

Ҳабибулла Қодирий

ОТАМ ҲАҚИДА

Хотиралар

Тўлдирилган иккинчи нашри

Тошкент
Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти
1983

Абдулла Қодирий, мен техникумда ўқийдига тайталардаёт машҳур ёзувчи, ҳаммамиз қўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романнинг автори эди.

Абдулла Қодирий истеъодоли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди.

Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи наевбатда гоятда ҳаётлиги билан ажралиб туради. Қодирийнинг тилидан у ҳалқинга бой ва ажойиб тилини гоятда яхши билганилиги яққол сезилади. Унинг романлари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У тугма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди.

О Й Б Е К

Қодирий, Ҳабибулла.

Отам ҳақида: Хотиралар.— Тўлдирилган 2-нашри.
— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.— 224 б.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди гоят бой ва сермазмун. Атоқли сўз санъаткорининг ижодини илмий ўрганиш у ҳаётлигигидаёт бошланган. Вакт ўтиши билан Абдулла Қодирий ижоди янада салмоқ ва юнгича мазмун кашф этди. Адаб шахсига қизиқиши ортди.

Қўлингиздаги китоб адабининг ўғли, таникли қаламкаш ва шифокор Ҳабибулла Қодирий қаламига мансуб. Асар муаллифи Абдулла Қодирий ҳаёти, асарларининг ёзилиши тарихи ҳақида мароқ билан хикоя қиласи. Муаллиф фақатгина отаси ҳақида изълумот бериб қўя қолмай, балки йигирманчи-ўттизинчи йилларда яшаб ижод этган кўнгигина адаблар, олимлар ҳақида ҳам, Абдулла Қодирийнинг рус ёзувчилари билан дўстона муносабатлари ҳақида ҳам сўз юритади. Бу асар ўша давр адабиётини, маданий ҳаётини ўрганишда қимматли манбадир.

Кадыри X. Об отце: Воспоминания.

83.3Уз7

К 4702570200—66
М352(04) — 83 18—83

МУАЛЛИФДАН

Садриддин Айний ўз эсдаликлари муқаддимасида хотира ёзишининг бадими асар яратишга қараганда бир мунча ийип, мураккаб эканлигини айтиб ўтади. Бу хотирани ёзарканман, Айнийнинг ушбу фикрини қайта-қайта кўнгилдан кечирдим ва тасдиқладим. Чунки хотира ёзишда қалам факт-далиллар кетидан эргашади, четга чиқа олмайди. Бу шарт хотира ёзувчини чеклаб қўйиб, уни кўп излашларга мажбур қиласди.

Одатда ўтмишдаги бирор шахснинг ҳаётини ўрганилмоқчи бўлса, аксар унинг асарлари, куидалик хотира дафтари, бирорлар билан ёзишма мактублари, таржимаи ҳоли, архив хат-хужжатлари ва у шахс ҳақида ёзилмиш хотиралардан фойдаланилади, тегишли (асарлари ва бар қисқа таржимаи ҳолини истисно қилганда) буннингдек ҳужжатларга жуда оз дуч келамиз. Қодирний хотира бидафтар тутиш, таржимаи ҳол ёзиш, хат-хужжатлар тўплаш, бирорларга хат ёзишни одат қилимаганлар. Баъзи бир бор хат-хужжатлар эса йўқолиб кетган.

Бишбарни, мен бу хотирани ёзишда, асосан, Қодирний асарларидаги баъзи маълумотларга, жуда оз бўлса-да, қолдиқ ҳужжатларга, яқинларпинг оғзаки берган шаходатларига ва кўпроқ у киши тарбиясида ўн тўқиз юйл яшаб кўрган-кузатган, ёшлиқда эшитган ўз хотираларимга сунядим.

Мен албатта асадар чуқур таҳлил ва илмий мулоҳазаларга киришмадим. Фақат фактлар баён қилиб, Қодирнийнинг ҳаёти ва ижод йўлини мумкин қадар кенгрок ёритишга ва шу орқали ўша давр нафасини китобхон кўз олдига гавдалантиришга ҳаракат этдим.

Хотирада марҳум Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳхор, Мўминсон Муҳаммаджон ўғли (Тошқин). Гайратий, Миртемир, Ҳабиб Нўймон, Баҳром Иброҳимов, Ҳамид Сулаймон, Наби Юсуфий, Мансур Афзаловлардан ҳам озим-кўпми эсдаликлар берилди. Йомил Яши, Уйғун, Раҳмат Мажидий, Назир Сафаров, Зиннат Ғатхуллин, Иззат Султон, Йўлдош Шамшаров. Эргаш Рустамов. Музайяна Алавия каби муҳтарам ёзувчи, олимларимиздан ҳам хотиралар, мулоҳазалар киритилди.

Шу ўртоқларга ҳамда ушбу китоб дунёга келишига ҳисса қўшган ота қадрониларга миннадорлик билдиришга бурчиман. Китобнинг биринчи нашрига баъзи техник сабаблар билан сўнгига иккни боб киритилмай қолган эди. Бунинг устига, биринчи нашридан сўнг хийла вақт ўтиб, баъзи янги маълумотлар йигилди, асар мавзуси бир мунча муқаммалашди, Қодирний ҳақидаги тасаввур хийла кенгайди. Албатта, бу хотиралар ҳамон Қодирний ҳаёти ва ижодининг тугал баёни бўла олмас. У кишини билувчилар кўмагида хотира янида мукаммал бўлишидан умидвормиз.

Ҳабибулла Қодирний

I БОБ

УН ИККИ БОЛАНИ ЕРГА ҚУИИБ...

— Мен қайси йилда ва қайси ойда түғилганимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридироқ бўлса керак, камбағал бобонлик билан кун кечириувчи бир оиласда түғилиб, яқинларимнинг сўзларига қараганда мустабид Николайнинг таҳтга ўтирган йилида түғилганиман, — деб ёзадилар Қодирний ўз таржимаи ҳолларида.

Тарихга мурожаат қилиб Николай подшоҳнинг таҳтга ўтирган йилини билсак, Қодирнийнинг түғилган йиллари 1894 йилга тўғри келади. Лекин шуни өслатиб ўтиш керакки, баъзи архив ҳужжатларда, масалан, тўлдирилган анкеталарда Қодирний ўз түғилган йилларини 1895, 1896, ҳатто 1897 деб ҳам кўрсатганлар. Бу чалкашликлар албатта, ўзлари иқрор бўлгандай, түғилган йилларини аниқ билмаганлари, Николайнинг қайси йили таҳтга ўтирганини текшириб ўтирганиларидан бўлса керак...

Қайбер вақт дадамдан: «Қайси ой-кунда түғилгансиз?» деб сўраганимда, у киши кулиб, «Ўрик гулида түғилганиман. Таҳминан ўнинчи апрелда бўлса керак», деганлари ёдимда...

Дадам Тошкент шаҳар, Бешоғоч даҳа (Тошкент шаҳри. Улуғ Октябрь инқолобига қадар тўрт даҳа — районга бўлиниб, улар Бешоғоч, Кўкча, Себзор, Шайхантоҳур даҳалари деб аталган), тўртинчи Эшонгузар маҳалласида түғилганилар.

Айтишларича: Эски жўва маҳалла (Хўжа кўча)лик Ҳожимуҳаммад бобо: Тошмуҳаммад, Қодирмуҳаммад, Ҳайринисо исмли уч фарзанд кўрадилар: Қодирмуҳаммад бобо (у кишини Абдуқодир, Қодирбой, Қодир ота, Қодир бобо деб ҳам аташган) 1821 — 1822 йилларда түғиладилар. У киши саводсиз, хунарсиз, аммо бақувват, сергайрат, шижиоатли ва дунё кўрган киши бўлиб йигитлик чоғларида хон, беклар қўлида сарбозлик, улғайиб қолгач, Эски жўвада боққоллик дўкони очиб ишак, идиш-оёқ, чой каби моллар билан савдо қиласидар ва тижкорат важи билан узоқ шаҳар-мамлакатларга кўп бор сафар қиласидар.

1865 йилда Тошкент рус чоризми тарафидан истило қилингандан сўнг ҳам Қодирбобо анча йил (тажминан 1870 йилларгача) дўкондорчиликни давом эттирадилар. Сўнг қариб қолганданми ёки савдодаи синганданми дўкондорлик — тижорат ишларини тарк этиб, умрларининг охиригача (1924 йил) ҳозир истиқомат қилиб турган Самарқанд дарвозасидаги еримизда деҳқончилик, боғбончилик қилиб афтодаҳол кун кечирадилар.

Қодир бобо тўрт марта уйланадилар. Лекин олдинги уч хотинларидан фарзанд бўлмайди ёки бўлса ҳам турмайди. Шу сабабли аввалги хотинларидан ажрападилар, баъзиси вафот этади, ниҳоят тўртинчиси (Жосият бибимиз) дап Раҳимберди амаки дунёга келадилар (1879 й.). Бироқ Раҳимберди амакимдан сўнг туғилган ўн икки фарзанднинг ҳаммаси негадир кетма-кет нобуд бўлаверади ва бундан ниҳоят ғамгин бўлган бобомиз билан бибимиз: «жойимизни ўзгартирсак, фарзандимиз туармикин», деган умид-ирим билан тажминан 1891 — 1892 йилларда Эски жўвадаги ҳовлиларини сотиб, Самарқанд дарвозадаги боғимизга яқин тўртинчи Эшонгузар маҳалласидан қуруқ ер сотиб олиб, иморат қуришади. Шу ҳовлига кўчиб келиштагч, Абдулла (Қодирий) дунёга келади.

Қодирий туғилган йиллар юқорида айтилганидек Қодирбобо оиласида хийла иқтисодий танглик ҳукм сурган давр бўлади. Қодир бобо бу вақтларда етмиш ёшлардан ошиб анча куч-куватдан қолган, бирор ердан доимий даромадлари йўқ, тўнгрич ўғиллари Раҳимберди амаким энди ўн беш ёшга кирган, қўлларидан ҳали бирор иш келмайди, боғнинг даромади esa беш жоннинг (1897 йилда кичик — Қудратилла амаким туғиладилар) йиллик рўзғорига албатта етмайди. Бу даврлар тўгрисида дадамнинг ўзлари шундай ёзадилар:

Боншида бой оиласида туғилдимми ёки камбағал оиласами, албатта, билмадим. Аммо ёшим 7 — 8 га етгач, қорним онга тўймаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоги фақат 80 ёшли бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин¹ боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари оғатга учраб қолса, биз ҳам очликка дуч келиб, қиши билан жоворашиб чиқар эканмиз.

Раҳимберди амакимнинг хотини — Роби опоқойим дердилар:

— Мулла Абдулла бола кезларидан серфикр, ўз сўзли эди. Уни ҳақсиз ранжитсалар, чидолмай, кўзларини шокоса қилиб қараб турарди-да, кўзёшларини дув тўкиб юборарди...

Албатта, болаликдан қанчалик серфикр, ўз сўзли бўлмасин, у кишининг илк ёшлил чоғлари ҳамма болаларга хос ўйин, кулги, шўхлик билан кечади. Болалик — тушин-маслик орқасида баъзап «гупоҳ» қилиб, оилада ташиб ва «жазо» ҳам ейдилар.

Дадамнинг ўzlари бир вақт оилавий сұхбатда¹ болаларга ўт ўйнаш хавғлилигипи сўзлаб, ёшлидаги шундай бир қилмишларини ҳикоя қилган эдилар:

«Олти-етти ёшли чоғларим эди. Авжи шишиклик қунларининг бирида, кўчамиздаги болалар билан Ҳасанбойлар² боғида ўйнаб юриб, гулхан қилишни истаб қолдик. Боғпинг бир чеккасига чўп, хашак, эски-туски латталарни йиғдик-да, гугурт чизиб гулхан қилдик ва кун иссиғига қарамай, аланга теварагида «мазза қилиб» исиниб ўтиридик...

Мен бу қилмишмиздан жуда курсанд эдим. Охир, қувончим ичимга сигмай, ёнган бир латтани қўлимдаги косов учига илдим-да:

— Машъала-а! — деб осмонга отдим...

Латта гуруулаб ёниб бориб, яқиндаги катта ўрик тагига гарам қилиб қўйилган, икки аравадан мўлроқ барди устига тушди. Саратоннинг қизигида қурғаб ётган барди лоп этиб ёна кетди.

Биз болалар, бир оз ҳайрон бўлиб, бир-бирамизга қараб турдик. Кейин, бирдан додлаша бошладик. Ўт, бир онда барди устини қоплаб олиб зўр аланга билан ёимоққа, ҳатто устидаги дарахтни ҳам куйдирмоққа бошлади. Мен қўрқанимдан ишком ичига ўтиб бекиндим ва ундан ўтни томона қилиб турдим.

У вақтларда ўт ўчириш командаси қаёқда эди дейсан? Қўши-қўши эркак-аёллар қўлларига челак олиб чиқа бошладилар. Ҳеч унутмайман: Ҳасанбойнинг онаси, шу чоқ, уйида ўсма қўйиб ўтиаркан. Бечора шошганидан

¹ Бу сұхбат Матъсуд укамнинг болаликда гугурт ўйнаб уйга ўт қўйиб юбораётганидан чиқсан эди.

² Ҳасанбой амаки — боғ қўшнимиз, дадамнинг болалик ўртори.

бир қошига ўсма қўйибди-ку, иккинчисига улгуорлмай югуриб келибди...

Ариқ қуриб қолганлиги учун, қўшни ҳовуздан сув ташиб ўтга сепа бошладилар. Бироқ, ўт ваҳимали тус олиб, зўрайганидан зўраяр, юқоридаги дарахти ҳам ёндириб, часур-чусур овоз чиқарар эди. Шу вақт яна бир қўрқинчли ҳодиса рўй берди.

Шундайки, барди тагида илонлар уяси бор экан. Улар жон сақлаш учун кетма-кет ўрмалаб чиқмоққа ва атрофга қочмоққа бошладилар. Илонларни қўрган аёллар қичқириб қочишди, эрлар эса яқин йўлагани юраксинмай сув сепишни тўхтатишиди.

Илонлар саноқсиз, йўғон эди. Улар бошларини баланд кўтариб, вишиллаб югуришар, ўзларига пана жой излашар эдилар. Мен қўрққанимдан бағазларга тармашиб ток устига чиқиб олдим.

Нихоят илонлар қочиб битди, барди ҳам ҳайтовур бошиқа зиён бермай ёпиб кул бўлди, ўрик дарахтидан эса фақат косовга ўҳшаб қуйиб туатётган гўлатина қолди. Энди қўшнилар ўтни қўйиб, ёнғин сабабчисини суриншира кетдилар. Мен вақтни ганимат билиб сенкингина кўчага чиқдим, дадамдан қўрқиб тўғри Чорсудаги Моҳира холамшинг уйига йўл олдим...

Дртаси кун ойим мени қидира-қидира холамниги бордилар, уришиб-тергадилар ва алдаб-сулдаб уйга келтирдилар. Дадам мени «келинг, келинг Абдивой (у киши мени шувдай атардилар) деб кулиб қарши олдилар, гёё ҳеч гап бўлмагандай у ёқ-бу ёқдан сўзлашдилар. Бироқ кечликни об бўлгач, қўлимдан шартта ушладилар.

— Хўш, Абди, кеча нима иш қилдинг?! Қаёққа бординг? Мен йиглаб:

— Вилмабман, кечиринг, дада, — дедим...

— Шундай қилиб, биронинг бардисига, дарахтига ўт қўйиб қочдим дегин? — дедилар ва мени қўлларидаи бўшматмаган ҳолда турдилар-да, айвон устунига қистириб қўйган чивиқни олиб, ура кетдилар.

Дадамнинг қизиқ бир одатлари бор эди. Агар у киши бироптамизни урганда, ойим орага тўшиб ёнимизни олсанлар, дадам бизни баттарроқ урар, ёки бизни қўйиб ойимнинг ўзини калтаклар эдилар. Дадамнинг бу феълига тушунган ойим бечора менга ачинсалар ҳам қўрққанидан: «Ха, дадаси, уринг, зумрашани!» дер эдилар.

Дадам мени роса саваладилар, кейин арқон билан устунига боғладилар-да, нос исказ, чой ичгани ўтирилар. Мен,

баданларим зир-зир оғриб, устунига боғлоқлик турман. Ҳамма жим. Қани бирор сўз айтсин-чи...

Охир, ойим ниманидир баҳона қилиб кўчага чиқиб кетдилар-да, (чамаси, ойим юбордилар шекилли) бир вақт, Ҳасанбойнинг отаси дадамни эшикдан чақириб кириб келди. У дадам билан омонлашиб сўрашгач:

— Қодир ота, мен Абдулланинг гуноҳини кечирдим, сиз ҳам кечиринг, бола-да, билмай қилган, — деди ва мени ечди...

Шу-шу, мен ўт ўйпамайдиган бўлганман...»

* * *

Қодир бобом дарҳақиқат баджаҳл, оиласа қаттиққўл киши бўлганлар. Жосият бибим баъзан ҳасрат қилиб дердилар:

— Бобонгга чиққанимда ўн беш-ўн олти ёшда эдим, у эллик ёшларда эди... Унинг меҳнати, зугуми мени адо қилган. У шундоқ баджаҳл эдики, рўза кунлари саҳарликка ош дамлаб уйғотсан, «уйқумни буздинг!» дер, уйғотмасам, «нега уйғотмадинг!» дер эди. Ёз ойларининг бирида боғда, қурбон ҳайити келди, — деб ҳасратларини давом эттирадилар бибим, — баг кўчамиз бошидаги масжидда тонг саҳардан карнай, сурнай, ногора чалина бошлади, ҳамма ясаниб-тусаниб ҳайитнамозга жўнарди. Аммо бобонг шундоқ вақтда мен билан замбилда тупроқ ташир эди. «Ҳайитнамозга чиқмайсизми?» дейишга менда ҳад қаёқда. Шу куни у намозга ҳам чиқмади, кечгача ишладик. Ишдан кейин кечлик ош ҳаракатига тушдим, айвонда ўтириб сабзи тўғрай бошладим. Бобонг бўлса ювипиб келиб айвоти лабида ёстиққа суюниб чой ича бошлади... Шу вақт бир сичқон айвоннинг бир бурчидаги кавакчадац чиқди-да, иккичи бурчакдаги кавакчага кириб кетди. Буни қўриб ўтириган бобонг менга «Худони қудрати, зап жониворларни яратганда, Жосият, бир сичқон бу кавакдан чиқиб, у кавакка кириб кетди» деди. Мен шоша-шоша сабзи тўғраб, «Ха, қўрдим», дерманми? Қолдим балога. «Сен менга терс жавоб қилдинг», деб, койиб кетди...

Бобом шунчалик баджаҳл, қаттиққўл бўлсалар-да, ўқишилмни қадрлаганлар, «Ўзимни хатим йўқ-да, бўлмаса ҳамманги бармоғимда ўйнатардим», деб ўз омиликларидаи ўкинганлар, болаларининг ўқишига сира тўсқинлик қилмаганлар.

— У шунчалик золим, меҳнатта аёвсиз бўлса ҳам, болалар-мақтабга бореман, сабог қиласман, деса ишдан

озод қиласарди. Ўқишга раъи бўлмагани учун Раҳимбердини «одам бўлмайсан» деб койир, ҳовузга пишиб урар, — дер эдилар бибим.

МАКТАБДА

«Ешум тўққиз-ўйларга боргандан сўйг мени мактабга юбордилар», деб ёзадилар дадам таржимаи ҳолларида. Аммо у киши ўқиш — билим олини вожидан акалари сингари Қодир бободан сира қалтак смайдилар, койиш ҳам эшитмайдилар. Ўқишга биринчи кунданоқ ҳавас-эҳтирос билан киришадилар. Раҳимберди амаким (1963 йилда вафот этдилар)нинг айтишларича, дадам дастлабки саводни Запги ота маҳалласидаги мулла Олим домлада оладилар.

Эски усул ўқиши одатда тахтада, яъни бир варақ қоғоз катталигидаги йўпилгани тахтага (қоғоз камчиллиги ва тезда йиртилиб кетини сабабли) сиёҳ қалам билан битилган алифбени «алиф, бе, те, се...» деб ёдлашдан бошликар, баъзи зеҳисизроқ белалар эса алифбени бир йиллаб ёдлар эди. Алифбе ёдланиб бўлгач, «алҳам» сурасини «ҳафтияқ»дан «адиф-ломга аза-ал, ҳени мимча ҳеза-ҳам, алҳам дол-пештуалҳам-ду», деб ҳижжалаб ёдлашар эди.

Бу тартибдаги ўқиш усули жуда қийин, мураккаб, маънолари тушунарсиз, арабча бўлгани учун зерикарли эди. Қўлга қалам ушланш, ёзиш каби машгулотлар ўқишнинг учинчи-тўртинчи йилларидан бошланарди. Талабалар кўпинча бир-икки йиллаб тахта қўлтиқлаб юрар, зеҳисизроқлари икки-уч йиллаб тахтадан чиқмас, охири ўқишини ташлаб кетар эди. Аммо дадам баъзан «мақтаниб» тахта ўқишини бир ойда тамомлаганинг турт йиллик усул ўқув программасини бир йилда тутатганинг айтар эдилар.

Раҳимберди амакимнинг айтишларича, дадам мулла Олим ва мулла Зия домлаларда бирор йилдан ўқийдилар. Кейин, мулла Зия домла: «Ўғлим, энди, сиз Юсуфхон домлага бориб ўқий қолинг», деб у кишини Мирлар маҳалласига йўллади. Айтишларича, мулла Олим билан мулла Зия домлалар билими учча ўткир кишилар бўлмай «наридан-бери» домлаликка етишган эканлар. Улар Қодир ийшинг турли савол, изоҳ, талабларига жавоб топиб бера олмай, ўзларидан бир мунча муллароқ ҳисобланган мазкур домлада ўқишга юбордилар.

— Абдулла ўқишга ёшлидан ихлос қўйди. Қўлидан қоғоз-қалам тушмади, кичкина бўла туриб, катта-катта китобларни қўлтиқлаб юрар эди. У ёзишга шундоқ мукка-

сидан кетган эдики, кўчада ўйнаб юриб ҳам қўшинилар эшитгини қора қилиб ёзаверарди, ёнидаги ўртогини унтарди. Унинг бу одатини кўрган қўшни хотинлар: «Бу ёмон аломат, Жосият ойи, ўғлингиз жинни бўлиб қолмаса яхши эди...» деб ачинишарди, — дердилар Жосият бибим.

Эшонгузар маҳаллалик косиб, Мухсин амаки ҳикоя қилар эдилар;

— «Занги ота» маҳалласида мулла Зия домлада Абдулла билац ўқирдик. Сабоғимизни билмасак, шўхлик қилсан, домламиз калтаклардилар. Аммо Абдулланинг танбех ёки қалтак еганини хотирламайман. У ҳамиша жиддий, ўйчан, сабоқларини вақтида тайёрлаб келиб, домладан олқиши олар эди. Дарсда ҳам, кўчада ҳам бизнинг ўйинларга сийрак қатнашар, мис симдан чиройли соат-занжир ясад бир чеккада ўтирас эди. «Буни ясад нима қиласан, Абдулла?» деб сўрасам, «бу, ҳунар-да, ўртоқ, бир куни керак бўлиб қолиши мумкин», дерди. Бир кун унинг шундай ясаган занжирларидан бирини домламизга: «Мана, соатингизга тақарсиз, домла», деб тортиқ қилгани, домла бўлса ялтираган занжирни қўлига олиб ажабланиб: «қўлинг гул бўлсин, ўғлим», деб дуо қилгани ёдимда...

Роби опоқойим ҳикоя қилардилар:

— Мулла Абдулла барвақт туриб сабоқ қиларди. Қудратилла ўқишига ялқовоқ, чойга базўр уйқудан туради. Абдулла наридан-бери чойга нон бўктириб ноҳорлик қиларди-да, жилдини бўйнига осиб, бемалол чой ичиб ўтирган Қудратиллагага: «қани, юр!» дерди. Қудратилла шошилмай: «Нетаверинг, ўзим бораман», дерди. «Йўқ, ўқишидан кеч қоласан, тур!» дерди Абдулла ва Қудратиллани судраб ўринидан турғизар, қаршилик қилса, урар, Қудратилла ерга аганаб йиглар эди. Баривар, Абдулла уни олдига солиб олиб кетарди. Дадам (Қодир бобом — X. Қ.) буни кўриб ўтиаркан: «Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ, ўқиши мана бунақа бўлади», деб куладилар...

Турсун отин исмли дадамдан ўн беш-йигирма ёш катта боғ қўшнимиз ҳикоя қиларди:

— Абдулла ўқишидан келгач, кўпинча бизникига чиқарди. «Юсуф ва Зулайҳо», «Хурилиқо», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Чор дарвеш», «Қиссасул анбие», «Калила ва Димна», «Навоий», «Машраб», «Искандарнома», «Рустами достон», «Хотамтой», «Жамшид» каби турли китобларни ўқиб китобхонлик қилар, айрим сўзлар маъносини китоблардан излар, мунозара қилишар эдик. У кўпинча бизнинг китоблардан фойдаланар эди.

Қодирий маңа шундай иштиёқ билан ўқирканлар, оилас-
нинг оғир иқтисодий шароити сабабли яна ўқиш жойини
ўзгартиришга мажбур бўладилар. Яъни у кишини Чорсуда-
ги давлатманд бир қўйичивон қариндошлиарини (Моҳира
холаники)га хизматга берадилар. Моҳира холаникода да-
дам уй ишларига қарашадилар, дастёрлик қиладилар ва
шу билан бирга мулла Ғулом исмли мактабдор домлада
ўқишини давом эттирадилар. Бироқ, у киши бу ерда ҳам
узоқ қолмайдилар, бешинчи бор мактабни алмаштиришга
тўгри келади. Бу ҳақда ўзлари шундай ёзадилар:

«Мактабда икки-уч йил чамаси эски усулда ўқиб, ке-
йинги вақтларда оиласмининг ниҳоятда қашшоқ ҳаёт ке-
чиргани вожидан ўн икки ёшимда мени бир бойга хизмат-
чиликка берадилар. Хўжайиним ўзи савдогар киши бўлиб,
ўрисча ёзув-чиズув биладиган одамга муҳтоҷ эди. Шу тами
бўлса керак, мени ўрис мактаб (рус-тузем мактаб)га юбор-
ди. Мактабдан қайтиб келгандан сўнгра хўжайинимнинг
хизматини қилиб юрганим учун мактабда тегишли истеъ-
фодани ололмадим; икки йил мундоқ хизматда юриб чидай
олмасдан ота-онамга ёлвориб, уйимга қайтиб келдим ва ўз
уйимдан бориб ҳалиги мактабда ўқиб юрдим». (Қодирий
қисқа таржимаи ҳолларида рус-тузем мактабига қадар қай-
си мактаб ва домлаларда ўқиганларини ёзмайдилар —
Х. Қ.)

Дадамнинг бу сўнгги ўқиган мактаблари Самарқанд
дарвоза маҳалламиизда, Акром купас (купец — савдогар)
номли кишининг ташқи ҳовлисида бўлиб, мактаб «7-сон рус-
ско-туземная школа» деб аталган. Шу мактабда дадам би-
лан бир синфда ўқиган тенгдош Акмал Акрамов (бу киши
мазкур Акром Купаснинг ўғли, собиқ омонат касса ходими,
ўша мактаб биноси ўрнида яшаб, 1976 йилда вафот этди)
ўши ўқиш даврларини хотирлаб шундай ҳикоя қилган
эди:

— Менинг отам савдо билан шуғулланарди. 1906 йил
бўлса керак, бўш ётган болононалиқ ташқари ҳовлимида
(йилига минг сўм ижара тўлаш, уй ремонтини ўзимиз қи-
либ бериш шарти билан) ерли ҳалқ болалари учун «Русско-
туземная школа» (рус тақлидидаги бошлангич мактаб)
очилди. Очилиш маросимига Тошкент генерал губернатори
Самсонов қатнашди. Мактаб очилишга очилди-ю, талаба
йиғиши осон бўлмади. «Ўрис бўлиб кетади», деб кўп ота-она-
лар болаларини бизнинг мактабга юбормас, юборгандарни
«ўғлингни ўрис қилмоқчимисан», деб койишар, айнатишар
эди. Шу сабабли мактабимиэда дастлабки йилларда талабалар
жуда оз, борлари ҳам бири келиб-бири кетиб, тез-тез ўзга-

риб туарар эди. Иккинчи ёқдан, маҳалладагилар «ўйидан
урис мактаб очиб берди», деб дадамдан хафа бўлишар эди.

Мактабимиз тўрт йил муддатли бўлиб, иккитагина ўқи-
тучимиз бор эди. Бири Алижон исмли домла бўлиб, бу ки-
ши диний дарслар, тажвид (қуръонни ўқиш қондалари),
форс тили ва ҳусниҳат ўргатар эди. Иккинчиси Леонид
Дмитриевич Пудовкин исмли домла эди, буниси рус тили
қондаси, сўзлаш, ҳусниҳат ва илми ҳисоб ўргатар эди. Мак-
табинг асосий вазифаси ерли ҳалиқлардан русча ёзув-чи-
зуви билувчи, фасиҳ (реторик) сўзлаша олуви, приказ-
чик (бойлар дўконида савдо қилиши учун) ва таржимон идо-
ра ходимлари етнитириб чиқариш эди.

Абдулла иккимиз бир партада тўрт йил ўтириб, мунта-
зам илм олдин. У вақтларда мес Абдулланинг ёзувчиликка
бўлган ҳавасини, қобилятини пайқамаганман, балки бўл-
са ҳам эътибор қўлмагандирман. Аммо Абдулла дарслар-
дан илғор ва ёшлиқдан меҳнаткаш эди. У ўқишидан бўшага-
ни ва таътил кезларида қарид қолган отаси ёнида бое ин-
ларига қарашар, Раҳимберди акаси билан васса бозорига
тушиб, тоқи ўёнишар эди. Баъзан дарс чогида у «буни қа-
ра, Акмал», деб ишдан қавариб қадоқ бўлиб кетган қўлла-
рини менга кўрсатар эди.

1912 йил кўёкламида фақат иккимиз биринчи бўлиб мак-
табни битирдик. Хадрадаги (собиқ Ҳамза театри қаршиси-
даги бир бойнинг ҳовлисида) «1-сон русско-туземная
никола»га бориб, иккимиз имтиҳон топширидик. Имтиҳон
чогида генерал Самсонов иштирок этди ва имтиҳонларни
альо дарражага тошириганимиз учун иккимизга ҳам биттада
кумун соат мукофот бериниди...

Акмал амаки айтганидек, Қодирий оиласга ёрдам мақса-
диди ёшлиқдан меҳнатга ўрганидилар. Буни у кишининг
ўзлари ҳам таржиман-ҳолларида таъкидлаб ўтадилар:

«Акам дурадгорлик, яъни тоқичилик қилур эди. Уйга
кеялган (яъни холасиникидан қайтгач — Х. Қ.), мактабдан
бўшаган кезларимда тоқичилик ҳунарига ўргана бошладим.
Икки-уч йил чамаси шу тоқичилик ва бое ишлари билан
бўлиб юрдим».

У вақтларда васса бозори (дурадгорчилик растани)
Чорсудаги эски ҳаммом (Эскинамозгоҳ ва Чуқур қишлоқка
кетавериш) кўчасида бўлган. Раҳимберди амакимнинг ай-
тишича, улар (ака-ука) Сайдирасул ҳожи исмли кишининг
дўконида ҳалфа бўлиб васса (тоқи) ўёнишган.

— Мактабдан бўшагач, акам олдига бориб, тоқи ўёнар-
дим,— деб дадам бизга «мақтапар» эдилар — акам тоқи
ўёнишини мейнга ўргатган бўлса ҳам сусткаш эди, бир кун-

да етти-саккиз юз васса иўнарди. Мен тезкор эдим, кунига бир минг беш юз-бир минг олти юз васса иўнардим. Хўжайиним: «Кўз тегмасин, ўғлим», деб елкамга қоқиб қўяр, ҳар пайшанба куни кечқурун иш ҳақимни ҳисоблаб, пулими белобогимга туғиб берар: «Йўлда шулингни очма, тушириб қўйма, тўғри дадангнинг қўлига олиб бориб бер, дадангга салом айт!» деб тайинлаб қолар эди. Мен пулни маҳкам ушлаганимча тўғри дадамга келтириб берардим. Дадам: «баракалла Абди, баракалла, ҳосилинг дуруст!» деб курсанд бўлардилар.

Рус-тузем мактабини тамомлагач, Қодирий бир мунча вақт нима иш қиларини билмай уйда қоладилар. Чунки мактаб гарчи савдо, идора ходимлари тайёрлаб чиқаришга мўлжалланган бўлса ҳам битирувчиларни ишга жойлаптириш вазифасини ўз зиммасига олмаган эди. Номисиз, пасабисиз, амалсиз бир қари чолини ёш ўғлини бирор воситачисиз, далолатчисиз ким ҳам ўз идорасига ёки дўконига ишониб ишга олсин? Яна вассачиликка борай деса, у ҳам мавсумли, ҳаммавақт иш бўлавермайди. У киши бутун ихтиёларини ява ёзиш-чизиш, мутолаага берадилар...

ҚОДИРИЙ ПРИКАЗЧИК

Инисиз — кучсиз эшникка чиқиб, уйга кириб, фақат ўқаниш-ёзиш билан шугулланган ўғлига гани келган (тўғрироғи, қайғурган) Жосият бибим (Қодир бобом бу вақтда тўқсанда ошиб, ўғиллари истиқболини ўйламайдилар) бир кун шаранжи ёпиндила-да, Эшонгузардаги мулла Зайниддин исмли бир ҳаммаҳалламизнинг уйига чиқадилар. Мулла Зайниддин амаки (бу киши 1970 йили вафот этди) Қодирпайдан қарийб йигирма ёш катта, замонасишиг ўқимишаң зиёлиси, обрўли, бадавлат савдо кишиси бўлади. Бибим мулла Зайниддин амакига илтимос қиладилар:

— Абдуллангиз ўқишини битириб уйга кириб қолди. Қиляр иши яккаш ўқиши, ёзиш. Бирор монандроқ ишга киритиб қўйсангиз, худо хайриягизни берсан...

— Чорсуда, дўпшибозор ҳаммоми ёнида фақат чит матолари билан савдо қилувчи боши берк раста бўларди. Бу растани «калта раста» деб аталарди. Мен шу растада Рашидхон читфуруш дўконида приказчиклик қиласр эдим,— деб ҳикоя қиладилар мулла Зайниддин амаки,— дўконим қаршисида Расулмуҳаммадбой исмли бир кишининг чиг дўкони бўларди. Расулмуҳаммадбой эскичага бир оз саводли бўлса ҳам русча билмас, шу важдан у менга «ўзиғизга

ўхшаш¹ русча ёзув-чизувни билувчи ҳалол бир хатдаст² топиб беринг», деб юарди. Жосият онанинг илтимосидан сўнг Расулмуҳаммад бойнинг ҳалиги сўзи ёдимга тушди. Абдуллани бошлаб бориб унга тавсия қилдим. Бойга Абдулла маъқул тушди. Хизмат ҳақи, шарт-шароитлар ўзаро келишилиб, Абдулла ишга киришди...

Шундай қилиб, дадам ўн саккиз ёшдан хизматга киришиб, приказчиклик қила бошлайдилар. Ишга қурайлик ва жиданми ёки шундай қоида бўлганиданми, ҳар ҳолда, у киши Шайҳантоҳурдаҳа, Ширин қудуқ маҳалласида яшовчи хўжайиннинг уйига бориб, ташқари меҳмонхонасида истиқомат қила бошлайдилар ва шу билан у кишининг ҳаётида катта ўзгариш рўй беради.

Биринчидан, Қодирий шаҳарининг бир кунжидаги бечораҳол оиласдан ҳар ҳолда этукли хонадонга бориб яшай бошлайдилар. Иккинчидан, хўжайин уйидаги келди-кетди меҳмондорчилик (Расулмуҳаммадбой бир мунча инсофли, очиққўнгил, меҳмондўст, мулла, олимларни ҳурмат қилувчи, серулфат киши бўлган) ва дўкон воситаларида замонанинг кўп илгор зиёли кишилари билан танишадилар, ошналашадилар. Кундузлари дўкон очиб савдо қилиш, рус тилида ҳат-хужжатлар ёзиб, рус бойлари билан муомала қилиш, кечқурунлари ҳисоб-китоб, меҳмонларнинг хизматида бўлиш, сұхбат тингглаш, пайшанба, жума кунлари ота-онави бориб кўриш, бўш вақтларда меҳмонхонада бўлмасин, дўконда бўлмасин китоб мутолаа қилиш, ёзиш, ҳоказо...

— Биз растада Абдулла билан қарама-қарши ўтириб савдо қиласр эдик,— деб мулла Зайниддин амаки ҳикоя қиладилар,— Абдулла бўш қолса, китобини очиб мутолаага бериларди, то харидор келиб мол талаб қилмагунча бош кўтармас, харидорни жўнатиб яна китобга қарар эди. Биз «китоб ўқигани келганмисан, савдо қилганими?..» деб ундан кулар, танбех берар эдик. Унинг бу одатидан хўжайини ортиқча ранжимас эди.

Дадам билан бирга приказчиклик қилган Тўлаган Тўхтамуродов деган киши (бу киши 1969 йили вафот этди) ўша даврларни эслаб, шундай дейди:

— Абдулла ўрисча ёзиш — сўзлашга чечан эди. Шунинг учун у кўпроқ хатдастлик қилиб, дўконда ўтиради. Мен бўлсан кўпинча қишлоқма-қишлоқ юриб савдо қиласр,

¹ Мулла Зайниддин амаки бир неча йиллаб (1910 йилгача) Россия шаҳарларида яшаган. Тошкентдан бориб дўкон очган, боймар қўлида приказчиклик қилган.

² Хатдаст — мирзо, приказчик.

насия йигар эдим. Қиши кезлари биз бир неча ёш йигит-яланглар хўжайининг меҳмонхонасига йигилиб улфатчилик, дутор чалиб базм қиласр эдиг. Бундай кезларда Абдулла бизга қўшилмас, ўз хонасиға кириб китоб ўқиганин-ўқиган эди.

БИРИНЧИ ҚАДАМ

Баъзи адабиёт тадқиқотчилари асарларида «Абдулла Қодирийнинг илк ижодий фаолияти 1908—1909 йиллардан бошланади», деб маълумот берадилар. Билмадим, улар қайси манбага асосланадилар. Менимча, бу маълумот унча тўғри эмас. Қодирий эҳтимол, 1908—1909 йиллардан ижодий машқлар қила бошлагандирлар. Аммо узоқ вақт архив-кутубхоналардан излаш натижаси шуни кўрсатадики, у кишининг илк бор матбуотда чиқишлари 1913—1914 йилларга тўғри келади. Бу мулоҳазани дадамнинг ўзлари ҳам таржима ҳолларида бир қадар тасдиқлагандай бўладилар:

— 1912 йилда манфактура билан савдо қилувчи бир кишига йилига эллик сўм баробарига приказчик бўлиб кирдим ва шул хўжайинда 1915 йилгача хизматда бўлдим. Шумиёналарда бозор воситаси билан татарларда чиқадирган газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлигига имол келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» газеталари чиқа бошлагач, менда шуларга гап (хабар — X. K.) ёзиб юриш фикри уйғонди.

Кўлимдаги материалларга кўра Қодирийнинг биринчи мақолалари 1914 йил 1 апрелда «Садойи Туркистон» газетасида, «Тошкент хабарлари» устунида «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳаси билан босилиб чиқади. Бу мақолани у кишининг илк қадами, деб ҳисоблаганимиз ва материал ҳажман кичик бўлгани учун қўйида тўлиқ қўчирамиз:

«Маҳалламизниң тараққийпарвар ағниёларидан¹ муҳтарам Йўлдош Ҳожи жаноблари Бешоғоч даҳа, Эшонгузар маҳалласида ғиштдан бир масжид бино қилирдилар. Мазкур масжид ёнига уч деразали хибзисиҳатга мувофиқ бир мактаб ҳам солдирдилар. Ишончли одамлар сўзига қараганда шу совфа мактабларига усули жадид ила ўқитадиган муаллим келтириб қўймоқ ниятида эмишлар. Оллоҳи таоло мазкур бой жанобларини яхши ниятларига етказиб, узуни умрлар ато айлаб, давлатларини бундан ҳам зиёда қилисин.

Абдулла Қодирий».

¹ Ағни ё — бойлар. (X. K.)

Асосли маълумот, устоз кўрмаган ёш ёзувчи ўз илк ижодини кичик-кичик мақола, хабарлар ёзишдан бошлайди. Гарчи бунингдек ёзмишлар зоҳирда анчайиндек кўринса ҳам ҳар ҳолда, бу бўлажак адигба гайрат бағишилаб, истиқболга замин ҳозирлайди.

1914 йил охирларида дадамизнинг оила ҳаётларида ўзгариш бўлади: Расулмуҳаммадбой, у кишининг ўйин-кулгисиз ҳамиша ўқув-ёзув билан шуғулланиши, иш тутиши, муомаласига икки-уч йил разм қўйиб юриб, бу бола одам бўлади, деган фикрга келади ва яқинлари билан кенгашиб: «Абдуллани ўзим куёв қиласан. Икки қизимдан хоҳлаганларини келин қилишсин», деб орага одам қўядилар.

— Расулмуҳаммадбойни олдинма-кейин бўйи етиб турган икки қизи бор эди,— деб ҳикоя қилардилар Раҳимберди амаким,— у орага киши қўйгач, «Абдулла хўжайинига куёв бўларкан», деб шошиб қолдик. Негаки, бой ердан келин олмоқ учун бойларча тўй қилмоқ керак; бунга бизнинг қурбимиз етмас эди... Бойнинг бу олияканоб ҳимматидан хурсандлигимизни айтиб, бироқ ўз бечорачилигимизни, яъни улар кутган орзу-ҳавасли тўй қила олмаслигимизни билдиридик. Бой: «Бу ёгидан хотиржам бўлсинлар», деб бизни тинчлантириди.

Биз «тўнгич қиз баҳтли бўлади», деб ойинг — Раҳбарнисани тавладик. Абдумутал¹ акам иккимиз Шайхантоҳурга фотиҳа тўйи олиб бордик. Катта зиёфат ва фотиҳадан сўнг Абдумутал акамга мовутдан, менга адресдан ва бошига ҳамма меҳмонларга ҳам ўзларига муносиб тўнлар кийга зилди, ҳовли юзи ола-була тўн кийганларга тўлиб кетди... Шунда Расулмуҳаммад бобонг менинчетта имлаб олиб, қўлимга уч юз сўм пул берди ва: «бу пулларнинг ярмини тўй келтирганда қалин пули қилиб менга берарсизлар...» деди².

ИЖОДИЙ ҮСИШ

Қодирий ижоди тез ўсади. Илк мақоладан сўнг қисқа вақт ичиди хийлагина асарлар ёзадилар. Масалан, 1914—1916 йиллар мобайнida «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда», «Жинлар базми» каби қатор жиддий, бадиий жиҳатдан пишиқ, ҳатто шу кунларда ҳам севиб ўқилади-

¹ Қодир бозомнинг жиҳати.

² Уртоқ Фатҳиддин Насруллоев Абдулла Қодирий ҳақида «Адабийнинг йўлни излабди» (1979). Қызий асад ёзигб хайрли иш қилган. Бироқ у мательумот бергандан кундан кундан Абдумутал Қодирий Расулмуҳаммадбойга ичкуёв ғўзсан эмас. (X. K.)

ган асарларни яратадилар. Бу асарларни ёзишга илҳомлантирган омиллар хусусида тўхтаб, ўз таржимаи ҳолларида дейдилар:

— 1913 йилларда чиқсан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз күёв» деган театр китобини ёзib юборганинни ўзим ҳам пайқамай қолдим. Яна шу йилда, татарлarda чиқиб турган ҳикоя ва романларга тақлидан «Жувонбоз» отлиқ ҳикояни ёзив, ношир топилмаганидан ўзим нашр қилиб юбордим. Энди чин мусанниф¹ бўлдимов, деб қувонар эдим...

«Бахтсиз күёв», «Жувонбоз» асарлари ҳали қайта нашр этилмаган.

«Бахтсиз күёв»² — Қодирийнинг тўнгич китобчасидир. У — Туркистон маишатидан олинган тўрт пардали фожиа асар бўлиб, кузатилган гояси жиҳатидан ўша даврда ва қисман ҳозирги кунда ҳам халқимиз орасида ҳукм суруб келаётган баъзи бидъят расм-руссумлар, урф-одатлар, жумладан никоҳ тўйларимида олишадиган ўринисиз катта қалинлар, исрофгарчиликлар ва бундан келиб чиқадиган кўнгилсиз оқибатлар ибратли йўсингда таңқид қилинади.

Бой эшигига хизматкорлик қилиб юрувчи Солиҳ номли етим бир йигит, амакиси Абдураҳимнинг маслаҳати, қистови билан Файзибоннинг Раҳима исмли қизига уйланишга розилик беради. Файзибой, маҳалла элликбонгисининг насиҳатига қулоқ солмай: «Мен орзу-ҳаваслे... ан», деб Солиҳдан катта қалин талаб қиласди. Бунга қурбисиз Солиҳ эса амакисининг тазиқида, тўй тўхтамасин учун ноилож, судхўр Қосимбайдан олти ой муддатда қайтариш шарти билан минг сўм қарз олади ва вексельга қўл қўяди. Тўй ўтгач, Солиҳ билан Раҳима бир-бири билан бахтли турмуш кечира бошлайдилар. Аммо бу бахт, мақур қарзнинг тўлов муддати етиб, Солиҳнинг уй-жой рўзгори судхўр фойдасига мусодара қилиниши билан ниҳоясига етади. Солиҳнинг амакиси Абдураҳим камбағаллигидан, қайнота Файзибой эса орзу-ҳавасли тўй қилиб синганлигидан Солиҳга ёрдам бера олмайдилар. Солиҳ ва Раҳималар шармандалик, қашшоқликка чидай олмай ўз-ўзларини пичоқлаб ўлдирадилар.

Бу драма асари, замонасида саҳна асарлари кам бўлганиданми, ёки давр иллатларини яхши очиб кўрсатганиданми, ҳар ҳолда 1915 йилдан то 1920 йилгача саҳнадан

¹ Мусанниф — ёзувчи (Ҳ. Қ.)

² Тошкент. 1915 йил. Туркистон генерал-губернатори концепцияси қопидаги босмахонада араб алифбесида кўк муковада босилган.

тушмай муваффақият қозониб ўйналиб келган. Буни шу йилларда газета-журналларда босилган эълон, мақола ва афишалардан кўриш мумкин.

Масалан, Миёнбузрук Солиҳовнинг 1935 йил Тошкентда босилган «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» номли китобида «Бахтсиз күёв» пьесаси афишасининг фотокопияси берилган. Афишада кўрсатилишича «Бахтсиз күёв» драмаси 1915 йил, 14 ноябрь (чоршабба) куни Колезия (ҳозирги Свердлов) театрида ўйдалган. Ролларда: Исомиддин Хўжа ўғли, Абдулла Авлоий, Юнус М. ўғли, Р. Зоҳрий, Л. М. О.¹ лар ўйнаган.

Шунингдек, 1918 йилда «Улуғ Туркистон» газетасининг 84-сонида, 1919 йилда «Иштирокион» газетасининг 248 ва яна шу газетанинг 1920 йил 71-сонларида «Бахтсиз күёв» пьесасининг ўйналгани тўғрисида эълон, маълумотлар босилган.

«Жувонбоз»² — асари ҳам алоҳида китобча бўлиб чиқсан. Бу асар ҳажман катта ҳикоя ёки кичикроқ қисса бўлса ҳам муаллиф негадир уни «роман» деб атаган. «Жувонбоз»даги кузатилган гоя ҳам ўша пайтларда Туркистон ўлкасида ҳукм сурган майшӣ бузуқликлар, бунинг ватижасида келиб чиқувчи кўнгилсиз фожиаларни очиб бериш ва таңқид қилишдир.

Рауфбой номли бир савдогарнинг Саъдулла деган ўели ўқимай, илм-хар олмай, фаҳш ўйларга кириб кетади. Отасининг савдо важи билан бошқа шаҳарга кетганидан фойдаланиб, унинг катта пул бойлигини бузуқ майшатга совуради ва ахир одам ўлдириб, Сибирга сургун бўлади.

Бу асар охирида ёзувчининг «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор» сарлавҳали икки шеъри ҳам берилган. Шеърларда муаллиф халқ орасидаги ёмон иллатларни таңқид қиласди, яхши йўлга даъват этади.

«Улоқда» — ҳикояси ҳам 1915 йилда ёзилган. Бироқ ҳикоя биринчи бор инқилобдан сўнг, 1923 йили «Билим ўчоги» журналида нашр қилинган. Қодирий 1936 йилда бу ҳикояни қайта нашрга тайёрларканлар, сарлавҳа тагига шундай кичкипа илова ёзадилар: «Бу ҳикоя 1915 йилда ёзилган эди. Болалик давримнинг ёдгори бўлгани учун ортиқча ўзгартиришлар киритмадим». (А. Қ.)

¹ Л. М. О — аёллар ролиде чиқсан әркак артистларнинг исм-фамилиялари: шу боисдан уларнинг номлари очиқ эълон қилинмаган бўлса керак. (Ҳ. Қ.)

² Тошкент. 1915 йил. Туркистон генерал-губернатори концепцияси қопидаги босмахонада араб алифбесида қизил муковада босилган.

«Жинлар базми» — бу ҳикоя дадамнинг айтишларича, 1916 йилда ёзилган. Лекин биринчи бор 1921 йилда «Шарқ чечаги» журналида босилган. Ҳикояларниң бундай көччикиб босилишининг сабабини у вақтларда журнallар йўқ, алоҳида китобча қилиб чиқариш имконсиз, газетада бостириш ҳажман иложсанз бўлганлигидандир, деб ўйлайди.

Шунга ўхшаш, Қодирийпинг яна. Октябрь инқилобига қадар ёзилган асарларидан (ҳозирча бизга маълум бўлганларидан) «Тўй» сарлавҳали ҳажвий шеърини (Садойи Туркистон, 1915 йил, март), «Шодмарг» деган фельетон ҳикояни («Нажот» газетаси, 1917 йил, март) ва «Тешабой» ямоқчи билан Ойниса бойвучча» номли бир кўринишни комедия — саҳна асарини эслатиб ўтиш мумкин.

Бу сўнгги асар тўгрисида бирор из, ёзма маълумот қолмаган. Фақат бу комедиянинг Қодирий ёзганлиги, саҳнага кўйилгани ва мазмуни ҳақида Раҳимберди амаким шундай маълумот берган эдилар:

— Ҳали инқилоб бўлмаган эди. Кузак пайтлар бўлса керак, Абдулла бир кун: «ака юрипг, бугун менинг ёзгац пъесам ўйналади, томоша қилинг», деб мени Тожи хўжайнинг мурҷаси ёнига (ҳозирги Свердлов театри биносига — X. Қ.) бошлаб борди. Саҳнада ўйнаган таниш артистлардан фақат Ғулом Зафарийни эслайман. Театрни кўриб кула-кула қайтганиман...

Раҳимберди амакимнинг ҳикоя қилишларича, «Тешабой» ямоқчи билан Ойниса бойвучча» комедиясининг мазмуни шундай:

«Фақир бир оила. Тешабой ямоқчи уйда кеча бозордан келтирилган эски поїафзалларни ямоқ учун бузиб ўтиради. Хотини Ойниса эса бурчакда чарх йигиради. Улар сўзланимай дамба-дам уҳ тортадилар, ҳаётнинг оғирлигидан қайтардилар...

Тешабой ямоқчи эски бир маҳсии олиб буза бошлайди ва бирдан маҳси ичida қандайдир тугунча борлигини сезади. Тугунчани олиб қараса, бир қанча олтин пуллар... Тешабой ямоқчи кутимаган бу олтичларни кўриб ўзини ўйқотади, кўнгил озиш даражасига бориб етади. Хотини Ойниса эса шодланиб кетади.

Тешабой олтинлардан бир донасиви олиб, қолмишни эски ўрнига яширади-да, бозор қилгани югуради. Хотини эса, «Энди Ойниса бойвучча бўлдим», деб чархни улоқтиради, кўрпачага ясланиди. Шу вақт эшикка бир тиланчи келиб, бирон нарса хайр қилишларини сўрайди. Ойниса бойвучча: «Энди биз бой бўлдик, бу эски-тускилар керак

эмас», деб бояги эски поїафзалларни йигиб-териб, тиланчига бериб юборади.

Бир мунча вақтдан сўнг Тешабой ямоқчи поз-неъматлар кўтариб, бозордан қайтиб келади. Ойниса бойвучча әрини қаршилаб, тиланчига бериб юборган садақасини айтади ва мақтанади. Бирдан Тешабойнинг ранги учади, югуриб бориб олтинларни излай бошлади. Қараса, маҳси йўқ. Уни боя Ойниса «бойвучча» билмай, тиланчига бериб юборган экан... Бу бахтсизликдан эр-хотин телба ҳолига келадилар. Шошганларидан уй эшигини топа олмай, зўр бериб деворларга тармашадилар...

Комедиянинг мағзи: «Дунёи тез — бақои нест»¹ ҳикматли сўзини олга суришdir.

Бу асар тахминан 1916—1917 йилларда ёзилган бўлса керак.

ИНҚИЛОБ ИИЛЛАРИДА

— 1915 йилда (приказчик бўлганимнинг учинчи-тўртингичи ийллари) хўжайинимнинг иши тўхтаб, дўконига пешчат тушди². Шунинг билан менинг приказчиклик тақдирим ҳал қилиниб уйга қайтдим. Яна акам билан эски тоқичилик касбимга киришиб, ҳар кимларнинг эшигига кунлик ишлаб юрдим³. Қиши кириб дурадгорлик иши тўхтагандан кейиғ

¹ Тез келган давлат бебақодир.

² Насрилдин (Расулов) тогам (1902—1979 й.) ҳикоя қиладилар: «Дадам (Расулмуҳаммад бобом — (X. Қ.) бўзчи экаплар. Уйлантач, қайноталар дўкон очиб берган экан...». Ҳужрадек кичкина дўконларида чит-матолар газлаб сотилар эди. Дадам очиққўч, кўнгилчан, ҳатто баъзан, бева-бечораларнинг кичкина тўй, маърака, орзувласларини ҳам ёнларидан ҳаржлаб, ўтказиб берар эдилар. Узлари унча саводли бўлмасалар ҳам уламо-маърифатли қишиларни жу... хурмат қиласар, уларни жумъя сайин уйимизга чорлаб зиёфат-сукбат қуради. Қишлоқи бечораҳол дехқонларга эса кўпинча «пулинни топганда берарсан», деб насияга мол сотар, насиялар аксар унмай қуйиб кетар эди. Шундай қилиб, унмаган насия пулларнинг ҳисоби 1914—1915 йилларга келиб 12 минг сўмга етади, бунинг устига 1910—1912 йиллар миёнаспида Шайхантоҳовдаги ҳашаматли уйларни қуриб катта чиқимдор бўлдилар. Шуважлардан 1915 йил бўлса керак, дадам саводдан синдилар, молмукларни сотиб ва яқин кимсалардай қарса олиб, синдикатчи бойлардан векселга тўплаб, тойлаб олган мол қарзларига тўлалилар ва дўконни йигишириб, умрлари охиргача Яланғочдаги йигирма таоб беримизда дехқончилик қилиб кун кечирдилар. 1923 йили 54 ёшда хасталаниб вафот этдилар.

³ Тоқичилар фақат дўконда ўтириб иш қилимас эдилар, имораг солувчиларнинг уйига бориб ҳам кунбай тоқи ўнтар эдилар (X. Қ.).

мадрасага ўқишига кирдим¹. Бир қиши мадрасада ўқиб, күк-лам чиққач яна тоқициликтек кетдим. Шу ҳолда 1917 йил февраль инқилоби етди...— деб ёзадилар Қодирий.

Қудратилла амаким ҳикоя қиласар әдилар (1956 йилда вафот этдилар):

— 1916 йили Николай подшодан рабочи олиш түғрисида буйруқ келди. Ҳар икки хонадондан бир одам берилиши, бора олмайдиган хонадон борадиганига маълум миқдорда шул тўлаши, яъни одам ёллаши керак эди. Мен бўйдоқ, ҳали бирор ишнинг бошини тутмаганман. Абдулла акам янги уйланган. Раҳимберди акам икки-уч болалик, ўзидан ортмас, бунинг устига бўшанг, кўзи бироз оқизроқ эди. Рўзгор иши асосан Абдулла акам устида, одам ёллашга курбимиз йўқ эди. Ойим билаш дадам маслаҳатлашиб, ёшим биринки йил етмаса ҳам бизнинг уйдан Абдулла акам ўрнига мен мардикорга кетадиган бўлдим.

(Гарчи мавзудан озгина четласак-да, ўрни келиб Қудратилла амакимнинг рабочига жўнаш чоғидаги бир ҳангомани ёзив ўтмоқчиман):

— Маҳалламизнинг элликбоши, оқсоқоллари ва ҳукумат томонидан йўлланган вакиллар рабочига кетувчиларни аниқлаш учун бир бойнинг (номи эсимдан чиққан — X. K.) ташқари ҳовлисида катда ўтириб, биз маҳалла йигитларини рўйхат бўйинча бирма-бир чақиришарди; ёшимишини, қайси хонадон ҳисобидан кетаётганигимизни сўраб аниқлашарди. Биз ёшлар бўлсак ҳовли чеккасида навбат кутиб турардик,— деб ҳикояларини давом эттирадилар Қудратилла амаким кулиб,— оқсоқол вакиллар чақирилган йигитдан «Илини нима?» деб сўраш ва йил ағдариб ҳисоблаб кўриб, йигирма ёшга тўлмаган бўлса қайтаришар эди. Баъзи рабочига боришни хоҳламаган йигитлар ўз мучалларини камайтириб айтишарди. Мен бўлсан боришни хоҳлаб мучалимни кўпайтириб айтишини мўлжаллаб турардим. Бир вақт, Тешшабой исмли тенгдош қўшним, мендан олдин оқсоқоллар қаршишига бориб «биз Қудрат иккимиз ит йилимиз» деса борми? (Чунки ит йилликларни «ёшсан» деб қайтаришадиган эди). Тешшабой ўргонимдан жуда аччиғандим. Негаки оқсоқоллар мени ҳам юбормай қўйишлари мумкин эди. Мен дарҳол оқсоқоллар олдига бориб: «Тешшабойнинг ўзи ит бўлса бордир, мен ит эмасман»,— дедим. Катда ўтирган-

лар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишида ва мени кетадиганлар рўйхатига ёзиб қўйишиди...

Бу кичик лавҳадан ҳам Қодирийнинг шу йилларда оиласда тутган мавқелари ва жисмоний меҳнат қилиш сабаблари бир қадар кўриниб турди. Лекин у киши оила тебратиш учун қанчалик оғир меҳнат билан шуғулланмасиллар, барибир ўз севимли ижодий ишларидан йироқлашмайдилар. Бўш вақтларда сапоий ва адабий ҳаётга жўшқин қатнаниб борадилар.

«Абдулла акам кечқурун тоқицилиқдан қайтгач, шопашпиша овқатланиб, репетиция қилишга жўнарди ва баъзап томоша қилиб келгани мен ҳам биргалашиб борардим. Асил оқсоқолнинг болохонасида¹ артистлар йиғилишиб репетиция қилишар, қандайдир пъесани саҳнага қўйишига тайёрланашиб эди. Кейинчалик ўқиб етишиб профессор бўлган Абдулла Авлоний, ёзувчи Ғулом Зафарий, артист Манипон Уйғурларни ҳам ўша вақтларда шу репетиция қилувчишлар орасида кўтардим,— деб ҳикоя қиласар әдилар Қудратилла амаким...»

Инқилоб йиллари бир муичча иқтисодий таңглика кечади. Бу таңглик, рўзгор тебратиш учун, вақтинча бўлсада, кўичиликни турли қасб-ҳунар билан шуғулланишга мажбур этади.

— Николай таҳтдан тушган йиллари тириклик анча оғир бўлган,— дер әдилар Раҳимберди амаким.— Шунча, бир қиши бекорчиликда опогойинг, мен, Абдулла уччовимиз кармондўзлик қилганимиз. Оноғойинг, дадаңг чарм кармонтикишарди. Мен бозорга тушиб, сотиб, рўзгор қилиб келардим...

Дадам таржимаи ҳолларида давом этиб дейдилар:

— Шу ҳолда 1917 йил февраль инқилоби етди. Николай таҳтдан йиқилгандан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилдим. Шу хизматда бир ой чамаси турганимдан сўнг Тошкент эски шаҳарида очилган озиқ комитетига мирза бўлиб кирдим. Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият ёки яқинлик ҳис этмас эдим. Бу эрса менда асосли маълумот йўқлигидан, яна тўғриси, саводсиз авомлигимдан келар эди. Николайнинг таҳтдан йиқилиб ҳуррият бўлганига хурсандлигим албатта дунёга сигмас эди ва сифмаслиги табиий эди... Айниқса 1916 йил рабочи олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчилар

¹ Бу бино Чорсуда, Кўкалдош мадрасасининг қаршисида эди. Кейинчалик бу болохоналик бинони «Маориф уйи» деб аталиб, унда кичик-кичик театрлар ҳам қўйилиб турди. (X. K.).

рида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучли әди. Февраль инқилобидан кейин «учредительное собрание» бўлар эмиш деган гап чиқди. Ўзимииздан бўлса «Турон жамияти», «Турк адам марказияти», «Мухторият», «Уламо жамияти», «Шўрай ислом» деган муаммолар тўқилиб миям шишиди. Кўнгилли милиция бўлиб юрганимда «Турон»га аъзо бўлиб юрган әдим. Аммо озуқа комитетига хизматга киргач, мени «Турон» аъзолигидан чиқарганилар эмиш деб эшитган әдим. «Хўп» деб юравердим.

Шу вақтларда матбуотда Россиядаги сиёсий фирмалардан социал-демократ, социал-революционер, кадет, интернационалист сўзлари сўзланиб турар әди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқийдиган бўлсан ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас әдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирмаларнинг йўлларига оид ҳеч бир ўқийдиган асар йўқ әди. Февраль инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «большевик» деган гаплар чиқа бошлади. Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (буғунги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман социализм маслагидан тубдик маълумотга эга бўлган киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, балки битта-яримта бўлгандир. Шунинг учун мени ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-дехқонларидан ва бутунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихдаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман...

* * *

1917 йилда Қодирий кичик бир саргузаштни бошдан кечирадилар:

— Инқилоб йили, кўклам кези әди. Бир кун, сайлов бўлди¹,— деб кулиб ҳикоя қиласидилар Қодирий.— Эрталаб Зайниддин ака, Низомиддин ака (Зайниддин амакининг укаси — Ҳ. Қ.), мен — учовимиз Хўжа Нуриддин мозорига² сайловхонага чиқдик. Сайловга турли жамият³ кишилари қатнашар, ҳар бир жамият ўз тарафдоридан кўпроқ сайланнишига ҳаракат қиласидилар әди. Деворларга «фалончи» домлани

¹ Менимча, бу сайлов тарихга кўра 1917 йил 2 ёки 28 март кунларидаги шаҳар шўросига сайлов бўлса керак (Ҳ. Қ.).

² Зангига ота маҳалласида, ҳозирги 85-мактаб ўрнида (Ҳ. Қ.).

³ Масалан: Юқорида Қодирий ўз таржимаи ҳолларида санаб ўтган жамиятлар ва яна ишчи-солдат жамият (партия)лари. Бу жамиятлар «бираинчи», «иккинчи»... деб рақамланиб сайловчи ўзини қайси жамиятга мансуб кўрса, ўша рақамни айтган. Масалан, ишчи-солдат партияси — «тўртинчи» деб аталган. (Ҳ. Қ.).

сайланглар, фистончи эшонни, қозини сайланглар, у андоғ одам, бу мундог одам» деб шиорлар осилган, ҳар бир жамият мутасаддиси сайлашга келганиларни ўз томонларига даъват қилиб баланд овоз билан ваъз этар әдилар.

Биз учовимиз деворлардаги шиорларни ўқиб-ўқиб, қайси жамият учун сайдлашга иккиланиб, негадир мозор дарвозасига — Самарқанд дарвоза кўчасига чиқдик. Дарвоза олдида турган әдик, шу вақт Чорсу томондан бир автомобиль келиб, бизнинг қаршиимизда тўхтади ва ундан бири ўзбек, бири ўрис чарм пальто кийган икки киши тушди ва бириси яқинроқ турган Зайниддин акани ўзига чақириб, ёнидан бир даста сайлов варақалари чиқариб узатди-да, «бу — ишчи-солдатлардан вакилликка сайдлаш варақаси, сайдлашни хоҳлаганиларга улашинглар...» деди ва автомобилга ўтириб, яна қаёққадир шошиб жўнаб кетди.

Биз ҳайрон бўлиб яна сайловхонага қайтиб кирдик. Сайловчилар кўп, жамият мутасаддилари ҳовлишиб юришар әди. Зайниддин ака варақаларни қўлида кўтариб турса ҳам, ҳали бирор кишига таклиф қўлмаган әди, шу вақт, чамаси бирор ҳуфия етказдими, Зангига ота маҳалласи Абдулла хўжига ака ёнимизга келиб бирдан: «Эй, ҳалойиқ, мана тўртингилар, мана большевиклар, бу ёққа келинглар!» деб атрофимизга одам тўплай бошлади, Зайниддин аканинг қўлидаги варақаларни тортиб олиб ҳаммага кўрсатди ва тушунмаган ҳалққа: «Ур, бу кофирларни!», деб ўзи бошлаб бизни ура кетди...

Оломон кучли әди. Уларга тушунтириб, тенг келиб бўлмас әди. Мен Низомиддин ака иккимиз бир амаллаб олондандан қочиб, ташқарига чиқдик. Ҳайтовур баҳтимизга ташқарида Тўхтамурод акам¹ учраб қолди. Унинг муҳофазатида уйга етиб олдик... Зайниддин акани оғир калтаклашган. Уни шаҳар айланиб тинчлик сақлаб юрувчи отлиқ аскарлар қутқазиб олганлар...

Бу воқеани мен сўнгги вақтларда Зайниддин амакидан ҳам сўраб аниқлаган әдим. У киши тасдиқлаб кулган, «варақа менинг қўлимда бўлгани учун бошимда калтак кўпроқ синган...» — деда жавоб қилган әдилар.

* * *

Қодирий таржимаи ҳолларини давом эттириб, инқилоб даврига қадар бўлган ўз савиялари, тушунчалари, меҳнат фаолиятлари тўғриларида шундай маълумот берадилар.

¹ Тўхтамурод ака Қодирийнинг ҳолаваччаси, ўша вақтда ҳалиқ отлиқ милициясида ишлар экан. (Ҳ. Қ.).

«— Буюк Октябрь инқилобини ҳам шу йўсун онгсизлик ичиди қаршиладим. Октябрь инқилобидан сўнг ўртоқ Исмоил Обидов билан танишдим. Ул инқилобдан кейин дохилия комиссарига ўринбосар тайинланган ва Эски шаҳар ўзбек ишчи-мехнаткапларини уюштиришда раҳбарлик қиласа эди. Унинг билан танишлигим кўп фойда берди. Чунончи, большевик ва бошқа сиёсий фирмаларнинг йўллари билан ошиналашдим ва унинг таклифига мувофиқ Эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашга киришдим. У вақтларда Тошкентда бир неча уюшган ишчилар, бинокорлар бўлиб, агар мен зиёли ҳисоблансан, уларнинг орасида ишлай бошлаган зиёли фақат меңгина эдим. Буни ҳозирги вақтда Марказий Ижроқўм Раисининг мувонии ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев яхши билади. Исмоил Обидовга мирзо бўлиб, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб, тарғиботномалар ёза бошладим. Уларниңг баъзиси ўша вақтдаги «Улуг' Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилиб тарқалар эди. Бундан бошқа Эски шаҳарда янги уюштирила бошлаган касаба союзларининг ҳар бирини янги очишда саркотиб тариқасиди иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қиласа эдим».

1918 йилдан партия аъзоси бўлган (1881—1970), Тошкент шаҳар, Қаъни қишлоқ, «Қизил шарқ» колхозида яшаган Султон ота Содиқов ҳикоя қилган эдилар:

— Инқилобниң биринчи йили, фирмага янги кирган кезларим эди. У чоғларда Тошкентда гадо, қаландар, маддоҳлар кўп бўларди. Улар куни билан бозорларни тентиб, ҳазрати Ғавсил Аъзам, Баҳовиддин пирам номларини талқин қилиб, нон, пул, мева-чева йигар эдилар-да, Ҳожибемалолнинг такиясида (Чорсудаги эски ҳаммом орқасида — Ҳ. Қ.) тўпланишиб, жами бемазаликларни қилиб ўтиришарди, на оила ғанини ер, на сиёsatни тушунар, на дунёда нима бўлаётганини билар эдилар. Эски шаҳар фирмаси қўмитаси менга ана шундай бекорчи дайдиларни йўқотиш, уларни ишга ўрнатишни топширган эди...

Бир куни атайлаб мулла Абдуллани бошлаб, шу такияга кирдим. Чой чақириб, Абдулла билан сўзлашиб ўтиридим. Гадой, қаландар, маддоҳлар бири тарияк — кўкнор ичар, иккинчиси наша чекар, яна бириси оғзига келганини ўтлаб ҳангома сўқар эдилар. Мен уларни кўрсатиб мулла Абдуллага:

— Бу бекорчи савилларни йўқотиш керак, ишга жойлаш керак,— дедим.

— Кошки эди, — деди Абдулла, — йўқотилса, катта иш бўларди, иложи қанча?

— Шеркат¹ очамиз, уларни ишга тортамиз, ёрдам берсан...— дедим.

Абдулла «хўп» деди. Чорсу билан Эскинамозгоҳ ўртасидаги жарликда (ҳозирги Охунбобоев ҳайкалининг орқа томонида — Ҳ. Қ.) Боқижон бойниңг пахта заводи (Боқижонбой инқилобдан кейин заводни ташлаб кетган) бўлар эди. Ана шу заводни паматчилик шеркатига айлантиридик. Мен раис, Абдулла саркотиб бўлиб иш бошладик. Ҳар куни иккавимиз (ишни бошлаб юборгунча) Ҳожибемалолнинг тақиясига тушиб, ҳалиги бекорчи гадо-қаландарларни ишга ундаймиз, ташвиқот қиласиз. Абдулла бўлса эълон ёzádi, қўлида қоғоз-қалам, ишга борадиганларни рўйхат қиласи...

Шундай қилиб, шеркатимиз бошида бир оз ривож топмай турса ҳам кейинчалик жуда гуриллаб кетди. Даромади дуруст бўлгани учун бир-бирларини «тортиб» кела бошладилар. Кўп гадо, қаландар, маддоҳлар ўз «ҳунар»ларини тарж қилиб, шеркатда ишлаб кетдилар. Шеркатимиз янги барпо бўлган давлатимизга ҳам яхши фойда берди. Ташкил қилинган қизил аскарларнинг отларига тўқим тайёрлани учун намат зарур эди...

Инқилоб йилларида ходимлар оз, Абдуллага ўхшаш ўқиши, битиши, ўрисчага чечанлар ҳамма ерда етишмас эди, шу важдан Абдулла мен билан уч-тўрт ой бирга ишлашгач, бошқа юмушга чақириб олинди ва мен ҳам бир-икки йил шу шеркатда ишлагач, Фаргона обласси фирмаси комитетига ишга тайинланниб кетдим».

* * *

«1918 йилнинг бошларида Эски шаҳар озиқ комитетини бойлар қўлидан олиниб, комитетнинг раёсатига ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев тайинланган эди ва мен мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблигига кирдим,— деб давом этадилар Қодирий,— 1919 йилнинг аввалиарида озиқ комитети номидан чиқарилмоқчи бўлган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлиб тайинландим. 1920 йилда Касабалар шўросига саркотиб бўлиб кирдим ва Эски шаҳар Касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарда хабар ва мақолалар ёзив турдим».

Ҳақиқатан ўша йиллардаги газеталар (айниқса «Иштроқион» газетаси) ни кўздан кечирилса, Қодирийнинг Касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарда хабар ва мақолалар ёзив турдим».

¹ Шеркат — артель. (Ҳ. Қ.)

бачилик ишларидаги ғаол қатнашганларини, касаба мажлис-лари, кўрилган масалалар, мунонзаралар, қабул қилингани қарорлар тўғрисида обзор тариқасида ёзган саҳифа-саҳифа (масалан: «Меҳнат кооперативи ҳақида Эски шаҳар ишчилари конференцияси», «Эски шаҳар Касабалар шўросида ўтиш масаласи», «Эски шаҳарда ишчилар конференцияси» каби) мақолаларини кўриши мумкин. Қуйида мақолалардан бирини қисқартириб кўчирамиз:

ЭСКИ ШАҲАРДА ИШЧИЛАР КОНФЕРЕНЦИЯСИ

Эски шаҳар синфий уюшмалар шўросининг тўртинчи сессиясини сайламоқ ҳам бошқа муҳим масалаларни ҳал этмоқ учун Эски шаҳар синфий касаба уюшмаларидац 15 августга конференция учун вакиллар чакирилган эди. Тайин қилингани кун турли синф касаба уюшмаларидан бир юз эллик қадар вакиллар йигилдилар. Конференциянинг ҳайъат раёсатига Юсуф Алиев раис, Сайдвали Саидаҳмедов муовин, Абдулла Қодирий ва Йиъомжон Аҳмаджонов ўртоқлар котиб сайланиб, мажлис тўрт кун давом этди.

Конференцияда сўзланган сўзлар муҳим бўлса-да, лекин газетада кўп ўрин олганидан уларни қолдириб, ёлғиз берилган қарорларни бу ўринда ёзиб ўтамиш.

Мақола ёзувчи айрим докладларнинг мазмунини қисқача-қисқача баён қиласди. Масалан бир ўринда Туркистонда ҳалқ хўжалиги ишлари ғоятда йўлсиз ва тартибсиз бир равишда борганилиги ва унинг сабаблари, ҳалқнинг кўнчилиги ҳалқ ишига жалб этилмаганлиги, ҳоказо... Сўнг, қабул қилингани қарорлар бандларга бўлиниб берилади. (Х. К.)

Умумий мажбурий хизмат ва ғалла йиғув ҳақида ўртоқ Содик Абдусаматдан маълумот сўралгандан сўнг бу хусусда тубандаги қарорнома қабул қилинди:

ТурЦИК Пленуми ва ижроқўм — турууднинг ғалла йиғув ҳақидағи қарорига қўшилиб, конференция ғалла йиғмоқ ишига бутун куч ва ёрдамини бермакка қарор қиласди. Мазкур буйруқни ҳалқ орасида тегишлича тушунириб амалга кўймоқ учун тубандаги чораларни кўрмакни лозим топади:

1 — ғалла йиғув ишига артелга кирмаган ишсизлар юборилсин;

2 — биринчи моддада кўрсатилганлар етишмаган тақдирда оила бошлиги бўлмаган артель аъзолари ҳам ишъ охирига қадар маълум ўринлардан олинниб, ғалла йиғув ишига юборилсин.

3 — ғалла масаласи ҳалининг ҳаёт ва мамот масаласи бўлганиликдан касаба уюшмаларининг шўросига таклиф қилинадирки, бу ҳақда митинглар ясаб, кенг доирада ҳалққа тушунитиргакка тиришсин.

4 — муассаса, ташкилот ва курсларга кириб хизматдан кутулувни истаган ва бошқалар исмига савдо правоси олиб иш кўрган махтгар (спекулянт)ларни текшириб, умумий мажбурий хизматга юборилмоқлари учун конференциядан ҳайъат сайланмоғи тегин.

5 — конференция аъзолари ўзларининг сайланиб келгая уюшма аъзоларига ғалла масаласида ҳукуматга жиддий ёрдам берув ҳақида танивиқотда бўлувни ўз устларига оладилар.

(Мақоланинг охирида Эски шаҳар синфий иттифоқ шўросига янги сайловлар ўтказилганлиги ва кимлар қайсан вазифаларга тайинланганлиги хабар қилинади — Х. К.)

(Имзо): Йу — бой.

«Иштироқион» («Коммунист») газетаси 1920 йил, 21 август.

Шу йилларга мансуб бўлса керак, дадам қай бир вақт меҳмонлар билан кулишиб ўтириб, шундай бир хотириани сўзлаган эдилар:

— Касабачилик жуда авж қилин, кун-кунаро «тонготар» мажлисбозлики: мен мажлисда котиблик қиласар, газетага аҳборот ёзар эдим... Кўнчилардан чиқсан... (номи ёдимда йўқ — Х. К.) жуда гуруҳбоз, мажлисларни қолдирмас, узун бир нутқ сўзлаб бир-икки одамнинг «сирини фош» қилмаса, ховурдан тушмас эди. Мажлисда вима масалалар кўрилди, кимлар сўзлади, қандай қабул қилинди, ҳаммасини ёд билар эди. Баъзан мажлисда бўла олмасам, эртасига у билан сухбатлашиб, ўтган мажлис ҳақида тўлиқ аҳборот олардим... Раҳмат айтиб турмоқчи бўласам: «Тўхта, ука» — дерди у ва портфелини очиб, бир даста қозоз чиқарип менга узатарди-да: «Шу қоғозларни ўқид, ичидан (фалончи) кўнчини номига ёзилган гувоҳномани менга ажратиб бер-чи, тагин адаш бериб юбормай», — дерди...

«ЛЕНИНДАН РУҲ ОЛИБ...»

Юқоридаги бобда Қодирийнинг инқилоб арафаларидан бошлаб қарийиб 1920 йилгача бўлган меҳнат фаолияти, турмуш кечинмалари тўғрисида бир қадар гапирилди. Албатта бундан Қодирий бу йилларда ижод билан шугулланмабди, деб бўлмас. Аксинча, у кишининг жўтқин ижоди

Улуг Октябрь инқилобининг биринчи йилларидан бошланди.

Бу даврларни эслаб, педагогика фанлари кандидати, математик, шахсий пенсионер Обидқори Каримов шундай ҳисбадилар:

— «1919—1920 йиллар бўлса керак, Тошкентда «РосТА»¹ газетаси чиқар әди. Сиёсий, ижтимоий, тарбиявий аҳамиятига эга бўлган бу газета босмахонада йирик араб ҳарфида бир ёқлама босилиб, негадир дўйонларда сотилмас, кўчак-кўй урилиш жойларга, мачит дарвозаларига ёпишириб юйилар, йўловчилар тўхтаб ўқиб ўтар әдилар. Абдулла Қодирий (Жулқунбой) шу чоқларда ёқ танилган ёзувчи, РосТАда унинг қизиқ-қизиқ мақола, фельетонлари босилиб туради.

Қодирийнинг танқидий, тарбиявий, сиёсий адабий аҳамиятга эга бўлган бу мақолалари мазмундорлиги, равонлиги, ҳаётйлиги билан кўнгилга тез ўтирас, шу жиҳатдан у бошқалардан кескин ажralиб турар, халқ тарафидан севиб ўқилар әди. Мен ўша вақтларда бир намозхон, ўқитувчи йигит әдим... Тўғрисини айтганда, Қодирий ёзган ана шу тиниқ, ажойиб фикр-мулоҳазалар, дастлабки чоқларда менинг дунёқарашимнинг ўзгаришига зўр таъсир кўрсатган, десам муболага бўлмайди.

Отам (Каримқори) руҳоний киши әдилар: «Кесакқўрғон» маҳалламизниң имоми бўлган бўлсалар ҳам тараққийпарвар, очиқ фикрли, намозга чиқсанларида мачит дарвозасига ёпиширилган РосТА газетасини кўзайнак тақиб ўқир ва бошқаларга ҳам ўқиб эшиштирас әдилар. Баъзан менга «бу Жулқунинг қурғур зап тутилмаган қизиқ гапларни топиб ёзади-да, ўзи қозоқми?» дердилар ва гоҳо қарилидан намозга чиқа олмаган чоқларида, хумор қилиб сўрардилар:

— Обидқори, бугун масжидга янги газет ёпиширибди-ларми?

— Ха.

— Жулқунбой гап ёзибтими?..

Мен газетанинг мазмунини баён қилиб берар әдим. У киши завқланиб тинглар әдилар...»

Қодирий Октябргacha бир ҳаваскор ёзувчи бўлиб келган бўлса, инқилобдан сўнг жасорат, сўз эркинлиги олади. Матбуот идораларида бевосита ишлай бошлайди, раҳбарлик қиласи, кўнглини кўпдан банд қилган ният-тилакларини

¹ РосТА — Россия телеграф агентлиги газетаси. Бу инқилобий газета 1919—1920 йилларда чиқкан.

энди аста ифодалаб, илгари айта олмаган, жасоратланмаган фикрларини матбуотда барабалла сўзлай бошлайди.

— Биз жасорат сўрар әдик. Лекин... жасоратимизнинг қолган-қутганини ҳам олмоқ муддаосида әдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар әдик. Лекин тилимизни таг-тугидан кесмоқчи әдилар. Жасорат битган әди, тил кесилган әди. Юратимиздаги бир оз умидни истисно қилганда, бошқа нарсалар юлиниб-юлқинган әди. Ниҳоят, фиғон ва полаларимиз арш-аълоға етганда умидимиз қўёши Октябрь туғди. Жасорат бўймагарларининг ёғёлари осмондан, тил қассобларининг мағнур гавдалари жаҳаннам тагидан келди. Октябрдан биз бошлича жасорат олдик, сўз эркинлиги олдик...— деб ёзадилар Қодирий, 1921 йили, «Қизил байроқ» газетасида босилган «Жасорат айб эмас!» мақолаларида.

Қаламкаш тожик дўстлардан бири — Абдулаҳад Қаҳҳоров бир сұхбатда шундай деган әдилар: «Биз адабиётда иккита Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ни биламиш: Бири — машҳур романчи Абдулла Қодирий. Иккинчиси — ўз замонасида кундалик Совет воқелигини, сиёсатини кенг афкор оммага тарқатища, ташвиқ қилишда фаол қатнашган, «Жулқунбой» лақаби билан танилган журналчи, ҳажвчи, фельетончи Абдулла Қодирий...»

Ҳақиқатан, Қодирий ижодида шу икки йўналиш кўрилгани учун аввал журналчилик фаолиятлари хусусида тўхталиб ўтамиш.

* * *

— Шўро идораларида қилган хизматларимни бирмабир санаб ўтиришим узоққа чўзиладирган бўлганлиқдан фақат муассаса исмларинигина айтиш билан кифояланаман: «РосТА» деворий газетасида мухбир бўлиб, «Илпрокион» ва «Қизил байроқ» газеталарида сотрудник, собиқ Туркистан марказий фирқа қўмитасининг ташвиқот бўлимидан чиқадиган «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва сотрудник бўлиб, ҳам «Муштум» журналининг муаниси ва таҳририя аъзоси бўлиб, то 1924 йилгача ишлаб келдим,— дейдилар Қодирий таржи-маи ҳол ёзарканлар,— Мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат соадатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир киши, Маркс ва Лениннинг ҳароратли шогирдиман. Чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим¹.

¹ Бу таржима дол 1969 йилда чиқсан Абдулла Қодирийнинг «Кичик асарлар» тўпламида тўлиқ босилган. (Х.К.).

Юқорида санаб ўтилган матбуот куидаликларида ва «Туркистон» газетасида Октябрдан то 1923 йил бошларигача бўлган давр ичидаги Қодирийнинг элликлаб катта-кичиқ мақола, фельетон, ҳикоялари босилади¹. Албатта бу ҳисобга «Муштум» материаллари ҳамда архивларда деярли сақланниб қолмаганиликдан «РостА» да босилган мақолалар кир-

¹ Масалан: «Маориф шўроси динцатига», «Рози Юпусга очиқ хат», «Эски шаҳар театру ҳаваскорларига», «Майда савдогарларга мурожаат», «Қимматчилик ҳасрати», «Эски шаҳар чекаси атрофиди», «Тиланчилик ёхуд енгил касб», «Бизда аскарлар масаласи», «Эски Тошкент кўн ишилгувчилари жамиятида», «Отам ҳам большевик» (бу ҳикоя баъзи нашрларда «Отам ва большевик» бўлиб хато кетган — (Х. К.). «Тинч иш», «Билдиришлар», «Нағси шайтон», «Маллабоен билан Сайдивали орасида», «АЗоб боғчасида йиги-сиги кечаси», «Сарт оғайниларга», «Нега ким?», «Бозор суринчирмайдир», «Кула-кула ўласан», «Қазой осмонийлар», «Лузонда кунгил озишлар ва сиррик солишлар» (таржими), «Қурбонлик ўғрилари», «Лайли ва Мажнун», «Оғзингига қараб гапир», «Давосиз дардлар», «Паст ва баланд дувёда», «Яиги систем ва бетарафлик», «Мачалов», «Жасорат айб эмас», «Ҳақиқат очиб сўзлашдадир», «Бизда театру ишининг бориши», «Тилак», «Чуви чиқди», «Зөғарик тўғони», «Тарвузи қўлтиғидан тушди», «Матбуот», «Ижмол сиёсий», «Икки оғиз тариқатдан ҳам бўлсин», «Хуқуқ», «Хусусий мактублардан», «Ҳеч ким билмасин» ва ҳоказо...

«Ҳеч ким билмасин» — бир пардали комедия. 1921—1922 — 1923 йилларда Тошкент саҳналарида ўйналган бўлса ҳам чон қилинмаган. Бу ҳақда «Қизил байроқ» газетасининг 1921 йил 17 сентябрь сонида Шапоқ маҳзум шундай ёзди: «10 сентябрза ёзлиқ «Турон» саҳнасида «Ҳеч ким билмасин» (Жулқунбой асари) ўйналди...»

Пьеса «Роҳат боғчаси»да (бу боғча Жанггоҳ — Пушкин номли истироҳат боғи ёндан Лабзак кўчасига кирилганда ўнг томондаги ғиштин зинапоя билан чиқиб бориладиган тепалик устида эди) ҳам ўйналган. Пьесада роль ижро қилинган. Ҳамза номли театрнинг собиқ артисти (1901 й.) пенсиянер Нажмиддинов Шокир ака шундай хотирлайди:

Пьеса бир кўрининшили бўлиб, қатнашувчилар икки кишидан иборат эди. Асар мазмуни шундай, бир хотинбоз қари доухон домла ва унинг ёш йигит-набираси бўлади. Набираси бобосидан ёлвориб пул сўрайди. Бироқ хасис бобоси пул бермайди. Ниҳоят йигит пул олиш мақсадида бобосига шундай ҳийла ишлатади. У (йигит) холи вақтни пойлаб, паранжи ёпиниб ёш бир қиз қиёфасида бобосининг олдига «дам солдиргани» киради... Бобоси парапанжилик «қиз» ёнига ўтириб дам солиши баҳона унга муҳаббат изҳор қила бошлияди ва елкасига қўйла ташлияди... Шу чоқ «қиз» бирдан юзини очиб юборади... Ҳайратга келган бобо набирасига: «Тилаганингни берай, болам, бу сирни ҳеч ким билмасин, гап шу ерда қолсин», дейди...

Бу пьесада мен набира ролини, Сайфи қори Алимов (бу киши ҳам Ҳамза номли театрнинг собиқ артисти, 1900 йилда туғилган, ҳозир пенсиянер — (Х. К.) доухон домла ролини ўйнаган әдик).

майди. Ундан ташқари бу материаллар мен ва бир неча адабиётчи олимларгагина маълум бўлганлари. Ҳелажакда эҳтимол Қодирийнинг шу йилларга доир яна кўп нарсалари топилар.

Тугал бўлмаган рўйхатдан Қодирийнинг инқилоб бошларида ёқ (1922 йилгача) чиниқсан журналчи, ёзувчи сифатида матбуотда танилганлиги кўринади. Бу мақолаларнинг аксарийси ҳажв, фельетон услубида ёзилган бўлиб, ёзувчининг тез кўзга кўриниш омилларидан бири ҳам шундадир деб ўйлайман. Мақолалардан кичикроқ бирисини намуна учун кўчирамиз:

ХУСУСИЙ МАКТУБЛАРДАН

Каминалари хусусий кабинетларида ўтириб, янгигина почталъон томонида тоширилган дўст-душман мактубларини ўқиб, гоҳ кулар эдилар, гоҳ йиғлар эдилар. Мана дўст-душман мактубларида бир исча нусха:

«— Оёғингга қараб юр! Кечаги газетада мен ҳақимда алжиганингни, бу галча, бола-чақанг хурматига кечирдим. Йўқса, битта каллакесарга заказ берилган эди... (имзо)»

Жавоби:

— Ўзим ҳам жондан тўйиб корибман...

Жулқунбой
«Туркистон» газетаси, 1923 йил.

Қодирий мақолалари асосан жиддий ва ҳажвий йўналишда боради. Жиддий мақолаларда кундаклик ҳаётнинг турли-туман муаммолари таҳлил қилиниб, ундан тўғри, ҳақоний хulosалар чиқарилса, ҳажвий мақолаларда меҳнаткаш омма елкасига қурт бўлиб тушиб келаётган хурофотчи чирик мулла-әшпоилар, фақат ўз манфаатинигина кўзловчи мўлтони савдогарлар, исрофчи бойлар, илм-мат-рифатни қўйиб, фаҳси йўлларга кириб кетган чапани безорилар, суллоҳ, сурбет, лаганбардорлар, мансабпараст, амалга мингач, ўзипи упутиб қўювчи шахслар ва ҳоказолар танқид қилинади.

«ФЕЛЬТОПЛАР ҚИРОЛИ»

1923 йил бошларида, «Туркистон» газетасига қўшимча, ойига икки дапқир чиқадиган, сиёсий-ижтимоий, адабий журнал «Муштум»нинг ташкил қилиниши Қодирий ижодида катта роль ўйнайди. Қодирий бу журналга адабий хо-

дим, таҳрир ҳайъати аъзоси бўлиб кирадилар. Журналнииг биринчи сонига бош мақола («Муштум таърифида») ёзадилар. Шундай қилиб, у кишининг ижодий маҳорати янада тез ўса боради, ҳажвчиликда янги-янги услугблар яратадилар. Натижада «Жулқунбой» лақаби билан ҳалқ орасида шуҳрат қозонадилар.

Албатта, «Муштум» журнали биринчи сонданоқ ривожланиб кетмайди. У йилларда аксар ҳалқ саводсиз, битта яримта саводлилари эса газета-журнал ўқипга одатланмаган, атиги уч-беш минг нусхада босилган «Муштум» ҳам кўпинча сотилмай дўйонларда чанг босиб ётган¹. Иккинчидан ўз ҳаражатларини ўзи қоплаши керак эди. Шу важдан «Муштум» дастлабки даврларда хийла қийинчиликларга дуч келиб, баъзан кечикиб ҳам чиқади. «Муштум»нинг бундай аҳволини ўша вақтларда босилган Қодирийнинг «Муштум» оқсоқлаган эмиш², «Чақириқлар»³ каби мақолаларидан яқдол кўриш мумкин, ҳатто баъзи зиёли бойларга мурожаат қилиниб ёрдам сўрашга ҳам тўғри келган.

«ЧАҚИРИҚЛАР»

«Ўзим «Муштум»да дағал-дағал, қўлсан-қўлсан сўзлар ёзишга ваъда берганим ҳолда ушбу ўртоқларни ҳам топсалар битта-битта, тоғмасалар учта-тўртта чирманда⁴ пул билан «Муштум»га кўмакка чақираман: Шоабдул мулла нақғилағуруш, Мирзасим папироскачи, Зойиржон тўғчи⁵, Абдуҳожи калишгуруш, Маҳмудкарим хасфуруш, Абдураззоқбой кўнчи, мулла Тўйчи чиннифуруш, Юсуфбек аттор, Иқбол деган читфуруш ва яна булардан бошқа эсимдан чиққан оғайнилар.

Агарки, айдирмасдан берсалар кўп яхши, бўлмаса нах ўғирланган ҳўқизнинг териси билан ўзим ҳам, бошқалар ҳам шарманда бўлиб ва яна ўзимни томдан ташлаб елкаларига миниб олгайман ва яна уволим бўйинларида қолгай.

Чақиравчи: Жулқунбой Сөвринбой ўғли».

¹ «Муштум»нинг ўша вақтларда қадр-қиммати тўғрисида, менга Тошкент шаҳар, «Чақар» маҳаллалик, 1970 йилда вафот этган, кекса маорифчи, Қодирий билан яқин ошна бўлган Раҳимов Муҳаммаджон амаки ҳикоя қилиб берган эди.

² «Муштум», 1923 йил, 12-сон.

³ «Муштум», 1923 йил, 20-сон.

⁴ Чирманда — червен — червонец, ўн сўм (Ҳ. Қ.)

⁵ Тўпчи — газламачи (Ҳ. Қ.)

Шу сабабларга биноан «Муштум»чилар олдида муҳим вазифа турарди: «Муштум»ни жонлантириш, «Муштум»хонларни кўпроқ жалб қилиш, обуначиларни кўпайтириши ва шу ўйсин кундалик ахвол, сиёсатдан оммани хабардор қила бориш... Бу вазифа ҳамма «Муштум»чиларни чандои ўйлатади. Қодирийга ҳам ўз ўқувчиларини қизиқтирадиган, «Муштум» кетидан эргаштирадиган услугблар излапта тўғри келади. Натижада у кишининг қатор ажойиб ҳажвий туркумлари яратиладики, ҳақиқатан «Муштум»хонлар бундан мамнун бўладилар.

1924—1927 йиллар миёнасида «Муштум» журналида дадам билан бирга ишлаган Мўминжон Муҳаммаджон ўғли¹ ўша даврларни эслаб шундай ёзади:

«Мен, марҳум ёзувчи Абдулла Қодирий билан 1924 йилда танишганим. Мазкур йилдан бошлаб у билан бир идорада ва бир редакцияда ишлашганим. У «Муштум»да бо силадиган мақолалари ҳамда асарларини доим уйида ёзар ва тайёрлар эди. Шунинг учун унинг билан узун вақт суҳбатлашиб ўтириш мумкин бўлмас эди.

Абдулла Қодирий ҳар нарсага таниқидий назар билан қарап, эски хурофт нарсаларга ғоятда душман эди. Унинг ҳар бир сўзидан ҳажвий ифода анқиб турар эди.

У ғоятда жасоратли, ўз сўзида устивор ва барқарор, ўғкир сатирик ва ғоятда заковатли эди. Ҳар бир типнинг ўзига яраша сўз берар, ким тўғрисида ёзадиган бўлса, худдӣ ўша шахснинг ўзи бўлиб кетар эди. Бу хилдаги ёзишлар учун ўша типдаги кишиларнинг бутун ички сирларидан хабардор бўлиш керак, албатта. Фавқулодда заковатга ва жасоратга эга бўлган бу ёзувчи, мазкур типдаги шахслар орасида юриб, ҳар бириси билан алоҳида суҳбатлашишдан сира тортишмаган: эски муллалар билан ҳам, қиморвоз, беданавоз чапанилар билан ҳам, ўғрилар билан ҳам, эшонлар, муридлар, сўфилар, дарвешлар, қалацдарлар билан ҳам, кўкнори ва бапгилар билан ҳам суҳбатлашган.

У бир мақола ёки бир ҳикояни ёзипга ўтирганда, ўшани ёзиз тугатмасдан ўтирган еридан туриб кетмас эди.

¹ Мўмин Муҳаммаджопов (тажаллуси Тошқип, 1883—1965) ёзувчи ва шоир бўлиб, Тошкент шаҳар, «Пичоқчилик» маҳалласидаги узангисоз оиласида тугилади. Тошкент мадрасасида ва Уфа мадрасаси олиясида таҳсил қўради. «Муштум» журналида мусаҳҳеҳ (корректор) ва котиб бўлиб ишлайди. «Турмуш уринишлари», «Эски мактаб» помлли таржима ҳол — қисса, ҳикоялар ҳамда «Қонли кун» номли пьеса (бу пьеса Зиё Саид билан ҳамкорликда ёзилган) ва шунингдек, япа бир неча бир кўринишли пьесалар, мақолалар ёзган.

Халқ унинг ёзган мақола, асарларини ғоятда севиб ўқир, асарлари босилиб чиқишини тўзимсизланиб кутиб туришар эди...»¹.

Айтилганидек, ўрганишданми (бу одат кўпчилик ёзувчиларга хос), дадам ўз мақолаларини (умуман асарларини) уйдагина ёзар, фақат уни топшириш ва баъзи идоравий юмушлилар учунгина редакцияга борар эдилар.

Хозир олтмиш беш ёшлардан ошиб қолган бот қўшнимиз Хадича опа ҳикоя қиласидар:

— Бола вақтларимизда Абдулла акамни ҳамма «Абдулла Жулқун, Абдулла Муштум», деб аташарди. Мен бу гаплар маъносига тушунимай «ёмон одам бўлса керак-да», деб чўчиб қўяр эдим.. Бегингиз этагида кичкина жарлиқда қуюқ ўрик, дўланазорларингиз бўларди. Абдулла акам шутинч, салқин ерни текислаб, ўзларига жой қилиб олган эдилар. Иссик ёз кунлари улар куни билан шу жарлиқда ўтириб, хат битганлари-битган эди. Баъзан бизлар аста деворданми, дараҳтданми мўралаб «хат битвотти» деб бир-бири мизга шивирлар эдик...

Шу йўсин, меҳнат қилиб, «Муштум»ни биринчи вақтларда шуҳрат қозонтиришда Қодирийнинг қанчалик ҳисса юшғанлигини ўша чоқларда босилган баъзи мақолалардаги шу қисқа-қисқа сатрлардан ҳам англаш мумкин:

«Фарғона» газетасининг 1924 йил 181-сонида Лутфулла Олимий исмли журналист ўзининг «Ҳажвият майдонида» номли мақоласида «Муштум»нинг топган эътибори ва кўп тарқалиши Жулқунбойнинг ўткир қалами билан», деган жумлани ишлатиб ўтади.

«Муштум»нинг 1924 йил 4-сонида Қодирий суратини шарж (ўртоқлик ҳазили) қилиб чизилиб, сурат тагида «фельетонлар Қироли Жулқунбой (Абдулла Қодирий) кулдириб йиглатади, йиглатиб кулдиради...» деб ёзишади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1925 йил 116-сонида бир неча ёзувчиларга қаратса ёзилган матбуот ҳазилида Қодирийга ҳам бир шарж тўқилади. «Жулқунбой, ҳаммани уриб қулогини қилдинг кар...» деб ўтилади..

«Муштум» журналининг у пайтлардаги вазифаси хийла мураккаб, ўзига хос нозик бўлган. Журнал асосан омма орасидаги салбий унсурлар билан курашмоги керак эди. Улар ҳали кучли, осонлик билан таслим бўлмас, ўз «душманлари» — муштумчиларга ҳар қадамда шикаст беришдан

тоймас, ҳатто «Муштум» ўқувчиларига ҳам ҳужум қилиб, тинч қўймас эдилар.

Расулов Асомиддин (торам)дан эшитган шундай бир ҳолни эслайман: Тошкентнинг Шайҳантоҳур даҳасида таникли бир фатвочи домла бўларди¹. Шу домлани Қодирий 1924 йили «Муштум»да Калвак маҳзум тилидан нозик ҳажв қилиб ўтади...

Мақола босилиб чиққач, домланинг ўзи бир нарса демаса ҳам, ўғли бизнинг эшикка келиб, «Отамни нега танқид қилдингиз», деб даъво қиласиди...

«Муштум»нинг 1924 йил 23-сонида «Истинжолатталар»² ҳам Муштумга қарши қўзғолди» номли имзосиз мақолада шундай дейилади:

«Тошкентнинг эски, хасис, мурдор бойларидан машҳур бешболабойлар бор-ку... Улар жуда ҳозир чулдирашиб юрибдилар. Уларнинг қиласидирган иши йўқми, билмадим, кимнинг қўлида «Муштум» журнали кўрсалар, кутирган итдек қўзлари чақнаб, муштлаша кетар эканлар. Яқинда бешболабойлардан Исмоилбой Абдукарим ўғли дегани «Муштум» ўқувчи бир комсомолни сўқиб-сўқиб, ҳатто коммунистларнинг ҳам гўрига ғишт қалаб сўқибдилар. У киши «Муштум»нинг бойлар билан курашишига қарши эмишлар. Яқинда «Муштум» ўқигани учун бир коммунистни уч кишилашиб бўриб турганларида бир неча руслар билиб қолиб, аранг ҳалиги бечорани қутултириб олганлар; бўлмаса, қараб туриб ўртоқнинг жойи жаҳаннамда бўлар экан.

Почта! Сизни деб бошқалар ўлиб кетмасинлар, тагин!

Муштум: Нимани? Бу мозорнинг ҳалими эмас. Ҳозирги замоннинг аталаси бешболабойларнинг тишини синдирадир. У аҳмоқлар чувварани жудаям хомида санамасинлар».

Езувчининг ўзи ҳам аччиқ ҳажвлари билан ҳамма аёқавермаганини, шу боисдан душманлар орттирганини таржима ҳолида: «Мени бойлар, эшонлар кўра олмас эдилар. Чунки мен уларни ишчи тилидан чақсан ва сирларини очувчи душманлари эдим», деб таъкидлаб ўтади.

Душманларнинг, шунингдек, таҳдидлари важидаи «Муштум» муаллифлари ўз танқидий мақолаларида номларини кўпинча яширишга, турлича тахаллусларда имзо чекишга мажбур бўлганилар. Масалан, Қодирий «Муштум»да ва кейинги йиллардаги турли газета-журналларда босили

¹ Бу кишининг исмими очиқ айтиши мувофиқ кўрилмади.

² У чорларда «Муштум» муаллифлари баъзан шундай «пардава-сиз сўзларни ҳам ишлатганлар. (Х.Н.)

ган ҳажвий танқидий мақолаларида элликтан ортиқ¹ маҳфий тахаллус (лақаб)ларни қўллаганлар. Бу тахаллусларнинг бальзилари менга аввалдан маълум бўлса, бальзиларини хабардор кимсалардан сўраб ва баъзиларини эса мақола услугидан, мазмунидан мумкин қадар аниқланди. Албатта, бу тахаллусларни ҳали тугал, деб бўлмайди.

Бу тахаллусларнинг учтўрттасини истисно ётсак, қолганини «Муштум»нинг 1923—1927 йил сонларидан олини. Бундан ўша йилларда Қодирий «Муштум»да нақадар (тахаллуслар мақолаларда қайтарилади) кўп мақолалар ёзганлигини тасаввур қилиш мумкин. Ёзувчи, журналистлар биринчи вақтларда оз, борларининг ҳам кўпчилиги «Муштум» талабига жавоб бера олмайдиган бўлгандар. Шу сабабдан баъзи бутун-бутун «Муштум» сонларини икки-уч киши томонидан мақолалар ёзилиб тўлдиришга тўғри келган...²

Қўйида Қодирийнинг «Муштум» материалларидан кичик бир намуна бериб ўтамиз:

САЛОМНОМА

- Отга қоқдан тақадек, сувдан чиқдан бақадек, бир мирилик чақадек маориф шўросига сало-о-ом!
- Ўзи четга буқиниб, шахсиятга тўқиниб, аллакимга чўқиниб — ўғри ушлаганга сало-о-ом!
- Кўринган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам малла — Туркистон уламоларига сало-о-ом!
- Бошларига соч қўйган, отларини ёш қўйган, фахш деганини фоп қилган думсизларимиэга сало-о-ом!
- Москов бориб келибон, минглаб фойда қилибон, ҳафтада гап ейибон, томга карнай қўйибон; ҳалқ қайғусин

¹ Жулқунбой; Жирқинбой; Ж-бой, Жу-бой; У-бой; Ж; Жулқунбой Совринбой ўғли; Мулла Жулқунбой; Жулқинчитир; Думбулбой; Жулбулбой жияни; Думбулбой ўғли; Думбул девона; Думбулниса; Домладумбул; Жияни; Жиянингз Муштум; Калвак маҳзум; Калвак маҳзум жияни; Калвак маҳзум Шоший; Тошпўлат; Тошпўлат тажсанг; Алимов; А. Қ.; Бойқуш; Индамас сўфи; Йўловчи; Камир; Карнайчи; Колхозчи; Газнитчи; Лакаланг маҳзум; Мавлон куфур; Муштум; Сани худо; Телба; Овсар; Чин дўст; Чирманда ботир; Чи чора; Шапак маҳзум; Шоший; Шилғай; Богбон; Қақилдоқ хўжа; Матбуот ариси; Машхўрдачи; Шаккок; Мулла эшонбой; Гўсхўр, Мулла Мушфийий.

² Ёзувчининг «Муштум» сонларида ва сўнгти газета-журналларда босилган майдага асар, мақолалари ҳийла кўп ва уларнинг кўпчилиги «Кичик асарлар» тўпламига киритилганлиги учун бу ўринда санаб ўтирамдид (Ҳ. Қ.).

емайин, мактаб очай демайин; эллик-отмиш қўй берган, саккиз кунлаб тўй берган — Туркистон савдогарларига сало-о-ом!!!

Амма-холаси ҳаводор, айланай!
Келин янгаси: Думбиниса.

1923 йил, сон № 2.

* * *

Бунчалик сердиқкат, кечакундуз тинимсиз меҳнат (бу орада муаллиф аллақачонлар «Ўтган кунлар» романини бошлаб қўйганлигини ҳам унутманг) ёш ёзувчининг соглигига из солмай ўтмайди. Қодирий 1923 йилда бир мунча вақт хасталаниб қоладилар. У кишининг хасталиги тўғрисида «Муштум»нинг 1923 йил, 15-сонида шундай бир мақола босилади.

«ЖУЛҚУНБОЙ КАСАЛ»

Журнализмининг бирдан-бир ёзувчиларидан ўртоқ Жулқунбой қаттиқ оғриб қолган. Докторларнинг айтишича, ўртоқ, хафақон касалига йўлиқиб, бора-бора бу касали зўрайиб диққи нафасга айланган эмиш.

Докторлар бу ўртоқнинг тездан тузалиб кетиши учун ошгич чоралар кўриб қўйидаги маслаҳатларни берадилар:

- 1 — Ёзув-чиэзув ишларидан қўй ийғиб, хуш ҳаволи ёхуд кўп тунумли (тинч. ред.) ерларга саёҳатга чиқиши.
- 2 — Ҳар кун уч марта «поз» дорусидан еб туриш.
- 3 — Китобларни кўп ўқимаслик. Ўқиган чоқда ҳам қизиқ роман, журпаллардан кулгили, кўнгил очадиргандарини, айниқса «Муштум»нинг 14-сонигача ёзилган эшонлар мазҳакасини ўқиб туриш.

Мана шу тартиб-чоралар кўрилса, ўртоқ Жулқунбой тездан тузалиб қолса керак, деган умиддамиш.

«Шапалоқ».

КАЛВАК МАҲЗУМ...

Ўз вақтида «Муштум»хопларни яхшигина қулдиргап Қодирий асарларидан бири «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвий қиссасидир. Бу асар 1923—1926 йиллар мобайнида «Муштум» журналида, «Муштум»нинг борди-келдиси рубрикаси остида 21-сонда давомли босилган.

Ёзувчи Абдулла Қаҳхор бир сұхбатда бу асар түғриси да шундай деган эди:

— Мен «Калвак маҳзум...»ни биринчи бор ўқиганимда «жажвиётда шундай приёмлар ҳам бор әкан-да» деб, ҳайратланган әдим...

Дарҳақиқат «Калвак маҳзум...» жажвиячиликда янгилик бўлган қаҳрамоннинг ўзига хос муллаёна тили, турмуш ҳақиқатидан йироқ содда фикрлари жажвнинг асл омили, кулгининг айни боиси бўлиб хизмат қилади.

— Менинг кулгиликда ишлатадиган неча турлик мустаор имзо, яъни қаҳрамонларим бор: Калвак маҳзум, Тошпўлат, Овсан, Думбул, Шилғай ва бошқалар. Агар сиз шўимзолар билан ёзишган кулгиликларни текшириб чиқсангиз, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўрмайсиз. Фақат сўёни имзо өгасининг ўз оғзидангина эшитасиз. Калвак маҳзумда: кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси говлаган холис бир маҳалла имомини кўрасиз,— деб ёзадилар Қодирий «Кулгу ҳақида» номли мақолаларида.

Албатта, бундай услубда жажв ёзип хийла қийин ва масъулиятли. Ахир ёзувчи асарга ўзидаи бирор оғир сўз қўшишга ҳақсиз, у (ёзувчи) артист қабилида бошдан-оёқ ролга кириш шарт-да!..

Асар бошдан-оёқ қаҳрамон — Калвак маҳзум тилидан таржимаи ҳол — саргузашт тарзида ҳикоя қилинади. Жиддий равишда эскирган домлалар тили ва талаффузида одоб билан ўз ота-онасининг қандай «улуг зотлар» бўлганини, отасининг Тошкент музофотида тутган «бекиёс обрусини, илми урфонини, ўзининг ана шундай зотлардан дунга барқ уриб келганини, ниҳоятда авайланиб тарбия тоғанини, мадрасада «зўр» муваффақият билан ўқиганини, уйланишини ва кўрган-кечиргандарини эринмай ҳикоя қилиб, ўзининг алмисоқдан қолган содда фикр-ақидалари билан ўқувчиларни кулдириб бораверади.

У инқилобдан сўнг ўз теварагида бўлаётган кўп янгилкларга, ўзгаришларга ҳайрон қолади, ақли етмай ёқасини ушлайди. Дин-шариат ишларининг сусайиб бораётганингидан, ўзидек «олим»лар эътиборсиз қолаётганидан, «затона охир» бўлганидан кўзёш қилади. Баъзан эса амалдор, савдогар ва шунингдекларнинг нолойиқ ишларини соддадиллик билан «фalonчилар бағоят савоб ва пухта иш қилмоқдалар» деб холисона мақтайди ва бу билан уларнинг сир-асрорларини очиб ўқувчини кулдиради. Ҳокаго...

«Калвак маҳзумнинг хотира дафтиридан» қиссани 1964 йили «Шарқ юлдузи» журналида ва «Кичик асарлар»

мажмуасида деярли тўлиқ берилган. Бинобарин қисса мазмунини тафсиллаб ўтирмай, муаллифи бу асарнинг яратишга илҳомлантирган сабаб ва тимсол (прототип)лар түғрисида бир оз тўхтаб ўтмоқчиман.

Бу асарни ёзишга ёзувчини ундалган сабаб асосан биргина: инқилобгача ва инқилобдан сўнг ҳам ҳалқимиз орасида мутаассиблик кучли бўлгани, бунда асосий ролни ана шу Калвак маҳзумлар ўйнагани ҳаммага аён. Демак, жажвчи, бунда асосан маҳзумларнинг асл башарасини очиб, уларни омма наздида эътиборсизлантиришни, шу йўсии ҳалқини зўр бир занжирдан озод этишини мақсад қилиб олган ва шу баҳонада муаллиф Калвак тилидан йўлакай унча-мунча нуқсонларни танқид қилиб ўтмоқчи бўлган...

Ўқувчиларимизда албатта «Калвак маҳзум, ҳақиқий шахсми?» деган савол туғилиши мумкин. Ҳа, ҳақиқий шахс. Бундай Калваклар тарихда кўп ўтган ва уларни авом ҳали «етук олим, табаррук инсон» деб улуғлаганлар.

Маҳалламиздаги мулла Исоқ домла деган бўларди. Ўзи маҳалламиздаги имоми, дадамдан йигирма ёшлар катта, ўрта бўйли, қотмадан келган,чувак, мош-гуруч соқолли, бир мунча ҳусидор, тез-тез сўзловчи, Бухоро мадрасаларида йигирма йиллаб ўқиб, ҳатм қилиб қайтган киши эди. (Бу киши 1940 йилларда вафот этди). У дадам билан жуда «қалин», баъзан-баъзан бизнисига такаллufсиз кириб келарди-да, дунё воқиот-сиёсаларидан «сұхбатлашиб» хабардор бўлиб кетар эди. Унинг гаплари тутал-тутал, баъзи юритган мулоҳаза-фикрларидан кулмай илож йўқ эди. Дадам у киши билан сұхбатлашганда мунозарага киришмас, фақат соме бўлиб қисқа-қисқа жавоб берил, кулиб ўтиради. Шу важдан бўлса керак баъзилар уни «Калвак домла, Шалҳак домла» деб аташарди. Масалан, йосият бибим, меҳмонгами ва ёки бошқа бирон сабаб билан кўчага чиқиб қайтсалар, дердилар: «Йўлда нафасим сиқиб жуда чарчадим, Калвак домла эшиги олдида ўтириб бир дам оволдим...» ёки «фalonчини Калвак домла эшиги олдида учратдим...» ҳоказо...

* * *

1931—1932 йиллар, иссиқ ёз ойи эди. Бир кун мен, кетки пайт гулзоримизга сув сепар эдим, эшиқдан мазкур мулла Исоқ домла кириб келиб, дадамни сўради. Дадам ичкари ҳовлида нима биландир банд эдилар, кириб чақирдим ва то у киши (дадам) чиққунларича стул келтириб домлани шийлонга ўтқаздим ва сув сепишни давом эттирдим. Домла менинг ишмуга разм солиб ўтириб, савол берди:

— Шу гулзорингизнинг хушбўй ҳиди қанчалик йироқ-
қа етиб бораркин, ўғлим?

Мен домланинг саволига дафъатан тушунмай, иккиласи-
ниб тўхтадим.

— Бу гулларнинг ҳиди нариси билан кўчангиз ҳаддига
етиб боради,— деди домла, саволига ўзи жавоб бериб ва қў-
шиб қўйди:— Аммо жаннатдаги гулларнинг хушбўй ҳид-
лари уч йиллик пиёда масоғага етиб борар экан...

* * *

Жосият бибим 1936 йил ёзида 75 ёшида вафот этдилар.
Шунда, кўпчилик жамоа билан фотиҳа ўқигани келган
мулла Исоқ домла эшик олдида одам кутиб турган Асомид-
дин тогамни ўз ёнига чақириб дейди (дадам мен
баъзи сабабларга кўра маъракада қатнашолмаганимиз. Бу
тўғрида кейинроқ сўз бўлар):

— Ну, фотиҳага келаётган кишиларни рўйхатга оляп-
сизми, иним?

— Йўқ, тақсир, рўйхат нима ҳожат?— дейди тоғам.

— Ахир, сиз, фотиҳага келганларнинг ҳаммасини ёдик-
гизда тута олмайсиз-да. Рўйхат тушиб қўйсангиз, мулла Аб-
дулла келгач, топширасиз. У киши фотиҳага кимлар кел-
ған-келмаганидан хабардор бўладилар...

* * *

Шу йилнинг қишида ҳайит бўлди-да, бибимни эслаш
маросимига мулла Исоқ домла йигирма-ўттиз чоғлиқ маҳал-
ла кишиларини бошлаб бизникига фотиҳа ўқишга келди.
Ҳаммалари дастурхон теварагига қатор тиз чўқдилар. Да-
дам ҳам пойгакда ўтирилар. Мен бўлсам, плик самовар
қўйилган токча ёнига (куръон ўқилгач, меҳмонларга чой
қўйиб узатишга ҳозирланиб) стулга ўтиридим. Фотиҳа тор-
тилиб, Исоқ домла қуръондан узун бир сурани ўқишга
бошлиди (яъни, бундай узун сурани ўқишдан мақсад, уй
эгасининг кўнглига «домла, наридан-бери қуръон ўқиб
кетди», деган фикр келмасин учун...) Сура узун, ҳадеганда
тамом бўлавермас, ҳамма сукутда, бу ёқда мен ёшликка
бориб негадир кулиб юборай-юборай дердим.

Шу вақт домла, суранинг яримларига келганда сезиб
қолди, шекилли, бирдан тиловатни тўхтатди ва менга қа-
раб: «ерга ўтири, болам, усталда ўтириб қуръон ўқиш —
тиңглаш гуноҳ бўлади», деди. Мен дарҳол ерга тиз чўкиб
ўтиридим. Бироқ энди домла суранинг қаерига келиб тўхта-

ганини унтиб қўйган эди. Ҳарчанд ўйласа ҳам эслай ол-
мас, унинг тиловат қилиб тугатишини ҳамма одоб билан
кутиб, жим ўтирап эди. Домла ниҳоят гарангсиб, дадамга
мурожаат қилди:

— Мулла Абдулла, луқма солиб юборинг, қаерда тўх-
таб эдим?..

Мен ортиқ чидаб тура олмадим. Қўлим билан оғзимни
бекитган ҳолда уйдан югуриб чиқиб кетдим...

Назаримда муаллиф Калвак қиссасига прототип қилиб,
гўё шу домлани олган ва бошқа бировларга учратган бош-
қа салбий хислатлари, у ўз ижодий тўқималарини унда муз-
жассамлаштирган...

1936 йил ёзида «Калвак маҳзум...» хотиралари тўпланиб
(уни дадамнинг ўзлари уйимиздаги эски «Муштум» жур-
наларидан қирқиб-қирқиб олиб тўплаган эдилар) ўзбек ва
рус тилларида алоҳида китоб қилиб нашр этишга тайёрлан-
ган эди. Шу муносабат билан Қодирий Калвак ҳаётига бир
хотима ёзган ва тўпламни шарқшунос профессор Полива-
новга русчага таржима қилиш учун топширган эдилар.
Ёдимда, шунда мен таржима тўғрисида дадамларга деган
эдим:

— Дада, «Калвак маҳзум...» русчага қанчалик яхши
таржима қилинмасин, барибир, кулгу қўзғатувчи муллаёна
сўз — ибораларни иғодалаб бўлмас, шу жиҳатдан асарнинг
бир сифати камайса керак?..

— Гапинг тўғри,— деган эдилар дадам,— лекин буни
иғодалаш бир жиҳатдан таржимонга ҳам боғлиқ. Русларда
ҳам бизники каби хос «мулла»лар тили бор. Профессор По-
ливанов бизни тилни яхши билади. У балки бу томонини
ҳам дуруст чиқара олар...

Бироқ бу тўплам икки тилда ҳам чиқиб улгурмади,
мазкур хотима — қўллэзма эса ўйқолиб кетди. Мен бу қўл-
ёзмани профессор Поливановга бериб юборилмасидан олдин
ўқиб чиқкан эдим. У ўн икки варақли дафтарга араб алиф-
босида сиёҳ қалам билан ёзилган бўлиб, мазмуни шундай
эди:

«Калвак маҳзум кўп вақтга қадар иш топа олмай рўз-
гор важидан қийин аҳволда қолади. Ниҳоят, бир неча дўст
ва яқинлар воситасида Тошқўргон қишлоғига имомликка
(аввалги имом ўлган бўлади) даъват олади. Калвак ижобат
этиб, умрида биринчи бор сафарга отланади. Хотини билан
видолашаркан, «пешона экан» деб кўзёши қилишади, рози-
ризолик тилашади ва қишлоқдан юборилган эшакка миниб
(текстда ёзилишича: «харсувор бўлиб») Тошқўргонга жў-
найди.

Калвак йўлда эшак юрмай чеккан азиятларини, ундан йиқилиб тортган азобларини ва ахир қишлоқ аҳли кўмагидан базур Ташкўргонга етиб борганини ҳикоя қилади.

Қишлоқда уни бир неча савобталаб чоллар қарши олиб, масжидга қўндирадилар. Ўтириб фотиҳа ўқишигач, Калвак масжид эгасининг руҳига қуръон ўқийди... Шу вақт, «ўрисча» кийиниб, соч қўйган ёш бир йигит (кейинчалик маълум бўлишича, қишлоқ комсомолларидан бири) масжидга кириб қелиб: «Ҳа, шаҳардагиларнинг миясини чиритиб бўлиб, энди қишлоқдагиларнинг миясини чиритгани келдингизми?» деб Калвак домлага хитоб қилади. Домла жуда поҳас тортади, ўзиdek «олим»ларнинг, ҳатто қишлоқдек ерларда ҳам хор бўлганидан бениҳоя афсус чекади. Йигиг кетгач, чоллар: «Ёш-да, тақсир» деб, уни юпатган бўлишади. Калвакка ётиб туриш учун масжид ёнидаги тобутхонани жой қилиб бермоқчи бўладилар. Бироқ Калвак тобутхонада ётишга юраксиммай, бир бойнинг меҳмонхонасига жойлашади. Имомлик, дуохонлик, азайимхонлик, иссиқ-со-вуқчилик «ҳунар»ларини йўлга қўйиб юборади...

Бу вақтларда қулоқларни тугатиш компанияси авж олган, қишлоқ теварагида босмачи қолдиқлари изғиб юрган пайт бўлади. Бир кун Калвак бой меҳмонхонасида ухлаб ётаркан, тун ярмида чўчиб уйгонади. Атрофда кетма-кет миљтиқ отилар ва «ушла-ушла» ововзлари эшитилар эди. Калвак домла бу даҳшатдан жуда қўрқиб, саросимага тушиди, ҳатто тили калима айтишга келмай қолади. Маълум бўлишича, воқеа шундай чиқади:

Бир неча босмачилар қишлоқдан маълумот олгани тунда бойникига келган, бундан хабар топган ҳукумат отряди эса бой қўргонини қўршаган бўлади. Ниҳоят, отишувлардан сўнг халқ қўргонга бостириб кириб, босмачиларни тутиб олади. Калвак ҳам босмачилар қаторида ялангёёқ, ички қўйлак-лозимда ҳайдалиб, қишлоқ шўросига олиб борилади. Сўроқ-текширувдан сўнг Калвак оқланади. Калвак босмачиларни дуойибад қилиб, бундай нотинч қишлоқда яшашдан воз кечади... «Калвак тогам, яна Тошканд шаҳрида эски бекорчилар. Энди имоматчилик топилмаса, бирон қоровулчилик хизматига ҳам розидирлар», — дейдилар муаллиф хотима охирида.

ТОШПУЛАТ ТАЖАНГ...

Китобхонлар эътиборига сазовор бўлган Қодирий асарларидан яна бири «Тошпўлат тажанг нима дейдий?» ҳажвиясидир. Бу асар ҳам 1924—1927 йиллар орасида «Муш-

тум» журнали ҳамда «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифаларида давомли босилган.

«Тошпўлат тажанг...» ҳам «Калвак маҳзум» каби қаҳрамон тилидан ёзилган бўлса ҳам мавзу эътибори билан тамоман ўзгачадир. Бу асар услубан на қисса, очеркка ва на ҳикоя, новеллага ўҳшайди. У чапанилар ҳаётидан ёзилган қандайдир ўзига хос кулги — ҳангома.

Тошпўлат, ёзувчининг ўз таъбирича, «Ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилик ва фаҳшият денгизида сузуб, тажангланган холис бир чапанидир». У саводсиз, тарбиясиз, меҳнатга бўйни ёр бермаган; одам ўлдиришдан тортиб ҳамма ёмонликларни қилиб кўрган қиморвоз, беданавоз, ичкиликвоз, нашавон бир шахс,

Иккинчи ёқдан Тошпўлатда чапаниларга хос мардлик ва камбағалпарварлик сезилади. У қандайдир ҳақиқат излагандай бўлади. Ўзининг тутал содда фикрлари ва холи-сона ҳақ гаплари билан жамиятдаги баъзи шахсларнинг ножӯя ҳаракатларини, қилмишларини оча боради ва ўқувчини кулдира боради. (Бу асар ҳам гарчи тўлиқ бўлмасада, ёзувчининг «Кичик асарлар» тўпламига киритилган).

1930 йилларгача Тошпўлат каби шахслар айниқса кўп бўлган. Халқ орасида ўзларига гўё бир табақа ташкил этиган. Улар эрта-кеч ишсиз-кучиз, чойхона-такияларда ўтишар, қимор-бедана ўйнар, ичкилик ичиб, бағ чекар, ўрни келса ўғрилик қиласар, ёшларга салбий таъсир кўрсатар эди. Чапаниларнинг кийиниши, юриш-туриш, гап-сўзлари ўзига хос, бир кўришдан уларни пайқаш қийин эмас эди.

Бинобарин, муаллиф бундай прототипларни излашга, тип яратишга ортиқча қийналмаган. Шоир Тошқин юқорида шаҳодат берганидек, ёзувчи бундайлар билан жуда кўп сухбатлашган, «дўст»лашган. Мен дадамнинг бундай «улфат, дўст»ларидан бир нечтасини биламан.

1930 йилга қадар дадамнинг, ўзи бизнинг мавзелик... Полвон исмли бир «дўст»и бўлар эди. У ёз кунлари баъзан баъзан бизнигига «яримта»ни кўтариб келарди-да, дадам билан «чии қўигилдан сухбатлашиб» қайтар эди. Полвон вўр гавдали, қоратан, қора бурама мўйлабли, наша чекканиданми кўзлари уккининг кўзидек қизил, дўпписининг бир ченкасини қайриб кийган, бедана ушлаган чап елкаси бир оз пастга этилган, богичли узун оқ сурп яктак қўйлак ва кенг лозим кийган, қўша-қўша қийиқ белбогига ярим газлик пичоқ осган, ялангтўш, ялангоёқ киши эди. У гапни худди Тошпўлат каби узук-узук, чертиб-чертисиб сўзлар эди. Дадам у билан сухбатда чапанича сўзламас, содда, қисқадиска жавоб қилиб, кулиб ўтиради, фақат гап қўзагаш учун

бўлса керак, ҳар замонда бир сўз қотиб, ҳазил қилиб қўяр эдилар.

Бир вақт мен уларнинг суҳбатини тинглаб ўтириб, полвоннинг шу ҳикоясидан даҳшатга келганим ёдимда:

— Шу дегин, Жўлқун ука,— ҳаммаёқни қиморга бой берив, жуда абгор бўлиб юрган чорим эди. Бир кун бошим қотиб кўчада бораётсан, ёнимдан бойвачча кийинган ёш бир йигит ўтиб қолди. «Тўхта», дедим, «сен бойваччани, ёнингдаги пулингни бир санаб кўрай-чи, қанча экан», дедим ичимда. Секин орқасидан тушиб, хилватга борганда уни сўйдим... Чандон ёнини қидираманки, қани пул чиқса! Чўнтағидан атиги уч та¹ чиқибди. Пичогимни қон қилганга арзимабди-я, Жўлқун. Кейин билсам, бойвачча йигинг = уч кунлик куёв экан, хаҳ-хаҳ!²

Езувчининг бундай кишилар билан суҳбатлашиб ўтириш сабаби маълум... Албатта, кулиб тинглаб ўтирса-да, бу хил кишилардан ичиди қаттиқ нафратланардилар (У кишининг умри шундайлар билан матбуотда курашиб ўтди).

Махалламиизда Салим ўғри, Зокир ўғри, Насир ўғри, Бадир ўғри каби Қодирийнинг бир гурӯҳ «улғат»лари бўларди. Буларнинг баъзилари гўё у-бу иш билан машғулдек кўринсалар ҳам, асл «касб»лари қимор ўйнаш, ўғрилик қилиш эди. Улар «касб»ларини жилла махфий ҳам тутмас, уялмас, аксинча ўзларини магрут сезар эдилар.

Баъзан Салим дадамни чақириб келарди:

— Кичкина зиёфатимиз бор, шўрва пишиб қолди, ул-фатлар чақиришяпти, Абдулла ака.

— Зиёфат «солма»ми, «босма»ми³— деб кулиб сўрардилар дадам.

— Солма, солма,— хоҳолаб куларди у.

Дадам кийиниб чиқиб кетардилар...

* * *

1968 йилнинг қиши эди, «Тошпўлат...» ҳангомасига доир шундай қизиқ бир учрашув бўлган:

Бир кун мен Тошкентдаги 10-шаҳар касалхонасида навбатчи бўлдим-да, беморлардан ҳол сўрагани, кечки пайг

бўлмаларни айланиб юрдим. Дард чекиб ётган беморларга докторнинг иккى оғиз ширин сўзи ёки енгил мутоябаси ҳам зўр эм ҳисобланади... Бўлмалардан бирига кириб, аҳвол сўраб, бир bemor танишим билан «икки оғиз» кулишиб чиқарканман, эшик ёнидаги каравотда ўтирган нотаниш билор менга:

— Доктор, тўхтанг!— деди.

Мен тўхтадим. Бемор мени ўз ёнига ўтиришга ишора қилди. Ўтиридим. У оғир касалга ўхшамас, етмиш-етмиш беш ёшли, юзлари чечак изли, тилла тишли, озгин, бўйдор киши эди.

— Анави киши билан суҳбатингиздан пайқадим...— деди bemor менга,— сиз, Жўлқунбойнинг ўғлимисиз?

— Ҳа, амак,— дедим.

Бемор негадир бир оз хаёл суриб қолди ва бош чайқаб ўзича кулиб қўйди. Мен унинг қандайдир жиддий гапи бор, лигини пайқадим ва «хўш?» дегандай унга қарадим. Бемор кўлларини каравот четларига тираб бир оз кучлангандай бўлди ва яна кулди:

— Отангиз бир вақт газетада мени роса боллаганларда...

Мен ҳайрон бўлдим.

— Қандай?

— 1924—1925 йилларда мен молияда налогбоши — инспектор бўлиб ишлаганман... Шунда отангиз: «Халқа ноҳақ солиқ солдинг!» деб «Тошпўлат тажанг...»да мени тағиқид қилган эдилар...

Бу сўздан (ўқиганлар балки хотирлар) мен дарҳол «Тошпўлат...»даги «қийиқ қоғоз, беш сўм налог ва тегирмончилик» ҳангомаларини хотирладим. Беморнинг барча сифат ва исм-фамилияси ҳам худди «Тошпўлат...»да тасвирланган каби эди... Негадир мен бир оз ўнгайсизланиб жим қолдим. Бемор қўшиб қўйди:

— Сиз у вақтларда ёш бўлсангиз, балки буни ўқимагандирсиз?

— Ўқиганман, хотирлайман,— дедим ва кулиб сўрадим.— Ӯша тақиқид ҳақлиларни эди, ёки?..

— Ҳақли эди...

— Балки, дадамдан ҳалигача ранжиб юрарсиз?

— Йўғ-э, ўшанда ўзимиз чиндан ҳам «давр келди» деб, қулочни кенг ёзиб юборган эдик-да... Энди, орадан қарийб эллик йил ўтди, у воқеалар бир хотира бўлиб қолди.

— Кечирасиз,— дедим мен енгил тортиб ва яна кулиб сўрадим,— Ӯша тақиқиддан сўнг сиз бирор матьмурий жазоға тортилдингизми, йўқми?

¹ Уч та — уч танга, олтминг тийин.

² Бу киши 1931 йилда бўлса керак, қонхўрлиги учун судланиб, отишга ҳукм қилишган.

³ «Солма — ҳалғана (солиқ солиб зиёфат уюштириш. «Босма — мол ўтиrlаб (босмачилик қилиб), сўйиб, улғатчилик қилиш.»

— Жазо-ку тортмадим. Аммо танқиддан кейин Тошкентдан кўчиб кетишга, узоқ йиллар бошқа шаҳарда яшашга тўғри келди.

— Нега?

— Негаки, халқ ўртасида кулгига қолиб, бир оз иснод ортиридик-да...

МОСКВАДА

Қодирий 1924 йилнинг ёзида Москвага кетиб, Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институтидага ўқийдилар¹. У киши ўзининг ўқишга кетиш боиси ва муддаоси тўғрисида таржимаи ҳолларининг бир ўрнида шундай ёзадилар:

— Октябрь кундан кунга ўсди. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсди. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган қарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида замон шароити ва мажбурияти остидаги чала-чулпа гаплар эди. Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмасимни сездим ва 1924 йилда хизматидан жавоб олиб, Москвага ўқишга кетдим. Мақсадим уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди...

Қодирийнинг Москвага жўнаш сабаблари юқоридан равшан кўриниб туради. Аммо ёзувчининг матбуотда авжи «Найнаб» турган чорига тўсатдан Москвага кетиб қолиши газет-журналхонларда бирмунча тушунмовчилик ва мишишлар түғдирали. Биз буни ўша чоқда босилган қўйидаги мақоладан бир қадар англаймиз:

«ЖУЛҚУНБОЙ» ТЎҒРИСИДА

Шаҳардаги баъзи бир оғзига кучи етмаган ўртоқлар Жулқунбой тўғрисида куракда турмаган ёлғонларни тўқибдилар. Шундоқки, гўё, Жулқунбой ҳукумат томонидан тўрт йилга ҳукм қилиниб, Туркистон тупроғидан ҳайдалибдир. Шунинг ила жонига теккан акалари Жулқунбоядан қутулибдилар. Ачиган оғиздан сасиган сўз! Ҳолбуки, Жулқунбой ҳукм қилиниб әмас, ўз ихтиёрича, ўқиш учун бир неча вақтга Москвага кетган эди. Яъни сизга ўҳшаган ақаларнинг миясида яхшилаб ёнғоқ чақишига ҳозирлик кўрмак учун; наинки сургун бўлиб ва ёки бошқа йўсинда!

Хой, қулоғидан кар, кўзидан басир бўлгаилар! Битта

¹ Қодирий 1922 йилда ҳам Москвада бўлганлар.

кўчкорнинг боши кетгунча, нечта тузог узарлар ўчоққа кириб чиқадилар. Бу важдан хотиржам бўлинсин. Жулқунбой тўғрисида «ол кетти» қилиб виждонига куйдирги чиқсанларга «Муштум»нинг айтадирган сўзи шул ва лекин яна раъи ўзлариникидир.

«Муштум», 1924 йил, 8-сон.

Ўша йилларда Москвага кўпгина ўзбек зиёлилари, раҳбар ходимлар ўқишга, билим оширишга борганлар.

Улар орасида ўша вақтда «Қизил Ўзбекистон» газетаси ва «Муштум» журналларида муҳаррирлик қилган Комилжон Алимов ҳам бўлган. Комилжон Алимов дадам билан бирга ўқиб, аввал ёнма-ён, кейин бир ҳужра (квартира) да¹ яшаган. Алимовнинг рафиқаси ҳозир ҳаёт. Ҳайриниса Ҳакимова (1901 йилда туғилган) ўша йилларда Москвада бўлган чөғларини хотирлаб шундай ҳикоя қиласди:

«Ез ойлари эди. Ўртогим Комилжон Москвага ўқишга борадиган бўлди-да, мени ҳам бирга ола кетди. Москвада биз кўп қаватли зўр бир бинода қўндиқ. Бинонинг биринчи қавати узун коридор, икки томони қатор ҳужра хоналар эди. Шу ҳужралардан бирида биз турардик, ёнимиздаги ҳужрада эса Жулқунбой яшардилар.

Мен Жулқунбояни авваллари кўрмаган, әшитмаган эдим. Гарчи ёнма-ён турсак ҳам бошида бир неча кун мен у кипидан (умуман эркаклардан) қочиб кўринмай юрдим. Кейин ўртогим мени эркаклардан қочмасликка буюрди. Шундан сўнг уйимизга Акмал Икромов, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Абдулҳай Тоғиев, Муҳиддинқори Ёқубов (булар ҳам Москвага ўқишга боришиган), Жулқунбой ва бошқа шу каби тошкентликлар баъзан йиғилишиб, ош қилишиб, суҳбатлашиб кетадиган бўлишиди.

Жулқунбой вазмин, тортиноқ, бўш вақтларида доим ҳужраларида ёзиб-чизиб ўтирас эдилар. Бир кун мен нишадир иш билан ҳужраларига кирсам, у киши кир ювар эдилар... Эркак кишининг кир ювиши менга жуда галати туолди ва ачиниб, ўртогим орқали айттириб, кирларини ювиб берадиган, хоналарини тозалаб қўядиган бўлдим ва кейин-кейин овқатларни ҳам пишириб, бирга таомланадиган бўлдик. Биз Тошкентдан қозон-товоқ, мопш, гуруч гамлаб ола кетган эдик. Жулқунбой кўпинча: «мопкичир қилинг, келиной» деб, илтимос қилар эдилар...»

¹ Москвада Қодирий яшаган адрес: Ноғолеспая кўча, 2-уй, Туркистон Совет Социалистик республикасининг маориф уйи, 17-хона.

Дадамнинг институтда тинглаган лекцияларида ёзиг олган иккита ўн икки варақли, кўк муқовали тўла конспект дафтари (бу дафтарлар устида ҳеч қандай ёзув йўқ эди, баҳархол, мен, институтда тинглаган лекциялар бўлса керак, деб ўйлайман) 1945 йилгача менда сақланиб келган эди. Конспектнинг бири сиёҳда чиройли русча ҳусниятда, иккинчиси сиёҳ қаламда араб алифбесида ўзбекча ёзилган эди. Бу конспектларни мен ўз вақтида қизиқиб неча қайта ўқиб чиққан эдим. Ундан тахминан шу мазмунлар хотиримда қолган:

Русча ёзилган конспектда дунё адабиётидаги бальзи оқимлар ҳақида баҳс боради. Масалан, реализм, идеализм, романтизм, футиризм каби оқимлар; уларнинг кузатгани тоялари, қонуниятлари ва бу оқимларга мансуб кўзга кўринган ўзувчилар қисқа-қисқа баён қилиб ўтилади...

Ўзбекча ёзилган конспектда эса фалсафага оид маълумотлар, масалан, диалектика, мантиқ, кулдан жуз (индукция), жуздан кул (дедукция) қонунлари ва шунингдек дикъат, тыйғу, хаётот, мушоҳада каби масалалар.

Конспектда индукция ва дедукция қонунлари ҳақида шундай содда бир мисол келтириб ўтилгани ёдимда: «Қарга ўлади. Қарга қушлар туркумiga киради. Демак, қушларнинг ҳаммаси ҳам ўлади», (бу — индукция — мантиқ имиджда жузъий фикрлардан умумий хулосалар чиқаришда қўлланиладиган мұхокама усули — X. K.) Конспектда келтирилган бу мисол аксинча яна қайтарилади: «Қушлар ўлади. Қарга қушлар туркумiga киради. Демак, қарга ҳам ўлади», (бу — дедукция — умумий хулосалардан жузъий хулосалар чиқариш усули — X. K.).

Қодирий Москвада билим оларканлар, ижодий ишларни ҳам тўхтатмайдилар. «Муштум» ва шунингдек бошқа ўзбек газеталарига тез-тез мақолалар, фельетонлар ёзиг турдилар. У кишининг 1924—1925 йилларда «Муштум» журналида давомли босилиб турган «Москов хатлари» туркуми ва «Миллий ашулачимиз фалончи Италиядан ўқиб қайтдими?» каби фельетон, мақолалари шулар жумласидандир.

Элас-элас хотиримда, 1924 йилнинг кузаги бўлса керак (ҳали боғдан шаҳар ҳовлимизга кўчиб тушмаган, Роби оғоғойим янги фарзанд кўрган чоқлар эди), Москвадан, дадамдан бир хат олдик. Хат мазмuni бибим, ойимлар оғизда кейинчалик ҳам сўзланниб, такрорланиб юргави учун ундан шу ўринилар ёдимда сақланган:

«Ойи (хат Жосият бибимга қаратада ёзилган — X. K.) хотингизда «ўлиб қоламан, тезроқ кел», дебсиз... Кўрқман...

Улмайсиз. Чунки ҳали, сиздан катта Убайдада, Бувма, Рокия холаларим ҳаётлар. Навбат олдин каттага, кейин кичикика...» деб ёзадилар дадам сўз ўйини қилиб ва бибимнинг кўнглини кўтарадилар. Хатда яна шу сўзлар айтилади: «Бу томонларда картошка яхши битар экан. Бозордан бир дона картошка сотиб олдим, уч ярим қадоқ келди... Тупов куни ўзимга норин ясадим, еб, товорани гуппак қилиб өлдадим... Янгамизга янги меҳмон ато қилибди. Чақалоқнинг иоми бир лўмбоз гувала — «Эркин» бўлсан...». Дадам хатда Назифа ва Ойкумуш (Раҳимберди амакимнинг тўнғич қизи) опаларимнинг қандай ўқишаётгани тўғрисида қизиқиб сўрайдилар ва уларни интернатдан қайтариб олмасликларини таъкидлайдилар¹.

Дадамнинг ҳазиломуз ёзган бу хатлари кейинчалик қариндошлар орасида кичкина бир гинахонлик ҳам туғдирали. Бу хат мазмуни узунқулоқ бўлиб Жосият бибимнинг опалари Убайдада, Бувва, Рокия холаларга ҳам бориб етадида, бир кун уч опа-сингил бир меҳмондорчиликда учрашиб ҳолгандা Рокия биби Жосият бибим билан қучоқлашиб кўришиб дейдилар:

— Жосият синглим-е, ўзингни анча олдириб қўйибсан, сормисан?..

— Ҳа, нафасим тез-тез сиқадиган бўлиб қолди, опа, — жавоб қиласидилар Жосият бибим.

Шунда Убайдада биби пичинг қиласидилар:

— Нафаси сиқса ҳам Жосият ҳали ўлмайди, Рокия, — дейдилар, — чунки, ўлиш навбати аввал менга. Бувмага, сенга, кейин Жосиятга... Уғли Абдулла ёзиг юборибди...

1925 йилнинг январида (қишик таътилда) дадам қисқа муддатда Тошкентга келиб кетдилар, июнь ойидага эса ёзги таътилга келдилар. У киши бизга кўп кийим-кечак, совгасаломлар келтирдилар. Бу келтирилган нарсалардан бир жигар ранг мовут костюм ва бир «мавзэр» соат айниқса

¹ 1923—1924 йилларда бўлса керак, Тошкентда биринчи намуна иш мактаби (бтиб ўқийдиган мактаб-интернат) очилди. Унда меҳнаткашлар боласи қабул қилиниб, пулсиз кийим, овқат, етот билан таъмин этилади; ўрта таълим берилиб, турли ҳунар ўргатилиди. Бироқ интернат биринчи йилларда тез ривож топмайди. Ҳалқ «боаларимиз коғир бўлади, бузилиб кетади», деб айниқса хотин-қизларни интернатга юбормайди.

Шунда ўша вақтнинг зиёлилари бошқаларга ибрат бўлиши учун ўз болаларини интернатта биринчи галда берадилар. Дадам ҳам Назифа ва Ойкумуш опаларимни, Фулом Зафарий эса Сиддиқа йисмили қизини интернатта юбордилар. Мен опаларимнинг бу мактабга қатнашини яхши хотирлайман. Баъзан-баъзан уларга эргашиб борарадим. Раҳимберди амаким эса унда опазлик қиласидилар. Интернат Бешоғочда, ҳозирги бадиий санъат мактаби ўрнида эди.

эътиборга сазовордир. (Костюмни дадам узоқ вақт кийиб юрдилар, кейин уни мен ҳам кийдим. Соат эса ҳозир Тошкентдаги Навоий номли адабиёт музейдаги сақланади.)

Дадам дердилар:

— Бу соат, костюмларни ўқиши биринчи йилини яхши битирганим учун мукофотга олганман. Институт раҳбарлари чақиришиб: «Сиз костюм ва соат билан мукофотландингиз, магазиндан танлаб олинг, пулини институт тўлайди», дейишди. Мен шуларни танладим...

Бироқ дадам шу келганча Москвага ўқишига қайтиб бормайдилар. Баъзи дўстлар ўқишига қайтмасликка, матбуотда биргалишиб ишлашга ундейдилар. Бу тўғрида ўзлари шундай ёзадилар:

— 1925—1926 йилнинг таҳсилига Москвага бораман деб тайёрланган вақтимда Алимов (Комилжон — X. К.) мени олиб қолди. Алимовнинг мени олиб қолишининг сабаби шундаки, ул меним қандай киши эканимни яхши билар эди. Чунки бултур мен унинг билан Москвада олти ой бир ҳужрада яшаганман ва менинг қандай йигит эканимни ул яхши синаган эди. Биринчи ноябрдан бўлса керак «Муштум» журналига киришдим.

Дадамнинг ўқишига қайтмаганлари, менимча, фақат Алимовнинг қистовидагина бўлмай, балки бунда уй-рўзгор қийинчилклари ҳам бир қадар сабаб бўлган бўлса керақ. Чунки катта бир оиласи доимий даромадсиз бир неча йиллаб тебратиш, албатта, қийин.

Шу йил (1925) бўлса керак, ёз ойларида Қодирийнинг «Хантининг адаси» номли, болаларга ёзилган китобчasi босилиб чиқади. Китобча араб алифбосида, кичкина брошиора бўлиб, оппоқ варакалрига (муқова устларига ҳам) қуёп, бўри, тулики, хўрор каби жонивор ва машиналарнинг расмлари солинган эди¹.

Китобчага «Хантининг адаси» деб ном қўйилиш сабаби: Бир-икки ёшли Адиба синглим шу чоқларда жуда севимли бўлган, уни дадам негадир «Ханти» деб севар эдилар...

ди гаплар» номли бир мақолалари босилади. Мақола ҳажва тариқасида ёзилган бўлиб, унда бир неча кишилар, арабоб кимсалар ҳазиломуз танқид қилиб ўтилади. Танқид қанчалик ҳақ-ноҳақ бўлгани менга қоронғи. Баъзилар бу танқидни «арбоблар обрўсига дуруст эмас», деб тушунади ва у киши жавобгарликка тортилади. Бироқ Йўлдош Охунбобеов текширув вақтида Қодирийни ҳимоя қилади. У кипининг қораланишига йўл қўймайди.

Бу ўрингача ёзилган маълумотларга, агар 1926 йил март ойида Қодирийнинг ўз сўзларида тўлдирилган, ҳозирда архивда сақланувчи шу анкетани ҳам қўшсак, у кипининг 1925 йил охиригача бўлган ҳаётлари, матбуотчилик ғаолиятлари ва оиласий аҳволларига шундай қисса якун ясаган бўлурмиз (анкета русча тўлдирилган, таржима қилинди):

«Абдулла Қодирий 1896 йилда туғилган. Қарамоғида: хотини Раҳбар — 30 ёшда, қизи Назифа — 9 ёшда, ўқииди; ўғли Ҳабибулла 7 ёшда, қизи Адиба — 3 ёшда, онаси Жоссият — 65 ёшда. 3¹/₄ таноб боғи бор. Бошланғич билимни ва мусулмонча таълимни эски мактабда олиб, савод чиқарган. Ҳунари дурадгорлик (яъни тоқиҷилик — X. К.). Ҳусусий устахоналарда ёлланиб ишлаган. 1912—1915 йилларда приказчиклик ва 1915 йилдан яна дурадгорлик қиласи. Февраль инқилоби чоғларида ҳам дурадгорлик қиласи. Коммунистик партиясига хайриҳоҳ. Октябрь инқилоби кунларида Эски шаҳар озуқ комитетида саркотиблик қиласи. 1918 йилдан 1920 йилгача эски шаҳар касабалар шўросида саркотиблик қиласи. 1920 йилдан 1923 йилгача агитпропда ишлайди. 1923 йилдан 1926 йилгача «Қизил Ўзбекистон» газетасида ва «Муштум» журналида маъсул хотиб ва «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» журналларида адабий сотрудник бўлиб ишлайди. Шунингдек, «Иштирокион», «Қизил байроқ», «РосТА» газеталарида ҳам адабий сотрудник бўлиб ишлаган. Уламо ва бойларга қарши мақолалар ёзган...»

* * *

Қодирий қайтадан ишга киришиб, «Муштум»да хизмат қиларканлар, шундай бир ҳолни бошдан кечирадилар. «Муштум»нинг 1926 йил март сонида у кипининг «Иғтишади

¹ Қодирийнинг бу китобчадан бир неча нусхани боқда олиб нелгандарини ва китобча номини ҳижжалаб ўқиганимни хотирланади. Китобча нусхаси архивлардан топилмади.

«МОМАҚАЛДИРОҚДЕК КИРИБ КЕЛДИ...»,
«ҚАЛАМИ ТУҒМА ӘДИ...»

Қодирий ижоди фақат мақолачилик, ҳикоячилик, ҳажвичилик, саҳна асарлари ёзиш билан чекланыб қолмайды. У киши бир вақт ичиде катта-катта тарихий қатламларни акс эттирувчи йирик асарлар (романчилик) устида ҳам иши олиб борадилар.

* * *

Қодирийнинг рус шарқшунос олимлардан ҳам ошна дүстлари кўп эди. Масалан, мен билганиларим: профессор Поливанов, Юдахин, Бертельслар... Мен бу олимлардан иккисини бизникига келганини хотирласам ҳам (бу тўғрида сўнгроқда сўз бўлур) Бертельс домланинг ташрифини эсламайман. Бироқ домланинг бир гапидан унинг ҳам бизнинг уйда бўлганилигини, дадам билан ошначилик қилганилигини идрок этаман.

1944 йилнинг охирлари бўлса керак, САГУ қопида қайтадан шарқ факультети очилди¹ ва мен ҳам форс тилидан бир оз хабардорлигим учун пухтароқ ўрганиш мақсадида, шу факультетнинг форс бўлимига ўқишга кирдим (атиги ярим йил ўқидим).

Ўқишимиз кечки; унда Муталибов, Андреев, Бертельс домлалар форс тилидан дарс беришар эди. (Менинг форсий ўқитувчим Андреев домла эди). Бертельс² домла тўла гавдали, чўзиқроқ оқ юзли, қиррабурун, моп-гуруч соқолмуртли, оҳиста сўзловчи, салобатли киши эди.

¹ Бу факультет САГУнинг янги ташкил топган йилларида очилган бўлса ҳам кейинчалик негадир ёпилади.

² Е. Э. Бертельс (1890 — 1957) — совет шарқшунос олими. СССР Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси ва шунингдек, бир неча чет эл Фанлар Академиясининг ҳам фахрий аъзоси, Шарқ адабиётини чуқур билувчи, кўплаб илмий китоблар муаллифи, Тошкентда кўп вақт яшаган, САГУда дарс берган, ўзбек, тоҷик, озарбайжон, турк, форс, араб, инглиз, немис, ва шунингдек, кўп тилларни комил билувчи мутахассис эди. (Ред.)

Бир кун дарсдан сўнг, марҳум куредони дўстим Рустам Комилов иккимиз Бертельс домлани кузатиб қўймоқчи бўлиб, инқиlob хиёбонидан биргалашиб кета бошладик. (У киши Рустам Комиловнинг форсий ўқитувчиси эди.) Бертельс домла биз билан ўзбек тилида салмоқлаб сўзлашиб борарди. Рустам Комилов Бертельс домлага мени танидди... У киши дадам ҳақида сўз очмай, мендан фақат шуни сўради:

— Ҳозир ҳам ўша, Самарқанд дарвозасидаги боғларингизда турасизларми?

Мен тасдиқ жавобини бердим ва кўнглимдан «бу киши бизнинг уйда бўлган экан-да», деган фикр кечди...

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов ёзади:

«Профессор Евгений Эдуардович Бертельс менинг устодим, кандидатлик ёқлаш ишимида илмий раҳбарим эди. Иш юзасидан маслаҳатлар олгани Москвага, унинг уйига теззет бориб турардим. Бир гал, 1954 йил куз ойлари эди, устод уйига бордим-да, сұхбатлашиб ўтиредим. Гап уриниб Абдулла Қодирий устида тўхтади. Мен Қодирий тўғрисида устод фикрини билмоқ учун бир неча саволлар бердим.

«Мен Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романини 1925—1926 йилларда Тошкентдалигимда ўқиганман. У — улуғ романчи,— деди устод ва ўрнидан туриб, жавондаги китоблар орасини тимирскилаб иккита китоб олди ва жойига ўтирашкан менга узатди. Китоблар, иккиси ҳам менга таниш, жадид (ислоҳ этилган араб) алифбосида босилган, «Ўтган кунлар» ва «Мехробдан чаён» романларининг биринчи босмаси эди. Китобларнинг кўп саҳифаларида ҳопиясига устод қўли билан баъзи ўзбекча сўзларнинг русча маънолари ва қандайдир бошқа бир хил изоҳ-ишоралар ёзилган эди (бу китоблар ҳозир ҳам унинг кутубхонасида сақланади). Устод сўзида давом этиб:— Эрон, турк, араб ёзувчиларининг ҳам кўлгина романлари бор. Лекин уларники услуб жиҳатдан инглиз, француз, немис романчилик мактабларидаи унча фарқ қиласиди (яъни уларда тақлидчилик бор). Абдулла Қодирий ҳам кўлгина романчилик мактабларидаи истеъфодаланган, уларни чуқур ўргангандар бўлиши мумкин. Аммо унда тақлидчилик кўринмайди. Қодирий романлари бутун таркиби билан ўзига хос, услубда ёзилган ўзбек романларидир. Дунёда бешта, яъни: француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчишини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди» деди¹.

¹ Бу (сўнгги) сўзлар «Совет Ўзбекистони» газетасида (1967 йил 2 июль сони) ва «Гулистон» журналида (1974 йил, 4-сон) босилган.

Әргаш Рустамов давом этиб дейди:

«Бир вакт мен Москвада, Максим Горький номидаги «Дунё адабиёти институти»да қозоқ ёзувчisi Мухтор Аvezov билан тасодифан учрашиб қолдим (тахминан вафотидан бирор йил бурун эди, шекилли). Уни «Москва» меҳмонхонасига кузатиб, сұхбатлашиб бордим. Сұхбатимиз, табиий, адабиёт устида эди; гап Абдулла Қодирийга бориб тақалди...

«Абдулла Қодирий (Жұлқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 1920 йилларда, гүё текис сахрода түсатдан «Помир» тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди. Қодирий асарларини Қурмонгози ёки Чайковский куйларини тинглагандай дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан, киши... Гарчи Жұлқунбой 1920 йиллар бошида матбуотда газетчи, публицист бўлиб танилган бўлса ҳам, унинг романларида газетчилик, журналчилик тили сира из қолдирмаган. Унинг тили равон, ширали, мусиқий, менимча, ҳамма Ўрта Осиё халқларига ҳам таржимонсиз тушунварли,— деди Аvezов ва илова қилиб ќўйди,— масалан, биз қозоқлар Жұлқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб тушунаверамиз...»¹

Немис адабиётшуноси Ниота Тун ёзади:

«Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиши уйғотган совет Ўрта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди»².

Филология фанлари доктори Иzzат Султонов Абдулла Қодирий ижоди ҳақида кўп фикрлар айтган. Шу фикрлардан бир-иккисини келтириб ўтамиз:

«Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига худди момақалди роқдек гулдурос билан кириб келди ва худди чақмоқдек ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди... Қодирийнинг ўзбек адабиётига қўшган энг катта хиссаси у ўзбек халқи тарихида биринчи бўлиб реалистик роман жанрини майдонга келтирди ва шу билан Ўзбекистонда реалистик прозага асос солди».

Иzzат Султонов мақолада давом этиб ёзади: «Характер шуносликнинг аҳамиятини бошқа манбалардан (масалан, етук рус ва Европа адабиётидан) ўрганиш мумкин бўлса ҳам, бу «хунар»ни ўзбек ҳаёти материалиига қандай тадбиқ килишини биз илик бор романдек катта жанрда Абдулла Қодирий тажрибасида кўрдик. Фақат биз ўзбекларгина эмас, иттифоқимизнинг бир қанча халқлари ҳам бу жиҳатдаи

Абдулла Қодирийдан сабоқ олдилар. Буюк қозоқ ёзувчisi, совет адабиётининг улкан вакилларидан бири Мухтор Аvezовнинг таърифича, Абдулла Қодирий «Совет Шарқининг энг қўзга кўринган ёзувчisi бўлиб қолди»¹.

Иzzат Султоновнинг фикрини қуидаги мисоллар гўё тасдиқлагандек бўладилар:

«Дадил қадам», «Небед доғ» каби романлар муаллифи атоқли туркман ёзувчisi Берди Қербобоев «Шуҳрат ёр бўлсин» мақоласида² шундай ёзади:

«...Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчisi Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини, «Қозоқ қизи»ни, ўзбек ёзувчisi Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чая»ини ўқиб, шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлардим».

«Қисмат» (тўрт томлик) романининг муаллифи туркман ёзувчisi Хидир Деряев эса «Говун.govundan сув ичар» («Қўигил кўнгилдан сув ичар» — X. K.) мақоласида³ шу жумлани ишлатиб ўтади:

«Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» роман менда бир умрга унтутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишилаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи тугилди. Катта ният билан «Қисмат» романим устида иш бошладим».

Тожик ёзувчisi Жалол Икромий ёзади:

«Абдулла Қодирий ўзининг ғоят сициқ, аммо чуқур лирика билан йўғрилган жумлалари билан китобхонни мафтун қиласи. Унинг асарларидаги ҳар бир детал ўзида юксак маъною ифода этади, моҳир заргар томонидан ясалгани буюм янглиғ жилоланади».

Абдулла Қаҳҳор ёзади:

«Абдулла Қодирий... анчайин бир ёзувчи эмас, янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адидир. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чая» романлари, бир талай ҳажвий асарлари халқ орасида гояг машҳур бўлиб, ҳар бир ўзбек оиласига, ҳатто саводхон одам бўлмаган оиласарга ҳам кириб борган эди»⁴.

¹ «Меҳробдан чая»нинг тўртиччи нашрига ёзилган сўзбошдан.

² «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1986 йил 12 ноябрь.

³ «Эдебият ва суннат» газетаси, 1962 йил 21 ноябрь.

⁴ Уша журнал.

¹ Уша газета.

² Уша журнал.

Абдулла Қаҳҳорнинг бу сўзлари менга шундай бир хотирияни эслатади:

Хозир биз яшаб турган Самарқанд дарвоза маҳалламизда, 1930 йилларгача, Турсун хола исмли (бу аёл тўғрисида юқорида сўз бўлди) бир боғ қўшнимиз бўларди. Ўзи сатанинамо, эскичага анча ўқимишли, шу сабабли уни «Турсун отин» деб ҳам аташарди. Турсун отин Қодирий асарларини севиб ўқирди. Буни баъзан уйларига кирганимда кўзойнак тақиб «Ўтган кунлар»ни ёки араб алифбосидаги газета, журнallарни ўқиб ўтиришпидан пайкар злим.

Турсун отиннинг эри ҳам анча ўқимишли, маърифатли, бадавлат киши; уни хусусий гишт хумдони бўлгани учун «Қодир хумдончи» деб аташар эди. Қодир хумдончи юмшоқ, табиатан индамас киши эди. Шундан бўлса керак, уни «Қодир ўлиқ» деб ҳам аташарди.

Баъзан Турсун отин күшничилик қилиб бизникига чи-
киб ўтиради-да, Жосият бибимга дерди:

— Жосият ойи, хүп ўғил түккәнсиз-да, Абдулланинг ёзгандарини ўқиб-ўқиб түймайман, худди менинг күнглимдагиларни ёзган. Барака топгурингиз бунаقا сўзларни қаёқдан ўйлаб топади-а? Отаси-ку, оми... Қарқунокдая булбул, деб шуни айтадилар-да...

Турсун отиннинг бундай мақтоби Жосият бибимга жилла ҳам ёқмас эди. Турсун отин кетгач, «Үғлимни кўзлаяпти, кўзинг қурғур» дердилар ва дарҳол ойимга исириқ туатиб юборишга буюорадилар...

Қодирийни «Ўзбек реалистик прозасининг асосчиси» деган шарафга эга бўлиш «сир»и, менимча, аввало у кишининг қобилият-истеъдодига, кейин тинимсиз мутолаамашқ қилганлигида, ёшлиқдан рус тилини ўрганиб, ўз ағсанавий адабиёти қатори Европа реалистик адабиёти билан ҳам кенг таниша борганлигидадир. «Мен Оврупо адабиётини кўп мутолаа қилдим. Гёте, Шиллер, Лев Толстой, Чехов асарларини чуқур ўргандим», деган эканлар дадам кекса адабиётшуносларимиздан Субутой Долимовга бир сухбатда.

Ёзувчининг бу сўнгги ўқиши-ўрганиш манбалари, у кишининг ўз реалистик прозасини — романчилигини яратишга майл-ҳавас уйғотдимикин, деган мулоҳазани тугдиради. Зоро муаллифнинг «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш достончилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳром гўр»лари

билин таништиришга ўзимиңда мажбурият ҳис этамиз! —
деб ёзишлари бу мулохазани тасдиқлагандай бўлади...

Яна шунни ҳам айтиш керакки, бир неча асрлаб афсона адабиёт билан сугорилиб келган Ўрта Осиё китобхонлари га тўсиндан Европа реалистикасини тавсиф қилиш албатта унга мос тушмас эди. Чунки ҳали бунга ўрганимаган халқ бундай асарларни қабул қиласлиги мумкин эди. Шунинг учун ёзувчи ўзбек реалистик романчилигини яратишда китобхонларимизнинг ўша даврдаги онг-савиясини, тушунчасини ҳисобга олишга харакат қилади. Ҳаётий, халққа яқин жозибадор воқеалар ўйлаб топади, чуқур, мураккаб, китобхонни зериктирадиган фикр-иборалардан қочади; равон, ўйноқи, халқ тилини киритишига интилади. Менимча, ёзувчининг муваффақият қозониш сирларидан бири ҳам худди шунда.

Реалистик адабиёт турк, эрон, араб (Қодирий бу уч тилини ҳам яхши билар әдилар), ҳинд каби шарқ мамлакатларида ҳам озми-күпми эскидан мавжуд. Қодирий ўз асарларини яратишда, бирмунча ўзига хос бўлган бу шарқ реалистикасини ҳам синчилаб ўрганадилар, тегиспли истеъфодалар оладилар. Масалан, у киши, Жўржи Зайдон² асарларини севиб ўқийдилар ва ҳатто Жўржи Зайдонни «Мени роман ёзишга ҳаваслантирган устоз», деб улуғлайдилар.

Бир вақт менга адабиётчи муҳлислардан бири: «Да-данғиз нима учун тарихий мавзуларда күпроқ асар ёзи-ди?» — деб савол берган эди... Менимча, ёзувчи қайси соҳа-ни чуқур билса, ўша соҳадан мавзу танлайди, ёзган асари ҳам жонли чиқади. Шунингдек, Қодирий ҳам билган соҳа-ларини ёзгандирлар. Ёзувчи ҳаётни билмай туриб, ёзувчи бўла олмайди. Қодирий биринчи романини ёза бошлагандা йигирма беш ёшларда бўлганилар. Гарчи истеъоди бўлса ҳам дурустроқ мунтазам билим ололмаган бир йигит бу ёшида ҳаётдан ҳали нимани ҳам чуқурроқ билсин, айниқса инқиlob бошларида ўз тарихидан ўзга нимани ҳам кенг кўламда ёзисб ёритсин, эди...

Баъзилар: «дадангизнинг қўлга қалам олишига оиласнгиздан ва ёки яқинларингиздан бирон маърифатли кимсанинг таъсири бўлмадимикин...» деб мулоҳаза айтадилар. Баъзи

¹ «Үтгән күнләр»дан.

Жўрж Зайдон Миср фузалоларидан (1861—1914). У «Армануса», «Карбalo ёнгени», «Ун еттинчи рамазон», «Абумуслум хуросоний», «Усмонли инқилоби», «Фаргона келини» каби йигирмадан ортиқ тарихий, фалсафий, этнографик романлар туркуминияг муаллифидир.

Жексалар эса «Жулқунбойнинг қалами тұғма әди...» деб мұндаға құладилар. Ү кезларда оиласында ёки яқинларимизда бирон соҳиби илм ва ёки соҳиби қалам бўлмаган, десам балки янглишмасман. Шу билан бирга Қодирий тұғма та-лант әгаси бўлиб, ўз асарларини ҳеч маҳал қўлга қалам оғган кундан бошлаб яратмаганлар. Таржимаи ҳолларида «Идорадагилар¹ билан танишлігим бўлмагани учунми, ёки баған гапларим маъносизлиги учунми, кўпинча, «идорадан жавоб»² билан мени мамнун қиласр әдилар...» деб ёзишлидан у кишининг биринчи даврларда хийла машақкатлар чекканлиги ва кейин-кейин қалам әгаси бўлғанлиги кўри-ниб туради.

Лекин шундай бўлса-да, баъзиларда кўрилганидек «фав-қулодда» хос хислат Қодирийда ҳам бир қадар бор бўлған-лигини айтиб ўтмоқ даркор. Бир оиласи сұхбатда қандай-дир муносабат билан келиб дадам шундай деган әдилар:

— Баъзан кишилар бирон масала тўғрисида мендан маслаҳат ёки изоҳ сўраб қолишади. Менда эса сўралган масала ҳақида маълумот йўқ ёки бўлса ҳам дарҳол ўйлаб эпақали бир жавоб қилишга ҳозир эмасман. Бунинг устига жавоб кутувчининг тикилиб қараб туриши мени яна ҳам шошириб, фикримничувалтириб қўяди... Шу ҳолатда бирдан ихтиёrsиз равишда бир сўз айтиб юбораман... Жавобга қийналаётганимни сезиб турган қаршимдаги шахс эса ажаблангандай менга қарайди. Чунки жавобим негадир ку-тилмаганда ўринли, маъноли бўлиб чиқади...

— Ҳайронман,— деган әдилар дадам яна бир оиласи сұхбатда жавобланиб сўзлаб,— баъзан кечаси уйқумда қу-лоқларим тагида қандайдир машқ чалингандай бўлади. Машқ баъзан ҳазин, баъзан шўх, баъзан қарсак базм бўла-ётгандай эшитилади. Нимадир мени қитиқлагандай, кулдир-гандай бўлади-да, уйғониб кетаман. Атрофимда ҳеч нарса йўқ, яна кўз юмаман. Яна шу машқ, шу базм эшитилади. Уйқум учуб, чироқ ёқиб ишга ўтираман...

Жосият бибим ва Раҳимберди амакимлардан эшитишим-ча, бибимнинг отаси — Азиз сўфидан (Азиз сўфи Чорсу маҳаллалик, ёш йигит чоқларида Тошкент ҳокими — Азиз-бек қўлида сарбоз бўлған, кейинчалик кексайиб қолгач, масжидда муаззинлик қилған) саккиз қиз ва бир ўғил дунё-га келади. Фарзандларнинг кўпчилиги ота-онадан ёш етим

¹ Идора — редакция маъносида (Х. К.)

² У вақтларда редакцияга келган мақолалар босилмай қолса, газетада ёки журнallarda «Идорадан жавоб» сарлаваси билан мақола эгаларига «Фалон сабабга биноан мақолангиз босилмайди», деб эълон қилинарди (Х. К.).

қоладилар ва бир-бирларини қўллаб-қўлтиқлаб, ҳаммалари ҳам уйлик-жойлик, бола-чақалик бўлиб кетадилар¹.

Шуниси эътиборга сазоворки, бу опа-сингилларнинг (мен булардан Рокия, Убайда, Бувма холаларни яхши эслайман) ҳаммаси ҳам товусдек келишган, баланд бўйли, биридоя, иккинчиси чевар, яна бириси ҳофиз — отин дегандек ақл-идрокли, ишбилармон, сўзга чечан, зиёфат мажлисларда бир уй хотинни ўз оғизларига қаратиб ўтирувчи, унчамунча эркакларга сўз бермагувчи табаррук оналар бўлганлар.

Қай бир вақт Жосият бибим ва Раҳимберди амакимларнинг «Қўшоқбойникига бордим», «Қўшоқбойни кўрдим, салом айтди», деган сўзларини эшпитганим эс-эс ёдимда. Бувма холанинг ўғли Мурод амакининг (бу киши саксон ёшлардан ошиб, 1975 йилда вафот этди) айтишларича, Қўшоқбой ака (шоир Мискин) бизга қариндош, яъни Хосият холанинг ўғли экан.

— Шоир Мискин бизга холавачча эди,— дейдилар Мурод амаки,— уни «Қўшоқ домла», «Қўшоқ боққол» дейишарди. Ўзи Девонбеги маҳаллалик, ўртабўй, қорача юзли, қора соч-соқолли, келишган кипи эди. Қўшоқ домланинг Баландмасжида бир боққоллик дўкони бўлиб, озиқ-овқат ва ем, беда сотарди. Кейинги вақтларда Кўкалдоши мадрасаси ёнидаги майизбозордан бир мева дўкони очган эди. Биз ёшлик пайтларимизда Қўшоқ аканинг уйига тез-тез бораардик, дўконларига кириб савдо-сотиқларига ёрдамлашардик. Қўшоқ домла дўконига доим муллалар йиғилишиб, сұхбат қуриб ўтиришарди. Қўпинча улар масала талашиб, баъзан уришиб ҳам кетишарди...

Шоир Мискин² даставвал әҳтимол ёш Қодирийга озми, кўпими ўз таъсирини кўрсатган, шеъриятга ҳавас уйғотган бўлиши мумкин. Ахир Қодирийнинг илик ижод чоғларида шеърлар машқ қилгани маълум-ку.

Раҳбар ойим дер әдилар:

— Сен қўлимдадигингда (1918—1919 йиллар — X. К.) шоир Камий домла бизникига тез-тез келиб турарди. Ка-

¹ Фарзандлар: Зубайда, Моҳира, Убайда, Рокия, Хосият, Бувма, Рузон. Жосият (қизларнинг энг кициги) бибилар ва Ислом-жоҳи (бу киши энг сўнгги ягона ўғил фарзанд бўлиб, ёш йигитлик чоғида ҳажга кетиб, ўша ерда уйли-жойли, бола-чақалик бўлиб қолади).

² Шоир Мискин (1880—1937) Тошкентда туғилади ва мадрасада таҳсил кўради. Кўпроқ ишқий шеър, газаллар ёзади. Унинг 50 дан ортиқ шеърлари ҳамон ашула қилиб айтилади. Мискин шеърлари баёзларда ва газеталарда кўплаб босилган.

мий домла кексайғанроқ киши эди. У баъзан аданг билан, баъзан ўзича аста кириб келарди. Домла эшикдан кўриниши билан уйдагилар «ана, Абдулланинг ўртоғи келяпти» деб кулишар эди. Камий домла меҳмон бўлиб, аданг билан суҳбатлашиб, китобхонлик қилиб қайтар эди. Аданг уни жуда ҳурмат қиласади¹.

«ЎТГАН КУНЛАР»

«Улуғ Октябрь инқилобига қадар бизнинг халқ турмушдан юроқ афсоналарниги ўқиб кифояланар эди. Шу афсоналар ўрнини босарли бирон каттароқ реалистик асар яратишга ният қиласан эдим. Қувониб айтаманки, ниятимда янглишмадим. «Ўтган кунлар» романим ўзбек оиласига чуқур сингиб кирди, китобхонларни анави афсоналарни ўқинидан холос этаёди» деган эканлар Қодирий Субутой Долимовга ўша сұхбатда².

Романинг мавзуи тўғрисида Қодирий ўзлари шундай ёзадилар:

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли, дейдилар. Шунга кўра мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим».

«Ўтган кунлар» романи қайси йили ёзила бошлагани ҳақида на муаллифда, на бошқадан бирон маълумот эшитганман ва ўқиганман. Лекин шундай бир факт бу масалани бир қадар аниқлашиб ёрдам беради.

«Ўтган кунлар»нинг айрим боблари 1923—1924 йилларда «Инқилоб» журналида босилиб турган. Масалан: «Ота-бек Юсуфбекжохи ўғли», «Хон қизига лойиқ бир йигит», «Бек ошиқ», «Марғилон ҳавоси ёқмади», «Киройи күёвинг шундог бўлса», «Мажбурият», «Чақимчилик» каби боблар. Босилган боблар муқаддимасида³ сўз боши («Ёзувчидан»)

¹ Шоир Қамий (Каримбек Шарифбек ўғли, 1866—1923) Топшентда чопончуруш оиласида дунёга келади. У новчароқ, қотма, мосх-гуруч чўқиқи соқолли, яхши кийинувчи, нозиктабиат киши бўлган. Қамий етишади. Муқимий, Фурқат, Завқийлар билан яқин алоқада бўлади. Шеърлари инқилобгача баёз (шеърий тўплам) ларда ва инқилобдан сўнг баъз газета ва журнallarda босилиб туради. Шоирнинг бола-чақаси бўлмаган. Бегларбеги (Тошкент) мадрасасида бир ҳужрада факирона умр кечирган.

² Бу сұхбат 1931 йилнинг ёзида Нодир Назаровнинг кичик Қозиротов (Қозиработ) мавзесидаги борида меҳмондорчиллик чоғига бўяган эди. (С. Д.).

³ 1923 йил. «Инқилоб» журнали, 9—10-сонлар (икки сон бир қилиб босилган).

берилиб, тагига «Тошкент, 1920 йил» деб тарих қўйилган. Бундан англшиладики, романга сўз боши 1920 йилда ёзилган. Демак, «Ўтган кунлар»ни яратиш фикри муаллифда гарчи кўпдан туғилган бўлса ҳам ёзишга 1918—1919 йиллардан, яъни йигирма тўрт-йигирма беш ёшлардан киришганлари тахмин қилинади.

Шуниси ҳам эътиборлики, романнинг журнал босмаларини китоб босмасига солиштириб қаралса, баъзи таҳририй тузатишлардан қатъий назар, шундай бир факт кўзга ташланади: журналда босилган боблар номланмай фақат расқамланган; китобдагиси эса ҳар бир бобга ном қўйилган... Бундан кўринадики, биринчи роман бирданига ҳозирги ҳолга келган эмас.

Ҳар қандай асар узоқ изланиш маҳсулидир. Мавзу ташлап, уни синчиклаб ўрганиш, воқеалар топиш, маълум тартибга солиш, қаҳрамонлар яратиш, зарурат бўлса манба ва жойлар билан танишиш ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Агар бу ижодий процессларни батафсил ёзилса, ўзи қизиқ бир қисса асар бўлиб чиқиши мумкин. Ағуски, Қодирий ижодига боғлиқ бўлган бундай процесслар жуда оз ўрганилган.

1932—1936 йиллар миёнасида Самарқанд Давлат университетининг тил-адабиёт факультетида ўқиган Ёқуб Алиев исмли боғ қўшнимиз бўларди. Ўзи мендан беш-олти ёш катта, учча-мунча шеър, ҳикоялар ҳам машқ қилиб юраг эди (1938 йили вафот этди). Ёқуб Алиев ёзги таътилда Тошкентга қайтарди-да, дадам билан суҳбатлашиб иштиёқда баъзай бизникига ҳашарга чиқар, биргалашиб боғ ишларига қарашар ва иш чоғи дадамга адабиётга оид турли саволлар берар, дадам эса унинг саволларига эринмай жавоб қайтарар эди. Шундай суҳбатларнинг бирида дадам «Ўтган кунлар» романининг ёзилиш тарихини қуидаги чикоя қиласан эдилар:

«Қарийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талаъ ўтмиш воқеаларнинг шоҳиди бўлган отам ёшлигимда қизиқ-қизиқ хотираларни сўзлаб беради. Бу хотиралар менда тарихга қизиқиши уйғотди. Сўнгра ўша даврларимиз тарихига оид анча китоб манбалари билан ҳам танишиб чиқдим. Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, менда ана шу ўтмишимиздан ғарб романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш ҳаваси туғилди. Тарихий воқеалар бошнимда шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эдилар. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир ипга тизишни, қоғозга туширишни тасаввур қила олмасдим. Узок вакт ўйлаб, излаб юрдим.

Куиларнинг бирида боримизга, отамни қўргани эшак миниб шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди. Меҳмонни мен танимасдим. У отамнинг эски қадрдони экан. Меҳмон қилдик. Отам шу чоғларда юз ёшларда бўлиб, меҳмон эса ундан беш-үн ёш кичик кўринар эди. Улар сұхбат қиласкан, қулоқлари оғирлашиб қолгани учун бир-бирларининг сўзларини яхши эшита олмас эди. Шу сабабли менга улар ўртасида тилмоч бўлиб, чой қўйиб ўтиришга тўғри келди. Отам меҳмондан сўради: «Андижондаги хотинингиздан неча болангиз бор?» Уларнинг сұхбатидан мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллаб истиқомат қиласкан, Андижондан ҳам уйланиб, бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган экан.

Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган ипнинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлган «Ўтган кунлар» романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин кенгайтира, ривожлантира бошладим. Беш-олти ойлаб хаёл суришим натижасида романим ҳозирги шаклига келди ва қўлимга қалам олдим...»

Қодирий романни ёзишга ҳозирлик қўрганда фақат оғзаки эшитган, китоблардан ўқитган манбалар билан чеклашиб қолмайдилар, албатта. У киши асар воқелигини — ҳаёттйлигини ошириш, тўғри тасаввур бериш мақсадида маълумот тўплаш учун Фаргона водийсига (воқеа кечувчи жойларни ўрганиш учун) бир неча бор сафар ҳам қилдилар.

«Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсан, ўша жойни неча мартаба қўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман», деб ёзган эдилар Қодирий 1935 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» номли мақолаларида.

Менинг Фаргона шаҳарларига материал йиғиш учун сафар қилган чоғларим жуда хавфли йиллар, Фаргонада босмачиликнинг авжи кучайган пайтлари эди,— деб ҳикоя қиласдилар баъзан оиласиб сұхбатларимизда,— бир гал, Фаргонага борганимда, чойхонада чой ичиб ўтирам, тўсатдан милтиқлар отилиб, чойхонани отлиқ босмачилар келиб ўради. Чойхўларнинг баъзиси қочиб улгурса ҳам, кўпчилиги, жумладан мен ҳам қуршовда қолдик. Чамаси босмачилар чойхоначининг кўпроқ пули борлиги тўғрисида хабар топган эканми, тўғри бориб ён-верини тинтишди, бор-йўқ пулинни олиб жўнаб кетишиди.

Қодирий Фаргона шаҳарларига бориб, пималар қилган ва қандай материаллар тўйлашни кўзда тутганлар? У кишининг турли вақтларда бирон муносабати келиб айтган сўзларига кўра мен шунин англардимки, муаллиф шаҳар, қишлоқлар кезиб кўп янаган, ўша даврии қўрган, эшитган шахсларни излаганлар, улар билан сұхбатлашганлар ва асардаги ҳар бир ҳаракат ўринларини аниқлаган, мўлжаллаганлар.

Мен Марғилон кўчаларида юриб, карвонсарой, эски ўрда ўринларини белгиладим. Мирзакарим қутидор, Уста Олим, Ҳомид, Содиқлар уйини тахминладим ва «Хўжа маъз»да бир кеча тунадим,— дердилар дадам, баъза ҳушлари келганди, бизнинг роман ҳақидаги майдада чўйда эзма саволларимизга жавоб бериб,— «Хўжа маъз»да ёлғиз тунадим. Масжид айвенида узоқ ўтиридим. Ҳаммадәқ қоронғи; одам деган гаи йўқ... Бора-бора уйқу босди. Ухлаб олмоқчи бўлдим. Бироқ ётиб кўз юма олмадим. Чунки туновчилар келтирганими, масжидда қаидала кўп экан, чаҳавериб безор қилиди. Ҳовлига тушуб ётай десам, турли ҳашоратлардан хавф қиласдим... Ниҳоят тобутхонага кириб ётдим...

Қодирий асарни ишончли тасвирилашга қанчалик эътибор берганилари ҳақида «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» номия мақолаларида яна шундай мисол келтирадилар:

«Ўтган кунлар»ни ёзини чогида Марғилонга борганимда, бир кўчидан ўта туриб, намозном махаллида, дод қунинаётган зигирёғнинг ҳиди бурнишга урилди, мен буни ёзда тутиб қолнишга тиринидим. «Ўтган кунлар»ни бир экоёла шу кичинча детални киргизилганида, берилётгани тасвириниг яна ҳам одам иконарни бўйлаб чиқарни осмади...»

Муаллиф китобхони ишончни оширмоқ учун, асарни шундай хотима билан тугаллашдилар:

«Кейинги Марғилон борганимда яци ўтгаётларини Йеторбек тўғрисида сурнайтириб билдим: «Йеторбек уз бу зернинг ўп тўғқиз ва йигитмани очилик йўнлари мийнасида вафот ғаниб, унинг гулди ёзик қолибдири. Ўғилларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчилари бўйлаб, ишончлиси Фаргона борганинг орасида экан. Бу кунга ному ишонсанда, ўлек-тири тутълум эмас, дейдилар».

СИР ОДИ ҲАССИЗ-ҚУ?

«Ўтган кунлар» ёзиг туттилган пайтларда етти ёшда эдим. Ўндаи бўлса-да, романнинг ёзилни жарабиши, умуман ойламизга, дадам ҳаётига доир баъзи илк хотира — кечинмалар, воқеа, маизаралар ёдимда сақланиб қолгат.

Дадам ўрта бўй, кенг елка, қорадан келган эдилар. Юзлари тўғаракка мойил, узун тимқора сочлари силлиқ тараған, кенг пешана, қора ясси қош, қисиқроқ зулукдек қора жозибали кўзлари ҳамиша узоқни кўргандек ўйчан, бурун қанотлари бир оз керилган, қисқа қора мўйлабли, лаблари юпқа-қалин оралигида, пастки жағлари сезилар-сезилмас кенг-үсіқ, ияклари чўққидан келган эди. Сўл юзлари билан иякларининг ўнг томонида уч тийинлик чақадек билингас ямоқ (пендинка ярасининг изи) бор; юз, пешана ва бурун устларида сийрак бўлса-да, қора сепкил доғлари кўринар; ўнг қулоқларида эса, «зирак тақиши учун» бўлса керак, чақалоқликда тешилган тешик ўрни бор эди. Биз ёшлидан сўрар эдик:

— Ада, нега қулоғингиз тешилган, сиз ойи эмассиз-ку?..

У киши бир турли ранж ва кескин оҳангда бибимга ишора қилиб, дердилар:

— Ана, онангдан (бибимни «она» дердик) сўра-чи, нега қулоғимни тешиб кулаги қилди экан?!

Бибим Ўзбек ойимга ўхшаш табиатли әмасми, айбини сира бўйнига олишни билмас, аксинча баланд келар эдилар:

— Нега тешмайин! Дадангни ўн икки болани ерга қўйиб топганман, қулоғини ердан тешиб олганман,— дердилар ва ўксиниб қўярдилар,— агар ҳамма болаларим турганда, бир маҳалла бўлар эди...

Дадам замонавий кийинардилар, Лекин кўпинча қора ёки мoshранг баҳмал дўппи, қиши кезларида эса узун бекасам ёки чит тўн, сувсар телпак, маҳси-калишларини қўймас эдилар.

У киши ёлғиз чоғларида ҳамиша ўйчан, гўё зўр бир ташвиши бору қайгу чекқандай, хаёл сургандай кўринар эдилар. Дадамниг бу сиймо-сифатларига агар ёзувчи Ойбеклинг қўйидаги хотирасини ҳам қўшсак, у киши тўғрисидаги тасаввуримиз янада тўлиқроқ бўлур, дейман:

«Абдулла Қодирий ўрта бўйли ва миққидан келган, доимо тўн ва баҳмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишдан дехқонларга ўхшаган, тимқора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай беларво кўринар эди.

Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар; чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзни айтавермас, секин ва худди ўзига ҳалал берадётгандек ёқинцирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатта ўч киши эди».

Шоир Миртемир хотирлайди:

«Абдулла Қодирий жаҳон билгич, жаҳон камтар, хушсухбат ва бор-йўги, бутун сажияси сиймосидан аён, бир гаплик, ўзига ишонган, забардаст қаламкаш эди. Оддий кийинар эди, бутун адабиётимиз учун куюнбар эди...»

Дадам кўча-кўйда аста ёлғиз борсалар, қўлларини орқадан енглари ичига тиқиб олардилар-да, тўн учларини шалвиратиб, бошларини ўнг томонга мойил, хам тутиб, кўзларини ердаги бир нуқтага тиккан ҳолда ўйланиб кетавердилар. Мен эзмаланиб:

— Нега ерга қараб юрасиз-а, ада?— деб сўрардим.

— Пул қидираман...— деб кулардилар.

Қодирийнинг бундай юришлари албатта бежиз эмас эди. У киши юрганда, чамаси бирон ижодий хаёл билан банд бўлар, ҳатто ўйлдаги батъзи бирорлар билан учрашув у кишига ҳалал берар эди. Шундан бўлса керак, доим авлоқ йўллардан юрар, сайр этар эдилар. Масалан, боғимиздан Чорсуга тушибоқчи бўлсалар, кенг, текис тошйўл Самарқанд дарвоза кўчаси қолиб «Ўтган кунлар»да тасвирланган пасгаланд, жар-жилғалик Чақир, Сузук ота, Чуқур қишлоқ, Эски Намозгоҳ маҳалла-гузарлари орқали бозорга борар эдилар. Бу йўллар ўзининг табиий, манзараси, тарихийлиги билан ҳам чамаси ёзувчига илҳом баҳш этса керак-да...

Дадам трамвайга ҳам сийрак тушардилар, узундан-узон масоғаларни қадамлаб босардилар. Албатта у кишининг будодати менга ёқмасди, бундай пайтларда ҳамроҳ бўлишдан безиллардим...

— Чорсу бозорга пиёда тушибоқ-ку, майли, бу ёқларда трамвай, машина йўқ... Аммо тайёр трамвай турганда янги шаҳарга пиёда юришнинг вима, ада?! — дердим рапижиб.

— Ўрганиш-да,— деб кулардилар.— Тиқилинчда юргандан кўра оёқни читили ёзилади...

Ижод чоғида у киши асабий, одамови, ҳатто ташқаридаги товушни ҳам ёқтиримас эдилар. Бундай пайтларда биз ҳалал бермасликка тиришар, койишидан қўрқиб, аста об юқ босар эдик. Агар зарурат туғилиб, фикрларини бўлишга тўғри келса, дарҳол жавоб қўлмас, ишни маълум нуқтага етказгач, бош кўтарар эдилар:

— Нима дединг?

Сўз таирорлангач, «ҳа» ё «йўқ» деб қисқа жавоб бериб, яна инга бериллар эдилар. Ташқари кишиларни эса мумин қадар қабул қўлмасликка тиришар эдилар.

Баъзан, гарни «менн сўраб келувчиларга, дадам йўқлар, дегин!» деб пишишлаб қўйтаган бўлсалар ҳам, мен шартини бузуб қўйир, энин тақишиниб келувчининг «даданг»

бормилар?» саволига, шошиб «ҳа, борлар» деб қўяр эдим... Келувчини кузатгач, мени койир эдилар:

— Нега, борлар, дединг?!

Бундай кезларда, агар кайфлари дурустлигини сезсам, бўш келмасдим:

— Ўзингиз ёлғон сўзлашга ўрганма, дейсиз-ку... Боркишини йўқ дейишга тилим бормади-да,— дердим...

Албатта дадамнинг юқоридаги жиддий, қатъий ҳолатлари иш-ижодга берилган кезларида вақт ва фикрни қизғондан бўлар эди. Ижоддан йироқлашиб дам олган вақтларида бутунлай бошқача, оиласда дўстлар орасида бўлмасин, жуда хуштаъб, серкулти, ҳазилманд бўлар эдилар.

Шоир Ўйгун айтади: «Абдулла ака ширип сухбат, ҳазил-мутойиба, кулгини севувчи, қалами ўткир бўлса ҳам нутқи йўқ, мажлисларда сўзлаш тақозо этса айтадирган сўзларини аввал ёзиб олиб, ўқиб берар эдилар...»

У кипи ижод билан асосан қиши кунларида шутулланар эдилар. Ёз ойларида эса ёзмас (албатта, хизмат ёки зарурат юзасидан ёзилган баъзи мақолалар-асарлар бу одатдан мустасно); боғ ишларига қараш, дехқончилик қилиш, дам олиш, саёҳатга чиқиши, дўстлар мулоқатида бўлиши, янги асарга режаклар тузиш, материаллар тўплап билан шутулланар эдилар.

Дадамнинг дўстлари билан бир сухбатда: «Мен ёзда ёза олмайман. Иссиқда миям «қайнаб» кетади...» деганлари ёдимда.

ШАҲАР ҲОВЛИМИЗ. ҚОДИРИЙ ИЖОДХОНАДА

Шаҳар ҳовлимиз бирор таноб ерни ишғол қилиб, икки қисмга бўлинган эди: бир қисмда Раҳимберди ва Қудра-тилла амакиларим туришар, иккинчи қисмida биз яшар эдик. Аммо кўча эшигимиз битта эди. Бизнинг ҳовлимиз яна уч қисмга, яъни: ташқари (мехмонхона), ўрта (биз яшайдиган), ичкари (молхона, ўтихона)ларга бўлинар эди. Яшайдиган ҳовлимиз ўртасида бир туп олма, бир тушик ўсар, ҳовли тевараги эса ошхона, омборхона, бобом ва бибимлар хонаси, болалар хонаси ва дадамнинг ижодхонаси каби бинолар билан ўралган эди. Уйларимиз эскича, синч деворли, лой томли, тахта-полсиз қурилган эди.

Куз келиб, шаҳарга кўчуб тушиш вақти етганда, шаҳар ҳовлиниң ўзига яраша тайёргарлик ишлари бошланарди. Масалан: кўклам ёмғири билан тизза баравар ўсиб, ёзи билан қовжираб ётган том ўтларини, тўқай каби ҳовли бетини босиб кетган бурганиларни ўриш, тозалаш, том ва девор рехтларини тузатиш, суваш, оқлаш, ҳоказо.

Шундай кезларда қўшиларимизда яхши бир одат бўларди: то кўчуб тушиш жойлашиб олгунча, олдинроқ келган ёки шаҳарда қолган қўшилар бир-бирларига меҳрибонлик қилиб, овқат пишириб чиқаришар эди.

Қўшилар бирин-сирин даладан кўчуб тушадилар, ёзи билан мусичалар кукулашиб ётган ҳовлиларга файз киради, куз ҳавоси қишига алмасиб, ёмғир кетидан изгирин, изгирин сўнгидан қор дегандек шаҳар ҳаёти бошланади, дадам ниҳоят ўй-рўззор ишларидан хотиржам бўлиб, ижодхонага кирадилар, аста-секин ёзув-чизувга қарайдилар...

Иқлимининг ўзгаришиданми, ўша кезларда негадир қиши жуда қаттиқ келарди. Қор шу қадар кўп ёғардики, томдан кураб туширилган қорлар ҳовли ва тор кўчаларимизни тўлдириб юборарди, томни кураб, қор уюмлари устига бемалол сақраб тушаверардик...

Шундай чирсиллаган қиши кезларида дадам иссиқ сапдалла ўтириб, «Ўтган кунлар»ни ёзадилар...

Дадамнинг ижодхоналари ўн икки ёғочли, оқланган, кунгай, алоҳида тинч уй бўлиб, эшик, дераза, шип (тоқи)лари оч ҳаворангга бўялган, токчаларига хитойи кўра, лаган, самовар, чойнақ, гулдор патнислар қатор-қатор қўйилган; коса, пиёла, тахсимчалар қават-қават терилган; тахмонларга хоп атлас кўрпа, кўрпача, пар ёстиқлар тахланган; узун деворга тилам қўйилган; ерга тўшалган бўйра устидан катта гулдор гилам ёзилган уй эди.

Сандал устида даста-даста узун камбар ёзув қоғозлари (дадам ўрганишданми, қогоз тахчиллигиданми негадир кўпинча шундай камбар қоғозга ёвардилар), учлаб тайёрланган ўйлаб сиёҳ қаламлар, начкалаб «Эпоха» написи беки тамаки, гугурт, кусидон турар эди. Қогоз тагига тўйиб ёзин учун эса қора, қалини муқовали катта журнал-дафтар бўладарди.

Дадам саферга, саёҳатга, саёнига борсалар, шу дафтар ичига қоғоз-қалам солиб ола кетардилар. Дафтар ичиди, негадир тартиби билан роҳзашани жуда кўп юнида қоғоз бўларди. Бу қоғозларни биз «сатой қоғоз» деб атардик. Қаҷон мен варрак яшам келса, шу қоғоздан бир-иккитасини тилаб слардим.

Дадам ижодхоналарини озода тартибли бўлишини хоҳлар, ҳагто текчада ўринисиз ёки қийшиқ турган буюм ҳам у қишига ҳалал бергандек, гашига текиандек туюлар эди. Масалан, бир гал ижод чегиди қандайдир иш билан хоналарига тиранганим до «ҳоз авам тоғида иншиқ турган чойнақни тўғрилаб ўй», деб менга буюрганилари ёдимда...

Дадамнинг ижодий ишлари сандалга ўтирган кундан

бошлаб, дарҳол силлиқ «юришиб» кетавермас эди, албатта. Ёзи билан ёзмай қаламдан чиқиб қолган қўл бирдан ўз изига тушмай, ёзувчини бир неча кун қийнап эди. Сандалга тирсакланиб, қўлларида қалам, ўйланиб ўтириб-ўтириб, биринчи кун ярим қоғоз ёёсалар-ёзар, бўлмаса йўқ, ўринларидан туриб кетар ва ҳовлига чиқиб юмуш қилиб юрган ойимга «қўл қаламдан чиқиб қолибди», деб кулар эдилар. Аммо ўзларини зўрлаб ёзув курсига қайта-қайта ўтираверар, иккинчи кун яна ярим қоғоз, учинчи кун бир қоғоз, сўнгги кунларда икки, уч қоғоз... шу тариқа аста иш юришиб кетарди.

У киши иш чогида гўё ташқаридаги бирор шарпага қулоқ солгандай, чақнаган ўткир кўзларини узоқ бир нуқтага тикиб, бутун кучини фикрлашга йўналтирган каби жиддий, ўйчан ўтирас ва ўқтин-ўқтин қуйилиб келган фикр тўлқинларини тезроқ қоғозга тушириб қолиш учун шошилар эдилар. У киши шу қадар тез ва шаҳд билан ёзардиларки, ёзиш суръати стенограф тезлигига эди десам, балки муболага бўлмас. Қаламниңг қоғоз узра юришини, «тўқ-тўқ» нуқта уришларини эшик очиқ бўлса, қўшни хонадан ёки очиқ дераза орқали ҳовлидан бемалол эшитиш мумкин эди.

Бундай шиддат билан ишлаш бир-икки абзац ёки баъзан бир-икки-уч қоғоз тўлгунча тўхтовсиз давом этар, сўнг гўё кучли курашдан чарчаган каби бир неча дақиқа ўйланниб дам олар, чекар, аччиқ-аччиқ чой ичар, курси устидаги мева-чевалардан тотинар ва хаёл суриб яна ёзувга киришар эдилар.

Баъзан, мен дадам билан жуда сўзлашгим келиб қолса, секин эшикни очиб мўралардим. У киши менга эътиборсиз ёзаверардилар, мен бўлсан қараб тураверардим. Ниҳоят, ёзувни бир ерга еткизардилар-да:

— Хўш, нега келдинг? — деб сўрардилар.
— Ўзим...

— Кел, ўтири, — деб чақирадилар. Сандал устидаги апельсин, олма, қора майиз, ёнгоқ мағизларидан едириб, бир оз «суҳбат»лашардилар-да, чиқариб юборар ёки «Муштум» журналини бериб, жим томопша қилиб ўтиришни буюрар эдилар.

У киши баракали ижод қилган кунлари иш охирида ёзган қоғозларини санаб кўриб, «бугун ҳосил дуруст», деб кулиб қўярдилар.

Бу гаплар Қодирий ижод жараёнининг бир томони, Аммо Қодирий ҳар бир асарни қандай ишлардӣ, план тузармиди, қайта-қайта бузиб, тузатиб кўчирамиди, воқеа-

образларни қандай яратарди? Бу каби масалалар менга бир оз қоронғи. Шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда, қўйидаги маълумотларни айтиб ўтмоқчиман (албатта, улгайиб кейинроқ кузатишим бўйича).

Мен Қодирий олдида ҳеч маҳал план ёки шунга ўхшаш бирор дастур кўрмаганман ва ўқимаганман. Чамаси у киши ҳамма план-режаларни ишидан-игнасигача мияда обдан пишишиб олардилар. Асарни қайта ишлаш, кўчириб ёзиш масалаларига келганда, араб алифбосида (ҳамма асарлари ҳам шу алифбода ёзилган) хушхат қилиб бир йўла ёзар, баъзан-баъзан бирор бетда бир-икки сўз ўчирилиб, устига тузатиб ёзив қўйилишини ҳисобга олмагандা, бу ёзувга иккинчи қайта қалам урмас, тузатмас эдилар. Агар Фикр ёки воқеага бошқача йўналиш бериш тақозо этиб, ўчириладиган сўз бир абзац ва ундан ортиқ бўлса, кўчириб ўтиришга эринганданми, йўлакай ўша тузатиладиган ерип қирқиб ташлаб (бундай ҳоллар ахёғ-ахёнда бўларди), давомига қоғоз улаб ёзив кетаверардилар (Қодирийнинг ёзишдаги бу хусусиятларини ҳозирда ҳам сақланиб қолган баъзи қўллэзмаларидан кўриш мумкин). Асар тугагач эса, уни бир йўла қайта ўқиб чиқардилар-да, баъзи ерларини тузатиб, ўша оригинал нусханинг ўзини босмага топшириб юбораверар, ўзларida нусха олиб қолмас эдилар¹.

Эҳтимол ёзувчининг шундай пишиқ, гўзал жумлаларни бир йўла ёза олиши баъзиларни ўйлатиб қўяр. Бу муболаға эмас, ҳақиқат. Қодирийнинг бундай бир йўла ёзиш қобилият-истеъодини эсимни танигандан биламан, қайта-қайта таҳрир қиласини кўрмаганман.

«Мехробдан чайн» романининг қўллэзмасидан нусха кўчиришда интироқ қиласан (кейинчалик филология фанлари доктори) Ҳамид Сулаймон ўз хотирасида («Кипо» журнали, 1966 йил, 11-сон) шундай ёзди:

«Романини Абдулла Қодирий машиника босадиган стандарт формадаги оқ қоғозга (бу роман шундай қоғозда ёзилган эди — Ҳ. Қ.) қалам билан ёзган эди. Қўллэзмада чизиб ўчирилган, янгида ёзилган сўзлар оз эди. Абдулла ака-

¹ Қодирий фақат учта катта асарларининг қўллэзмасинигина бирорларга нусха кўчиритириб (Бу тўғрида сўнгроқда сўз бўлур), ортиганини ўзларда олиб қолган эдилар, холос.

1933 йилни, ялмай ходим — Шерали Турдиев, ЎзССР ФА ахбороти билимни тўлзамида «Абдулла Қодирийнинг янги топилган ҳикоялари» тушди деган мақолосидан «Абдулла Қодирий котиб саклаган санни», деб хабар бериб, котиблик даъво қўлувчидан ёзив салнган баъзи «мальумотларни эълон қиласан эди. Бу мальумотлар солта; Қодирий котиб саклаган эмас.

нинг хати йирик, равшан, дона-дона, хати муллойи услугуби» да эди».

Рахимберди амаким ҳикоя қилган эдилар:

— Бир вақт (1916—1917 йиллар — Ҳ. Қ.) тўрт-беш ёшли Насиба исмли қизим қизамиқдан ўлиб қолди-да, уйла-римиз азага келган хотинларга тўлиб кетиб, Абдулла иккимиз меҳмонхонага чиқиб ётдик... Эрталаб Абдулла барвақт уйғониб, чироқ ёқиб, қофоз-қалам келтириди, кўрпасига ўралиб ёстиғига ёнбошлаб нималарнидир ёза бошлади. Менинг ҳам уйқум ўчган эди. Лекин вақт эрта бўлгани учун ўркимдан турмай Абдулланинг ёзишига разм солиб ётдим, Абдулла ёзавериб-ёзавериб, бир неча қогозларни тўлдириб ташлади ва ахир ёзувни битириб бўлгач, менга, «ана энди ака, бу ёзганларни яхши-ёмонга ажратамиз» деди ва ёзувни қайтадан ўқиб чиқиб, қарийб ярмини ўчириб-чизиб ташлади. Мен унинг ишига қараб ётиб, дедим: «Ёзганинг нимаси-ю, ўчириб ташлаганинг нимаси?» Абдулла: «Сиз ту-шунмайсиз, ака» деди...

Бу лавҳадан: Қодирий ҳам дастлаб ўз асарларини қайта-қайта ишлаган ва талай йиллаб машқ, ҳадис олиш натижасида бир йўла ёзиш қобилиятига эришган, деб ўйлайман.

ХОРДИҚ ЧОГЛАРИДА

Дадамнинг ижодий иш кун тартиблари (тахминан) шундай эди: Барвақт туриб ишлар, ионушта қилиб, биз — болалар билан «суҳбат»лашиб, бир оз дам олгач, яна учтўрт соат ўтириб ишлар эдилар. Бу орада вақти вақти билан беш-ён минутдан «кичик танаффус» қилиб олардилар. Ҳовлига чиқиб, у-бу юмушларга қарашар, тўплари устидан белини боғлаб ўтин ёрар, «пўшт-пўшт!» деб томга чиқиб¹ қор курагар ёки нариги уйда сандалда ўтирган қулоги оғир Қодир бобом билан қаттиқ-қаттиқ сўзлашар, ёки ташқари ҳовлимизда ўйнаётган болаларга қўшилиб ошиқ ўйнардилар. Баъзан менга варрак ясад учириб ҳам берардилар ёки ногора чалаётган бўлсан, ёнимга ўтириб ногора чалишар эдилар (дадам жуда яхши ногора чалардилар, «болалигимда рўзада саҳарликка ногора чалиб, маҳалламиздаги ҳамма ногорачиларни ютиб чиқардим», деб кулиб мақтапардилар².

¹ «Пўшт-пўшт» дейишидан мақсад, ҳовлиларида юрган қўппин хотин-қизлар ўзларини четта олишсин, ёт эркакдан қочишини учун...

² Рўза ойида болалар, ҳатто катталар ҳам қун тун ярмида томга чиқиб, ногора чалар, ҳаммалии саҳарликка ўйғотар, эвазига хайт-арафа куни қўшилардан пул ва кайим-кечак йиғиб олар эдилар.

Пешиндан кейин «кatta танаффус» қилардилар ва кечликини еб, бир-икки соат оиласиб суҳбат қуриб ўтиргач, яна ўн бир-ён иккиларгача ёзар, кечалари ёнига чироқ, гурут, қороз, қалам папирос қўйиб ётар, тунда туриб ишлар ган пайтларида эрталаб уйқудан жой уйғонардилар. Баъзан эса уй ишлари ёки идоравий юмушлар билан шугулланиб, бир неча кунлаб ёзувга ўтирайт кетар ёки китоб мутолаасига бериilar эдилар.

Дадамният бундай вақтларда ҳордиқ чиқариш учун ўқийдиган китоблари, кейин эслашимча, Шайх Саъдийнинг «Гулистан», Умар Хайём, Ҳофиз, Мирзо Бедил шеърлари, Фиёсилват, Қомус ва Жалолиддин Румийнинг «Маснавий» асарлари эди. Баъзан мутолаа қилгилари келса, менга токчадаги номлари тахига ёзилган китобларни кўрсатиб буюардилар:

— «Менўй»ни менга олиб бер!

«Менўй» юқорида айтилган Румий асари. Арабча талаффузда китоб номи «Маснавий» ўқилса ҳам «Менўй» ёзилади. Мен буни талаффуз билан ўқиши билмай ҳарфан «Менўй» ўқирдим.

Баъзан дадам русча китоблар ҳам мутолаа қилиб ўтирадилар. У вақтларда рус тилини билмаганимдан у кишининг қандай русча китоблар ўқиганини билмайман. Бироқ шундай лавҳалар ёдимда:

Дадам бир кун чой вақти қандайдир русча китоб ўқиб ўтиридилар-да, ўзларича бирдан кулиб юбордилар. Кимдир: «Нега куласиз, қандай қизиқ жойи чиқди?» деб сўради. У киши китобдан шундай кулати ўринни айтиб бердилар:

«Бир киши бемор бўлиб, ҳолсизланиб каравотда ётади. Ёш-ёш болалари эса уй ўртасида овқатланиб ўтирадилар (чамаси, bemornining хотили ё ўлган; ёки уйда ўйқ бўлади). Болаларнинг бири отасига: «Дада, ош иссан!» деб шикоят қиласди. Отаси ётган кўйи «маслаҳат» беради: «Совуқ сув қўша қол...»

Яна бир кун у киши русча китоб ўқиб ўтириб, кулиб юбориб, шундай кулаги мазмунини айтиб берган эдилар:

«Содда бир хизматкор киши хўжайипи билан қишлоқдан Петербургга келали-да, кайтиб боргач, ўзига ўхшаш хизматкор бир дўсти билан Петербург таассуротлари ҳақида ўртоқлашади. Дўсти сўрайди: «Петерда сенга энг ёққани нима бўлди?» Хизматкор жавоб қиласди: «Этик мойлайдиганлар олдидан ўтиб борганда, бурунга бир ҳид урилади, а? Ана ўша...»

«Кatta танаффус» чогида у киши баъзан ухлаб олар ёки кўча сайрига чиқар эдилар:

Кўчамиз базўр арава си гарли тор, узун айлана бўлиб, пастак-пастак томлари бир-бирига ёндошган (томларнинг ҳаммаси деярли бир-бирига қўшилган, биз — болалар кўкламда варрак учирганда маҳалланинг бу бурчидан чиқиб, нариги бурчидан тушаверардик), унда ўттизга яқин хонадон яшардик. Қўшниларимиз ҳаммаси содда, оққўнгил, дадам ва Қудратилла амакимдан бошқаси саводсиз (янги очилган мактабларда ўқиётган ёш болалар бундан мустасно), муқим бир ишсиз, факирона кун кўрувчи кишилар эди. Улар аравакаш, ёғочфуруш, саржинчи, ошпаз, мөшфуруш, товоқфуруш, беданавоз, бөгбон, масжид сўфиси, кўпчилиги косиб-ямоқчи эди. Раҳимберди амаким бўлса қиши бекорчиликда қуртлоқи туршакларни қоплаб сотиб олиб келиб, ивтиб, данагини ситиб, чақиб, мағизини бозорда сотар эдилар. Ўйларида доим тогора-тогора туршак ивтилган, данак чақиб ўтиришар эди. Қўчамизда давлат корхонасида ёки идорасида ишлагувчи фақат дадам ва Қудратилла амакимлар эди (Қудратилла амаким Чорсудаги катта бир магазинда кассирлик қиласи эдилар).

Хотин-қизлар уй-рўзгор ишидан ортсалар, сақич чайнаб, дўши, қийиқ, тўн тикишар, тивит ва паҳтадан ип йигириб, сотишар, ораларида эса кинначи, фолбин, тикувчи (Роби опоқойим), дастурхончи ва биргина Ҳамро отин деган мактабдор отинойилари (отинойи кўчамиз ўғил-қизларини йигиб, эскича ўқитар эди. Жумладан мен ҳам бир неча кун шу Ҳамро отинда ўқиганман) ҳам бор эди.

Кўчамиз болаларининг (ҳатто уйланган йигитларнинг ҳам) қиши бекорчиликда қиладиган «иш»лари, ит, хўрз, қўчқор уриштириш, ошиқ ўйнаш, чана учиш, баҳорда варрак учирши (катта ёшли йигитлар қуроқ учирниб, думига фонаръ ёки кучук боласини бояглаб чиқаришар, итнинг вангиллашига завқланиб қийқиришар эди), тўп, чиллак ўйнаш, кураш тушиш, чилдирма, ногора чалиб базм қилиш бўларди.

Дадам кўчамиз бошидаги Машрабхўжа, Диёр aka деган косибларнинг дўконига (улар уч-тўрт киши ҳалфа бўлиб иш чишишар эди) кириб, узек сухбатлашиб ўтирадилар. Диёр эканинг яхши овози бор эди. У маҳсига сўзан уриб, ип таътиб, «Гулёраҳон-гулёра» амуласини чўзиб хиртойи қилац ёки «Бонқамай-бонқамай» деган қандайдир бир ашузасини айтиб ҳаммани курадир эди.

Дадам кўништа ҳорниш чиширгани маҳалламиш чойхонасига ҳам кирар эдилар. Чойхонада бозорчилар кўп, ҳамма «дум» янгиликнаме, сирбўзлик, бўстомчослик, амулахонлик, сокни шундан бўтар руи. Нарзас чойхонага кириши би-

лан ҳазилмандлар «мана, сўз ўгриси ҳам келди», деб гап қотишарди. Бу гап тагида албатта жон бор: дадам чойхонада кам сўзлаб, кўп гап тинглардилар. У кишининг бу одатидан чойхўрлар «аччиқланишар» ва ҳалигидек замзама қилишар эди. Кейин фаҳмлашимча, дадам чойхонада фақат ҳордиқ олмай, турли тоифа кишилардан тил, сўз, иборалар ҳам ўрганар эканлар.

Аъзамхўжа амаки (бу кишини Аъзампучук деб ҳам аташарди, 1977 йили вафот этди) жуда муқаллидчи эди. У чойхонада, гап-гаштакларда қизиқчилик қилиб, улфатларини кулдираради. Қўлида асо, бошида дастшў (цилиндр ўрнида), папирос тутатиб ўртадаги стулда гўё оврупо сиёсатдонларида, жиддий, виқор билан оёқ чалиштириб ўтириб оларди-да, ёнидан газета чиқариб (газетани тескари ушлаб), ўқий бошларди. Унинг шу ўтириши вазиятининг ўзи бир қулгили бўларди ва бирдан гўё газетадан қандайдир жуда ёмон хабар ўқигандай бош чайқаб хафаланиб кетарди ва яна бир оз ўқиб бориб, бирдан қаҳ-қаҳ уриб «вай аҳмое-а!» деб, кимдандир кулиб қўярди. У муқаллидлик қилгандга юзига шундай ҳолат олардики, кузатувчилар қотиб кулмай иложлари йўқ эди.

Нишонбой амаки (бу киши косиб эди, бир кўзи йўқлигидан, кўр Нишон, деб аташарди) эса «ракканг гум, ракканг гум» деб мақом қилиб, ўйинга тушар, ҳаммани кулдипар эди.

Маҳаллада дадамнинг юқорида номлари зикр қилинганлардан ташқари Акбархўжа, Сулаймонхўжа, Пўлат оқсоқол, Фани оқсоқол, Гулом Зафарий, Абдуваҳоб, Пўлатхон ака, Қудратилла (амаким), Ваҳоб қассоб каби ўша даврнинг зиёлилари ҳисобланган бир гуруҳ улфатлари бўлар, улар билан қиши кезлари ҳафта сайин гап-тўқма ейишар эди. Бу дилтортар улфатчилик ҳам табий музалиғга яхши ижодий ҳордиқ берарди. Гап бериши навбати бизга келганда дадам курси устидаги ёзилган қоғозлардан бир дастасини олиб, меҳмонхонага чиқардилар-да, меҳмонларга ўқиб берар, меҳмонлар эса жим ўтириб қулоқ солишар эди.

Тошкентда 1920 йилларнинг охиригача ҳам мозорот кўп, балки шаҳарда элликлаб қабристон бор эди, дессан муболага бўлмас. Масалан, бизнинг маҳалланинг иккита четида ярим чақирим-ярим чақирим йироқликда иккита катта-катта: Хўжа Нуриддин ва Хўжааъламбадор (бу қабристон у вақтларда шаҳарнинг чеккаси ҳисобланниб, яқин атрофида қиши кезлари хонадон яшамас эди) қабристонлари бор эди. Бу қабристонларнинг киравериш қисмида ва теварагида неча юз йилларни кўриб, зўрайиб кетган баҳайбат қайрагоч-

нар ҳамиша қўрқинч солиб турарди. Шундай бўлса ҳам баҳор қеалари қабристонлар усти гулларга бурканиб кетарди. Дадам кўпинча баҳор кезлари ана шу Хўжаатъламбардор қабристонига ёғиз бориб, негадир узоқ-узоқ ўтириб қайтардилар. Ҳатто бундай ҳолларни гоҳо мен тунларда ҳам сезардим.

Унутмайман, бир гал дадам кечки пайт мазкур қабристонга мени ҳам бирга олиб бордилар. Пойгакдаги бир қабр устига ўтиридилар-да, менга лолақизгалдоқ, чучмўма теришини буюриб, қўлларидаги бир ўтни ўйнаб, чуқур ўйга толдилар. Атрофда ҳеч кимса йўқ, мен гул териб дадам олдига тахлайман, у киши эса ўз хаёли билан банд... Бора-бора аста қоронгу ҳам туша бошлади, мен ҳам гул теришдан зерикдим. Бироқ дадам ҳамон хаёл сурардилар. Ниҳоят, негадир менинг кўнглигига бир қўрқув тушди-да, дадам елкасига сунниб йиғлаб юбердим. Шундагина турдилар...

Ана шу қабристон чекасида дадамнинг ҳаммаҳалласи ва мактабдош ўртоги Муҳсин амаки (бу киши тўғрисида юқорида сўз бўлди, 1974 йилда вафот этди) яшарди. Муҳсин ака дадами эслаб шундай ҳикоя қиласиди:

«Абдулла, чамаси «Ўтган кунлар»ни ёзиб юради. Боққа кўчиб чиққан чоғларимиз эди. (Муҳсин аканинг ҳозирги уй ўрни аввал дала-боғлари бўлган.) Бир кун мозор рўпарасидаги эшигимиз олдиди иш қиласётсан, Абдулла қадиқдандир келиб мен билан кўринди ва уйдан пўстакми, кўрпачами чиқариб беришни сўради. Мен ажабланиб, кўрпача чиқариб бердим. У қўлтиқлаб қабристон ичига қараб кетдиди, салиқин бир ерга кўрпачани тўшаб, ўтириб-ўтириб, бир нарса ёздими, йўқми — билмадим, бир вақт қайтиб чиқди ва кўриачани тошириб, хайланыб, ишдамай йўлига кета бошлади. Мен унинг нега бундай юринини унча-мунча фахмласам ҳам жўрттага:

— Шошма, Абдулла! — дедим. У тўхтади.— Мозорда ўтириб нима иш қилидинг?

Абдулла йўзида нарвосиз кетаркан, кулади:

— Ўзимлар билан гашландим...

Қизид... Негадир мен доим бу мозорот лавҳаларини ўйласам, романдаги қўрқинчли «Хўжамаос»ни ва ғанич Кумуш қабрим эслайман.

БОҒДА

Апремъ сайди, қушлар ишлаб, шаҳар ҳовлимиз гўё торлик қила бошлагандай бўларди. Қуни билан зижланиб чиққан кўнгил алланчандай қиттикланиб кентликка, далага томон

ошиқа бошларди. Бир неча ойлаб қунт билан ўтирган дадам ҳам ёзиши сурайтириб, аста боғ ишлари ҳаракатига тушар, кетмон дастасига қора қумғонни илиб, елкага қўярдиларда, рўмолга ион, қанд, қуруқ чой, пиёла туғиб, сигир етаклаб кун сайин боққа қатнай бошлар эдилар. Мен у кишига ҳамроҳ бўлардим.

Богимиз шаҳар ҳовлимиздан икки-икки ярим чақирим нарида, Тошкентнинг собиқ ўн икки дарвозасидан бири — Самарқанд дарвозаси яқинида жойлашган бўлиб, еримиз этагидан боболаримиз бир вақтлар пахса уриб ясаган, шаҳар қўргони ўтар эди. Бу қўргон «Ўтган кунлар»да яхши тасвирланган. Унинг айrim қолдиқларини мен яхши эслайман ва ҳозир ҳам баъзи иморатлар сақланиб келмоқда.

Богимиз текислик ерда эмас; терак бўйи чуқуруликдан оқувчи Чаҳар ариғи ва Бўз сувларнинг қўшилиш ерида, жар-жилғалар бўйида жойлашган; шунинг учун манзараси гўзал, томоша қиласа баҳридил очиладиган, ҳордиқ чиқадиган жойдир.

У вақтларда боғ қўшиларимиз ҳам биз каби қишлоуда қолмас, ҳаммалари шаҳарга кўчиб тушар эдилар. Шунинг учун биз чиққанда тор кўчалар, боғлар ҳувиллаб ётар, аммо ўт-ўлан ва мева гулларига белангани боғ, булбуллар навоси, чумчук ва яна аллақанча қушлар садоси, ариқ сувининг майин шилдираши, ҳовуз бақаларининг тинимсиз, ҳатто қулоқларни битирувчи сайроғи билан тўлиб-топғандай туюларди. Ҳаммадан ҳовуз бўйида очилиб ётган атиргул, қирқогайни, гулсафарларни; ишком ичидаги чучмўма, лолақизгалдоғларни, узун-узун бўйли тўқ пуштиранг гулли саримсоқ ўтларни; ток тагидан момақалдироқда бодраб чиққан қўзиқорин, ариқ лабидаги ҳушбўй ялпиз, гунафшаларни айтмайсизми...

Богда иш қайнарди. Ҳовуз лабидаги тол пояларини кесиш, буташ, сихлаш, чириб қолган ишкомларни бузиб, ўрнига янги поя қадаш, эгиб ишком қилиш, токларни очиши, бардиларни йигишириб бир чеккага ғарам қилиши, ариқ тозалаш, ер чопиб экинга жой ҳозирлаш, унинг бузилган ёрилган ерларини тузатиш, суваш, ҳовли юзини ўт-хаслардан тозалаб, кўчиб чиқшига ҳозирлаш, тол пўстлогидан чипта қилиб ток соларға тайёрлик кўриш ва ҳоказо...

Бу ишларда албатта амакиларим ҳам ёрдамлапишарди... Менинг қиласиган ишим: қўйин тўлдириб довучча териш; турли гул, қўзиқорин йигиши, шаҳардан ола чиққан варрагимни учириш ва «ажина кавуш» тўқишиб бўларди. «Ажина кавуш» нима, дёрсиз? Бу пичан ўтдан бармоққа ўраб тўқиладиган кичкина «кавуш». Биз болалар бу «ка-

вуш»чани ўт ичига қўйиб кетилса, кечаси «ажиналар ке-либ» кияди ва бизга шул ташлаб кетади, деб ўйлардик... Аммо афсуски, «кавуш»имизни ажиналар сира олиб кетмас; биз бўлсан тўқишимизни қўймас эдик. Баъзан дадам иш қила туриб, ўт орасида ўтирган мендан сўраб қўярдилар:

- Нима қилвоссан, Ҳабибулла!?
- Ажинага кавуш тўқивомман.
- Шул ташлаб кетвоттими?
- Йўқ,— дердим хўрсиниб.
- Нега ташламайдикин, а?

Мен нима дейишни билмай жим қолардим.

— Тўқиган «кавуш»ларинг ажинага ёқмаса керак ёки оёғига тўғри келмаса керак-да. Бўлмаса, албатта ташлаб кетарди...

Мен дадамнинг ҳазилларига чиндан ишонардим. Жин-лар оёғининг катта-кичиклигини сўрагим келар эди-ку, лекин «эзма бўлма!» деб койиб беришларидан чўчирдим...

Дадам, амакиларим ишлаб-ишлаб чарчашгач, тепа лабида қазилган ўчоққа қора қумғонни илиб чой қайнатишарди ва ичиб дам олишарди. Баъзан эса, боғларини ишлагани келган қўшнилар, «Ҳорма, бор бўл!» қилиб чиқишарди-да, биргалашиб чой ичишар, қизғин суҳбат қуришар эди.

Бу «ҳорма, бор бўл» чилардан иккитаси айниқса мени қизиқтирас, тўғриси, бир оз қўрқувга ҳам солар эди. Улар ака-ука, бир-бирларига ўхшаш, қоп-қора, мош-гуруч, соч-соқолли, эллик-олтмиш ёшли кишилар бўлиб, бирисини Абдулла мағзум, иккйинчисини Ҳамро мағзум деб аташарди. Буларнинг на хотини, на бола-чақаси, на уруг-аймоги бор; биздан икки бօғ нарида, Бўйсув лабида, тепадан ўйиб ясалган юрда яшар эдилар. Қандай даҳшат, бўри-тулқилар уйси бўлган чет бир жойда қишин-ёзин юрда яшаш! Ахир, бу ерлар қишидагина эмас, ёзда ҳам қўрқинчли... Улар мардикорлик, ҳоммоллик қилишар, тепа ва жарларда ўсган ўтлардан супурги боғлаб, сотиб тирикчилик ўтказишар эди.

Икковлари ҳам дадамга дўст; қиши билан согинишгани-дапми, боққа боришимиз билан улар ҳол сўрагани чиқишар, баъзан дадамни ўз ўйларига чойга таклиф ҳам этишар эди. «Ўй»лари қоқ ер, қаро шифт, ертўла, ҳатто эшиксиз... Биймадиз, эллик-олтмиш йил умрларини корояғи, заҳ — бу торда ўтказиши экан... Дадам чой ичиб, уларни тиндела борвардилар. Ҳамро мағзум, ҳатто суҳбат чоңи дарсан, бир тэр загча кўриб юлса:

— ...деб чоқириб қўярди.

Инчай сабтингада, Ҳамро мағзум бир вактлар бир загча боқкан, оттиш «Чоқиқа-кув» қўйгани. Үрганинг

загча бир кун учади-да, бадар кетади... Шу-шу, у загча кўрса, мёниги эмасмикин, деб чақириб қўяди...

Абдулла мағзум шинаванда, босиқ, бамаъни киши эди. У сўзлаб-сўзлаб:

— Ана шу ерларнинг ҳаммаси бизники бўлган, мулла Абдулла, ноинсофлар тегирмон, хумдон қураман деб олиб қўйишган. Ўзимиз ертўлада ўтиб борамиз,— деб қўярди.

Айтишларича, уларнинг келиб чиқиши қуллардан. Оталари хонлар замонида қайсиdir Тошкент бегининг кули бўлган. Руслар келиб, қулчилик (крепостнойчиллик) бекор қилингач, мазкур бек ўзининг содиқ қулини озод этади ва ана шу жар-жилғали ерларни унга инъом қилади. Қулдан икки фарзанд — Абдулла ҳам Ҳамро мағзумлар қолади ва ерлар буларга мерос ўтади. Бироқ ҳужжатсизликданни ёки бўлса ҳам йўқолганиданни, кейинроқ, мазкур ерларга бошқа кишилар эга чиқади; ёш, бўш-баёв мағзумлар эса кичкина жойда, назардан йироқда, кимсасиз, гариф-фақирилкада, ҳатто «қул фарзанди» бўлганлари учун уйланолмай ўтадилар...

Бу юқоридаги кичкина тарих Қодирийнинг ўсиб-унган, ўраб олган муҳитидан бир лавҳа. Лавҳани эслаб, баъзан шундай хаёлларга толаман: гўё, «Ўтган кунлар»даги олижаноб Юсуфбек ҳожи ўз қули Ҳасаналини озод қилган-у, ерининг бир қисмини ҳам унга инъом этган. Ҳасаналидан эса мазкур икки фарзанд — мағзумлар қолган... Демак, Юсуфбек ҳожилар бизга бօғ қўшни... Иккинчи ёқдан, дадамнинг (гарчи кулиб бўлса-да) «Кумуш Эскижўва (хотиц-қизлар клуби ўрнида) ги қабристонга дағи этилган...» дейишларидан гўё шаҳар қўшни ҳам бўлган экаллар-да...

Албатта бу менинг хаёлим, тасаввурим. Эҳтимол, романдаги ҳолатлар, қаҳрамонлар сира ҳам мен ўйлагандай эмасдир. Аммо шушиси аниқки, муаллиф асарларини кўтина шахслар, воқеалар ва ўриналарни ўз яшаган муҳитидан, маҳалласидан ташлатан.

Бог юмушларидан «токсолар» майдада ва нозик иш ҳисобланади. уни бир киши қила олмайди, камида икки-уч киши керак бўлади. Бириси токнинг пуштасида туриб, ток қўндоқларини чечиб, бир-бирига аймасиб-чирмасиб ўсиб кетган мўрт навда, шўраларни аста-авайлаб синдиримай ажратиб ёзиб, ишком устига расаматлаб олиб туради, икки киши эса ишком ичида туриб, навдаларни бағазларга боғлаб боради. Бу иш боғбонга жуда «алам»ли, битта шўра синса, бир бош узум кетди, деяверинг...

Токсолар чоғида бутун оиласиз билан боққа кўчиб чиқардик. Ҳашар қилардик. Бундай вақтларда дадам жуда

асабий, сержаҳл бўлардилар. Чунки биз у киши олиб бериб турган новдаларини эҳтиётсиз, палапартиш боғлаб, кўпинча синдириб қўяр ёки шўраларни тўкиб юборар эдик...

Аммо иш шунчалик майда, зерикарли бўлса-да, унинг ўзига хос гашти бор. Ҳаммамизга бирор вазифа юкланган, бекор ўтириш йўқ. Иш қила-қила чарчаган, ўтлар орасига ёнбошлаб, пешинлик қиласиз. Ойим бўлса қизиқ бир «таом» тайёрлардилар, ариқдаги шилдираб оқиб турган мусаффо сувдан бир сополтобоқни тўлдириб олардилар-да, устида ёввойи ниёз баргларидан, бир-иккита қуритилган қизил гармдоридан майдалаб тўғран ва туз қўшар эдилар. Биз бу хушхўр «таом» («аччиқ-чучук»)ни талашиб ер, кўпинча келтирилган ионимиз етишмай қолар эди...

Кечқурун гира-ширада шаҳарга қайтамиз... Богдан шаҳар ҳовлимизга уч тур йўл бор. Аммо масофа жихатдан энг якини «жин кўча». У ўз номи билан қўрқинчли, кенглиги қарийб бир қулоч, эгри-буғри, ҳатто баъзи ўринларда майдондан ҳам ошилади, тевараги бўм-бўш ҳувиллаган боғлар. Хусусац, «Эшакка тескари мингани амаки»нинг боғи (бу киши бир вақт ўғрилик қилиб тутилган. Халқ, эски одат бўйича унинг юзига қоракуя суркаб, эшакка тескари миндирлиб, бозорларни айлантириб сазо берган. Шу-шу бу ном у кинига лақаб бўлиб қолган) деворсиз чакалакзор эди. Бу йўлда айниқса қоронғида юриш қўрқинчли эди. Дадам ҳар сафар ани шу «жин кўча»дан йўл бошлардилар...

«Ҳазф-хатарли» бу кўчадан аста сигир ҳайдаб орқада борарканман, беихтиёр дадамнинг «Жинлар базми» ҳикоясини эслайман (бу ҳикояни у пайтларда ўзим ўқимагай бўлсан ҳам уйда ўқиганлардан эшитганман). Чунки худди ўша Қодир бобом ҳикоя қилган боғда поя-ток ишлаб ва ўша «жинларга йўлиқсан» боғ майдонлардан тўнда ўтиб борардик-да... Бир кун йўлда аста сўрадим:

— Ада, Қодир бобомлар шу жойда жинларни кўрганилар?..

У киши бир ғўз жавобсиз жим бордилар.

— Йўқ... Жин бўлмаган гап,— дедилар.

Май ойи ўрталарида ё охирларида боқса, кўчиб чицар эдик... У вақтларда машина қаёқда дейсиз; кўчаларда ҳатто извони ҳам сийрак кўринар, уни ҳавасланиб томомша қиласиз. Юк ташиш ишлари ўша ота-бободан қолган иккаки ярим газ баланд ғилдиракли бесўнақай аравада бажарилар, у ҳам сероб эмас, аравакашлар «бугун фурсатим йўқ, эрта, инди» деб галга солиншар, оёни тирапшар, димор-қилишар эди. Юкингизни кўзлаган ерингизга етказиб олгумча аравакашга сифориш қиласавериб эсингиз кетарди,

Кези келиб айтиб ўтай: Бундай араваларда юришининг ўзига хос «гаши» ҳам бор. Қишида белгача лой, ёзда тизза баравар билқ-билқ тупроқли қўчалар, шоҳ-шаббадан омонатнина ясалган кўприклар, юрагингизни ҳовучлаб ўтасиз... Баъзи отлар бундай «бақувват», кўприклардан ўтишга қўрқиб, сирт бериб, туриб олади, аравакаш жаҳл билан қаттиқ қамчиласа, аравани кўтариб қочади: унда аравадагиларни шўри қуриди, деяверинг... Бундан ташқари ғилдиракнинг чуқурдан чуқурга «шилқ-шилқ» тушавериб ичак бағрингизни узишини, ундеқ эланган тупроқдан чанг, дуд-бўрон кўтарилишини айтмайсизми?... Манзилга етгунча нақ чанг босиб танимас ҳолга келасиз...

Шу вождан ҳамда оралиқ масофа яқинлигидан кўп нарсаларни «жин кўча» орқали қўлда ташир, фақат оғир, қўпол юкларни бир арава қилиб келтирасар эдик. Раҳимберди амакимлар-ку, сира арава кира қилишмас, ҳамма юкни, ҳатто қўрпа, тўшак, сандиқларни ҳам орқалаб ташишар эди.

Маълумки, одатда ҳар бир боғ ёки даланинг чеккасида қўрғон ажратилиб эшик қурилган, қулғ-қалитли бўлади. Аммо бизнинг боғ ундей эмас, қўрғонсиз эди. Боғнинг кўча қисми Қодир бобом ва дадамлар тарафидан қурилган учта қатор пахса айвон ва эшик деразасиз ҳужралардан иборат бўлиб, унда уч ака-ука амакилар қатор яшар эдик. Жосияг бибим қай бир вақт Қодир бобомга:

— Биз ҳам қўрғон ажратсак бўлар эди, чол!— дейдилар. Шунда бобом бибимни койиб берадилар:

— Боқса кўчиб чиқиш нима-ку, қўрғонга қамалиб ўтириш бачимањи?! Ундан кўра кўчиб чиқма, шаҳарингда ётавер!..

Ҳовли ўртасида катта ҳовуз, ҳовуз четларида жуда зўрайиб кетган тол дараҳтлари ўсар, ҳовли бетига таңгадек офтоб тушмас, салқин эди. Боғнинг ичкари қисми паст-баланд бўлиб, унда узумнинг жуда кўп навлари, шунингдек олма, нок, беҳи, шафтоли, тилос, олча, тоголча, олхўри, дўлана, тут, ёнгоқ оғоғлари ўсар, қулупнай ва резавор экинлар экилар эди. Булар ёзи билан галма-гал пишиб етилар ва дастурхонимизни безар эди...

Боғимизнинг шундай нашъалик, фаровон бўлишиданми, ёзда дадам сабҳатга ҳам сийрак борар, вақтни уйда дамолиш, экин-тиқинларга қараш, ён-веримиздаги қўшнилар билан мулоқотда бўлиш, гузарга чиқиб чойхўрлик қилиш, қариндош-урургарникига қевуш-полиз, боғ сайдига борини, бозорга тушиш, баъзан пашриёт-бесмахона томонларга кириш билан ўтказар эдилар.

Дадам одатан эрта баҳорда кўқат ўтлардан кўпроқ турли таомлар тайёрларатар эдилар. Исмалоқ ёки жағ-жағ ўтдан (у ўтларни ўзлари биз — болалар билан қоп кўтариб, тепа жарлардан териб келардилар) тандир сомса ёки варақи, серялпиз қатиқланган монхўрди, резавор кўкатлардан қайнатма шўрва, ҳоказо...

Хордик чоғларидаги баъзан (ўз таъбирларича) мавиз ҳам истеъмол қиласар эдилар... Мавизни ўзлари қора майиздан, пишиқчилик чогида эса узумдан тайёрлардилар. Ховуз лабига жой солардилар-да, шўрва, кабоб пишириб, мавиз ичб ётардилар. Мавизни ёлғиз ичмас, оиламиз, амакиларим билан баҳам кўёрур, турли ҳазил-мутойибалар тўкир эдилар.

Қудратилла амаким дадамдан уч ёш кичик, жуссаси ҳам чогроқ, бўйчан, юзи чўзиққа мойил, бир-ярим қора сенкилли киши эдилар. У киши содда, қўнгли тоза, серзавқ, улфати, яхши дутор-танбур чалувчи, баъзан кайфлари келганда эса, гарчи овозлари бўймаса-да, ўзлари чалган куйига жўр бўлиб, хиргойи қилувчи эдилар. «Ажам», «Насрулло», «Чўли ироқ», «Қаландар», «Муножот», «Ироқ», «Роҳат», «Наво» каби куйларни жуда нозик ижро этар эдилар. Дадам бу куйларни берилиб тинглар, енгил, ўйноқи куйларни эса негадир унча ёқтиргмагандай бўлар эдилар. (Мен буни у кишининг эътиборсиз тинглашларидан сезардим.)

Бир гал шундай ўтиришда Қудратилла амаким толга суюниб, оёқларини чалиштириб, дуторни қўлга олдилар-да, дадамдан сўрадилар:

— Қандай куйни чалай, ака?

— Чалавер... — дедилар дадам ҳафсаласиз оҳангда ва ёстиқни тортиб ёнбошлидилар.

— «Тўргай»ни чалайми?

— Майли.

Акам (Биз Қудратилла амакимни шундай атардик) дуторларини созлаб куйни бошлидилар. У киши чалганда ўз мапиқларига ўзлари сел бўлган каби бошлиарини қўйи солиб ўтирас; дадам эса узоқ хаёлга толиб тинглар эдилар. «Тўргай» куйи шўх ҳам, мунгли ҳам эмас, ёқимли, қўнгиллининг аллақайси ерини қитиқловчи эди. Акам куйни чалиб-чалиб ҳоригандай бўлдилар-да, сўрадилар:

— Қалай ака, ёқдими?

— Ёқди, — дедилар дадам хаёлдан бош кўтариб ва кулдилар. — Лекин ҳали хомсан, Қудрат.

— Хўш?

— Дуторингни қулогига тўргай келиб қўнмаётир...

— Хоҳ-хоҳ! — кулдилар акам ва теварак осмонга аланг-

ладилар.— Яқин орада тўргай йўқ чоги, ака, бўймаса келиб қўнарди-я.

Уларнинг суҳбатидан англашимча, гўё, бир вақт зўр бир созанда ўтган эмиш. У «Тўргай» куйини чалгандан тўргай аста-аста учиб пастга тушар ва дутор қулогига қўниб, куйга жўр бўла бошлар экан...

Мен бу лавҳани баъзан эсласам, шундай тасавур туғилди: ё романдаги «Наво куйи» боби бу лавҳага тасоди-фан ўҳшаш кетади, ё бу лавҳа шаклан ўзгартирилиб, оиласиздан (ховуз лабидан) романга («чуқур қишлоқ»га) қўчирилган ва ё бу лавҳа умуман «Наво куйи»нинг ёзилишига туртки бўлган...

Бир ёгимизда Мирза қассоб деган камбағал қўшнимиз бўлар эди. Ўзи дадамдан ўн беш-йигирма ёш катта, новча, озгин. У бир вақтлар қассоблик қилган бўлса ҳам сўнгги пайтларда савдоғарларнинг йироқ қишлоқ-шахарлардан ҳарид этган мол-қўйларини пиёда ҳайдаб келтириб берар, яъни «ҳайдовчи»лик қиласар эди. Шунинг учун у ишга кетса, бир неча кунлаб кўринмас, қайтгач эса то яна жўнагунча фақат ичар, кайф-сафо қиласар эди...

Мирза амаки саводсиз, аммо гапга чечан, салмоқлаб сўзловчи, чапанитабиат киши эди. Ичб олгач, зўр бериб домла-имомларни сўкар, «ана шу, домла-имомларинга қолгая кунимга лаънат», дер эди. У баъзан кечки пайт девордан дадамни чақирар эди:

— Жулқун, Жулқун!

— Хов.

— Ҳадеб уйда ётаверсанми, бу ёққа туш!

Дадам девор тагига борардилар.

— Нима гап, Мирзака.

— Гапни айлантирма, бу ёққа туш дедимми, туш!

Дадам кулиб девор раҳласидан ошиб тушардилар. Иккок ишкомга киришарди. Мирзака ток пуштасида қатор турган икки-уч шинша мусалласин кўрсатиб, дерди:

— Манави жониворларни қара, ука, сен билан менга интизор, ҳаҳ-ҳаҳ!..

Гўра узумдан хуруш қилиб ичиша бошларди.

Дадам Мирзакани гапга солар, у шаҳар, қишлоқ кезиб кўргай-кечиргайларини сўзлар эди. Бир гал, у қўй ҳайдаб темир йўлдан ўтётганида поевд келиб қолиб, мўйларининг хуркиб тўрт томонга кочиб кетганини, куни билан қўй излаб сарсон бўлганини сўзлаган, иккичи бир вақт эса шундай хикоя қилиб дадамни кулдирган эди:

«Тупов кун, симонга арқон ташлаб ишдан ҳориб кела-шисам, калвак домзани мени тутиб «сен ундоқсан-мундоқ-

сан, ундоқ бўл-мундоқ бўл», деб амри маъриғ қилиб қолди, «Ўзинг кимсану насиҳатинг нима бўларди», дедим, энсам қотиб. Қарасам, қалваклиги тутиб миямни қоқадиган. Арқонимни кўтариб, «қани ўтиб қол-чи, обрўйинг борида!» дедим. Домланг қўрқиб «хўп-хўп» деди, ура жўнаб қолди, хаҳ-хаҳ-хаҳ! Қара, ўғлинг ҳам куляпти...»

Назаримда Мирза амакининг шунингдек тутал, дангал, чапани феъл-сажиғаси қисман бўлса-да, Тошпўлат ва «Ўтган кунлар»даги Мутал полvon тасвиirlарида мужассам топгандек.

Иккичи ёнимизда Мирсобир бойвачча деган қўшнимиз бор эди. Боғлари бизникидан катта, уйлари болохонали, томи тунукали, қўргон ажратилган. Мирсобир бойвачча дадамдан уч-тўрт ёш қатта, оқиш тўгаракка мойил юзли, кичкина қора мўйлабли, ихчам шоҳи салла ўраб, чивиқ ишак тўн ва амиркон маҳси-кавш кийиб юрувчи чиройли киши эди. Чорсу бозор растасида унинг чит-мата дўкони бор, отаси Мирюсуфбойни зўр қўйчивон савдогар ўтган дейишарди...

Мирсобир бойвачча ўз даврининг қўзга қўринган боёнларидан, ейиш-ичиш, кийиш, юриш-туриш — ҳаммаси бойвачалардек. Тагида тухумдек семиз, кумуш эгар-жабдуқли, ўйноқи қора тўриқ от, унча-мунча билан сўзлашишга энса ёр бермас, уйда бўлмасин, кўчада бўлмасин кулиш ўйқ, муомала доим чарсиллаган...

У икки хотинли эди. Кечқурун от ўйнатиб боғ кўчамизда кўриниши билан наинки унинг уйидагилар, ҳатто қўни-қўшилилар ҳам «бирон жанжал чиқармаса эди», деб, зириллаб туришар эди. Хоммониш ўйнаб ўтирган биз болалар-ку, ўй-ўйимизга зингиллашардик... У уйга келгач, аввал чилим сўрар эди. Чилим яхши солинган бўлса, хўп, йўқса жанжал «чилимини пишитмабсан, сувини янгиламапсан»дан бошланарди, чилим жонивор томга улоқтирилар эди. Кайфи баланд бўлган чоғларда гоҳ у-гоҳ бу хотинини тутиб урад ёки ўгай укаси Мирҳидоятни кесак-бўрон қилиб кўчага ҳайдар эди. Жанжал жуда авж олиб кетганда Кудратилла акам чиқиб «бости-бости» қилар, бопидан совуқ сув қуйиб, ухлатиб чиқар эдилар... Эрталаб то уни дўконга жўнатгунча уйидагиларниң эси кетарди.

Мирсобир бойвачча ҳар йили ёзда, авжки пишиқчиликда гап берар эди. Гапга фақат боёнлар — Азиз бойвачча, Тўлаган бойвачча, Ислом бойвачча каби Тошкентинг «манаман» деган пулдорлари келар, куни билан норинхўрлик, ҳофизлиқ, машқ, асқиябозлик... Кўча эшигимиз олди цвонга тўлиб, биз болаларнинг ҳам эрмагимиз кўпайиб қолар

эди. Бойлар ичиде жисман энг салобатлиси Азиз бойвачча (дадам бу кипини «Тошпўлат тажанг...»да ҳажв-танқид қилғанлар); у жуда семиз, қўшотли извошга бир ўзи базур сиғиб ўтирас эди...

Дадам, билмадим, ташхўрларнинг сўз-суҳбати ёқмаганиданми, гарчи таклиф қилинса ҳам уларнинг зиёфатига кам иштирок этардилар.

Мирсобир бойваччанинг ички дунёси (қўпхотин ва хотинларига золимлиги) «Ўтган кунлар»даги Ҳомид сажиғасига ўхшаб кетса ҳам ташқи сиймоси (ҳусн, кийиниш ва кўча бошидан от ўйнатиб келиши), мен тасаввур қилгас Отабекни эслатади...

Биз ҳамма қўшилилар бир-биримизга оқибатли, гўё бир оила аъзоларидек иноқ турар эдик.

Еримиз этагидаги «Чақар» ариғи билан «Бўзсув»нинг қўшилиш ерида, жарликда Усмонбой деганинг уч тошли тегирмони, гуруч оқладиган обжувози ва сув билан юрадиган содда «пахтаотар» машинаси бўларди. Бу ерлар ўзининг табитӣ манзараси, доим гувиллаб оқиб турган сув шалоласи билан жуда нашъали бўлиб, дадам ана шу тегирмонга ҳам тушиб вақт ўтказар, чўмилар, балиқ овлар, Усмонбой, Мустақим ака (бойнинг ўғли) ва Жалил тегирмончилар билан гурунглашар эдилар.

Усмонбой анча кексайиб қолган, оғзиң, нуроний юз, оппоқ соч-соқолли, оғир, мулоҳим табиатли, оқ салла ўраб, чивиқ беқасам тўн кийиб, ола отга миниб юрар эди. У бирмунча ўқимишли бўлса керак, биз тушганда, қўзойнак тақиб, доим газета ўқиб ўтирас, тегирмон ҳақига тунгай танга, чака цуллариги менга санашни буюриб, ўзи дарҳол дадам билан сиёsat тўғриларида суҳбатга киришар эди.

Усмонбойни ўзига хос ҳайёт таскребаси, тунцунчаси бор эди. У аксар ёнчарга бирмунча Самаъии наид-насиҳатлар ҳам берар эди. Бир кун, дадам билан суҳбатда, увинг шундай дегани ёдимда:

— Мен шу ёнчача кўп инчарни кўрдим, қилдим. Қилғанинни биларнига наф, инкинчисидан наид ёдим... Энди, насиҳатимга қулас: сеъ-да, сен, умрингни зоеъ кетказиб, наид естан-инимин қайтарма; нағифа амал қил,— дерди ва кўрган-ке ниргандаридан сўзлаб кетарди.

У сўзлаб-сўзлаб, баъзан узоқ фикрга толиб, сукутда қонарди-да, бирдан ўзича:

— Йўқ, тўтри келмайди! — деб юборар эди.

Мен дадамдан:

— У нима дегани, нима тўғри келмайди? — деб сўрапдим.

Дадам қўл силкиб қўя қоларди. Кейинчалик, ўйлаб пайнашимча, чамаси Усмонбой ўзининг буидан буён ҳаётининг узоққа чўзилмаслигини, яқин кунларда бу дов-дастоҳ, бойликларга ҳукумат тарафидан чек қўйилишини сезганлиги ва бундан қутулиш йўлларини ўйлаб-ўйлаб, бирон эпақали фикр топа олмаганидан ҳалиги сўзни айтиб юборар экан... Дарҳақиқат, 1930 йилга етмаёқ, Усмонбой тегирмон пойкўф, пахта машиналарини ташлаб кетишга мажбур бўлди...

Усмонбойнинг юриш-туриши, кийиниши, гап-сўзи, қиёфаси қисман бўлса-да, Юсуфбек ҳожи образида акс этгандай...

ЧОРСУ БОЗОРИДА

Дадам мени негадир ёшлигимда бирга олиб юришни хуш кўрардилар. Масалан, саёҳатга, боғ сайлларига, бозор-ўчарга, ҳатто нашриёт, босмахонага ҳам бирга олиб кетаверардилар. Балки бу мени ҳаёт билан таништириш, жамиятга ўргатиш, яхшилардан ибрат олдириш учун бўлгандир.

Ёз кунлари дадам кўпинча дўппи ёки оқ қадпоқ, оқ кўйлак-шим ва туфли кийиб, белига ингичка камар тақиб олар ва кун қизигида тез-тез йўл босар эдилар. Бозорга етгунча у кишининг йўлакай қўниб ўтадиган кўнгил торгар маълум жойлари, дўстлари бўлар эди.

Самарқанд дарвоза гузарига чиқамиз...

«...Кўргон бўйлаб бир оз илгарига юрсак, олти газ юксакликда, беш газ кенгликда, икки ёни саккиз газли кўргон девори билан ўралган, кун ботарга қаратиб қурилган Самарқанд дарвозаси ёнида тўхтаймиз...» дейдилар Қодирий «Ўтган кунлар»да. Бу тарихий дарвозани дадам кўрмаганлар, кўрганлардан (масалан, Қодир бободан) эшитган, билган ва тасвиirlаганлар. Хон замонлари вақтида Самарқанд дарвоза ўрни фақат шаҳар дарвозаси вазифасинигина ўтганми ёки обод манзилгоҳ ҳам бўлганми? Буниси менга қоронғи. Аммо шуниси аниқки, бу гузаргоҳ 1920 йиллар охиригача жуда обод эди¹.

Гузарда катта-катта, баҳайбат тут, тол дарахтлари ўсиб ётар, учта чойхона, иккита магазин, хусусий боққоллик, қассоблик дўконлар ва новвойхона, сартарошхона, косибхона, ҳашаматли қурилган мачит бор эди. Гузар айниқса

қовун пишиги кезларида жуда жонланар, кечга томон кўчаларга сув сепилиб-супурилиб, чойхоналар чойхўрларга лиқ тўлар, дарахтларга чиройли тўрқовоқларда илингани беданалар тинимсиз сайрар, ҳофизлар тарелка чертиб хониш қилас, самоварчилар чой ташиб чарчар, катта-катта мис, жез чилимлар дам-бадам қўлдан-қўлга ўтиб, кашандаларга қайф бағишилар эди. Баъзан (жума кунлари) гузар ўртасига дор қурилиб, ўйин ҳам кўрсатилар эди. Шунинг учун, «юр, Самарқанд дарвозасига дор келибди, фалончининг самовари жуда обод бўлибди, чойхўрлик қилиб қайтамиз», деб йироқлардан баланд пошна этик кийиб, оқ яхтаги устидан қават-қават қийиқ боғлаб, қўлида беданаси, ёнига пичоқ осиб, яғрин ташлаб келувчи йигит-яланг шинавандалар ва ёш болалар кўп бўлар эди...

Самарқанд дарвоза гузарининг ёз кунларда обод бўлиш сабабларидан яна бири шундаки, бунда катта қовун бозор бўларди. Тошкентнинг теварак қишлоқларидан дехқонлар ўз қовун, тарвуз, ҳандалак, бодрингларини шу гузарга келтириб, сотиб қайтишар эди.

Четан араваларга қовун ортган дехқонлар кечкурундан бошлаб келиб, кўча бетларига араваларини қатор тизар, отларини чиқариб арава шотисига боғлардилар-да, олдига беда солиб, ўзлари чойхонага чиқиб ёки арава тагига кириб ухлар ва барвақт турив шаҳардан чиққан харидорлар билан савдо бошлар эдилар. Қовун доналаб эмас, улгуржи — аравалаб сотилар эди.

Бизнинг боғ гузардан қарийб ярим чақирим четроқда. Эрталаб бозор шу қадар шовқин-сурон бўлардики, даллолларнинг «бор барака!» деб қичқиришидан барвақт уйғонардик ва «қўйма қовун»¹ олгани бозорга чиқардик.

Чорраҳа, кепт кўча бетларига беш-олти юзлаб қовуп ортилган аравалар тизилгани: оқ, аланас, босволди, чўгири, кўкча, қирқма қовуилар дейсизми; хушбўй ҳандалак, кўзинвой, чиннивой, оланчоқ, қора тарвузлар дейсизми, кўзинигиз қамашади. Даллоллар харидор билан сотувчи дехқоннинг кўлини бир-бирига қовутириб, узуб туниргундай қаттиқ сиптайдилар, «бор барака!» қиласидилар. Ниҳоят кўл оғриғига чидай олмаган томон «барака» деб юборади. Сўнг даллол харидор цулини санаб сотувчига узатади ва «ин битиргани учун» иккни томондан «хизмат ҳақи» олиб, набатдаги «хизмат»га шонади.

¹ Қуйма қовун — дехқонлар четан пешлагидан ташқарни сувга бир неча иштоқ, уйнига қоюнларни кўйиб кечар ва болаларга текинга ёки арасон баҳотга бериб юборишар эди

¹ Ҳозир бу тарихий жойда муҳташам бир ёдгорлик «Самарқанд чойхонаси» бино этилган (Х.К.)

Шу йўсин, аравалардаги қовунлар соат ўн-ўн бирларгача сотилиб битади; уни аксар пўрашандалар шаҳарга олиб тушиб чаканалаб сотишар ёки бир неча киши шерик бўлиб, бир аравасини уйга тушириб, бўлиб олишар эди.

Шундай бир хотира ёдимда: бир кун эрталаб дадам билан бозор қилгани гузарга чиқдик. Бозор тугаб, кўчалар бўшаб қолган эди. Чойхона яқинида бир ёш дехқон сотилмаган қовунини шаҳарга олиб бориш учун аравасини эриниб қўшмоқда эди.

— Ака, араванинг шотисини кўтариб туринг, отни қўшиб олай,— деди у ўтиб бораётган бир йигитга илтимос қилиб.

Йигит бир қўлида халтаси, дехқон кўмагида арава шотисини баланд кўтариб турди, дехқон отини ечиб келтиргани арава ёнига ўтди. Шу чоқ аравадаги юк оғирлик қилдими ёки йигит бўшроқ ушлаб турган эканми, ҳар ҳолда шоти унинг қўлидан чиқиб, арава лайлак бўлиб кетди, четандаги қовунлар ерга тўклиб бир нечаси ёрилди... Молини сота олмай хафа бўлиб турган дехқон бола бечора бирдан йиглаб юборди. Йигит хижолат чекиб: «кечир, ука, қўлимдан чиқиб кетди», деб ундан узр сўради. Бир неча ўткинчилар қовунларни аравага қайта ортишга кўмаклаша бошлади.

Дехқон бола индамай юм-юм йиглаб, отини аравага қўшар эди. Боланинг ҳолини кузатиб турган дадам ачинидар исказли, қаршидаги боққол амакини чақириб:

— Гофир ака, шу боланинг қовунини менга холис баҳо қилиб беринг,— дедилар.

Қовуннинг савдоси пишди. Аравани бошлаб уйга келдик. Қовунларни эшик олдига туширидик. Мен беш-олти қўшнилардан чақириб чиқдим. Қовунларни баравар бўлиб, чек ташлаб олдик. Дадам дехқоннинг пулини санаб бергач, кулиб дедилар:

— Қалай, хурсандмисан, ука?

— Раҳмат, ака,— деди дехқон илжайиб ва жўнаб кетди.

Гузардагиларнинг ҳаммаси дадамга таници. Чойхўрлар бир писла чойга таклиф қилишади. Дадам вақтлари бемашоп бўлса, улар қўлидан бир пиёла чой ичадилар, биттазимта дилтортар билан маҳалла янгиликлари тўғрисида сўзлашадилар, ҳазил-мутойиба қилишади.

Чорсу томон йўл олами...

Йўлакай, баъзан Мирлар маҳалласининг чойхонасига кўниб, Шоҳаким, Илҳом Одилий, Муҳаммадрасул домла каби улфатлари билан бир чойнак чой ичиб, ҳангомалашиб ўтадилар.

Шоҳаким самоварчи, гапдон, чапани, асқиячи киши эди. У доим самоварда янги-янги, тутилмаган гап, ҳангомалардан йигиб ўтирад, дадам кирди дегунча чой қўйиб, ош тайёр бўлса таклиф қилиб, янгиликлардан сўзлаб, ҳамманинг ичагини узар эди.

Илҳом Одилий инқилобга қадар ҳам ўқитувчилик қилган (рус тузем мактабида) кекса педагог (1936 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвонини олган), сўзамол, ташкилотчи, шу чойхона қаршисидаги «Учқун» мактаби қурилиши ташаббускори (бу мактаб 1924 йилда Октябрь Инқилобидан сўнг Тошкентда биринчи маҳсус қурилган мактабдир. У вақтларда мактаблар бойлар ҳовлисида, масжид ва мадрасаларда бўларди) ҳамда шу мактабнинг мудири эди. Илҳом домла дадам билан дўст, ҳазилманд, бизнисига тез-тез келиб турарди. У ўқишига ҳуши йўқ, дарсни билмайдиган қолоқ талабалар тўғрисида сўзласа «эгов» (яъни, умрнинг этови) деб, дадамга «шикоят» қиласади. Домла она тили, адабиёт, жуғрофия ва ижтимоёт фанлардан дарс берарди.

Муҳаммадрасул домла, бу киши ҳам эски маорифчи, қозилик, муфтилик, фароизхонлик (ҳисоб ва ер ўлчаш имли) қилган; тил, адабиёт, жуғрофия фанларидан дарс берган; «Раҳбари форси» (форс тили грамматикаси), «Мабдаи қироат» (бошлангич ўқув китоби) номли ўқув китоблари ёзган олим, педагог эди. (Домла сўнгги пайтларда «Учқун» мактабида дарс берди). Муҳаммадрасул домла айча кексайиб қолган, бўйчан, қора соқолли, тажанг табиат, дидига ёққан киши билангина сўзлашувчи киши эди. Домла ҳақида шундай кулгулик бир тап бор:

Муҳаммадрасул домла бир куни чойхонада ёлғиз ўтириб чой ичаркан, Фозил қори исмли ўқитувчи (бу киши ҳам «Учқун» ходими, бир кўзи кўр. Муҳаммадрасул домладан ёшроқ эди) чойхонага кириб келади-да, домлага тегажоғлик қилиш учун жўрттага упинг ёнига аста бориб ўтиради, Муҳаммадрасул домла Фозил қорици ёқтирганадай ер тагидан қия боқиб қарайди-да, онаси қотиб, чойнагини кўтариб нариги томонга ўтиб, индамай чойини ичаверади. Фозил қори яна сўзизигина келиб домланинг ёнига ўтиради. Домла яна жойини ўзгартиради, қори ака яна унинг кетидан... Муҳаммадрасул домла ниҳоят чидомлай тажангланиб кетади: «Фозил қори, менга типчина чой ичирасизми, йўқми?!»— дейди. Фозил қори кулиб:— «Домла, сизни ёқтираман, шунинг учун ёнингизга ўтиргим келади», дейди. «Бу гапингизку маъқул-а, Фозил қори,— дейди домла тутоқиб.— Аммо мен ҳам сизни ёқтиришим керак-да, ахир!..»

Шу-шу тенгқурлари унга «Фозил қоракани кўриб ту-
рибсизми, домла», деб тегажаклик қиласидаган бўлишган...

Шу айтилган цахслар Мирлар маҳалласида яшар эди.

Чорсуга тушамиз...

Чорсуга тушавёришда ўнг қўл муюлишда дадамниңг
Холмат машиначи, Қодир қори сартарош каби ошнолари
бўларди. Улар ёнма-ён дўкон очиб, бирни тикувчилик, ик-
кинчиси сартарошлиқ қилишар эди. Шу билан бирга Хол-
мат машиначи яхши танбур чалар, Қодир қори сартарош
эса зўр ҳофиз-ашулачи эди. Шу вождан улар дўконида
доим турли-турли санъат кишиларининг тўпланиб, гурунг-
лашиб, соз чалишиб ўтирганини кўрардим. (Бу санъат ки-
шилари тўғрисида сўнгроқда алоҳида сўз бўлур.)

Чорсуда, ҳозирги «Москва» меҳмонхонасиning ўрнида,
бирор терак бўйи чуқурлиқда катта булоқ бўларди. Булоқ
доим биқирлаб қайнаб ётар, уни «ҳазрати Уккоша булоғи»
деб атаспар эди. Булоқ тевараги ғишт-цемент билан ишлан-
ган. Усти катта уй қилиб ёпилган, булоқ олдидан оқиб
утувчи «Чорсу суви» бўйлари текисланиб, тозаланиб қўйил-
ган эди. Ёз кунлари узоқ-яқиндан келувчилар шу булоқка
тушиб, ором олар эдилар. Биз ҳам кўпинча бу булоқка ту-
шиб ўтар эдик.

Чорсудан то Эскижўва яқинигача «Чорсу бозори» ата-
либ, деярли ҳамма бозор-кўчалар усти тунука том (тим)
билан қопланган¹, қишин-ёзин куёш тушмас эди. Бозорлар
мол турига қараб расталарга бўлинган эди. Бунда: аттор-
лик, совунгарлик, чархчилик, пичоқчилик, темирчилик, мис-
гарлик, бешикчилик, дугчилик, тароқчилик, кулолчилик,
чегачилик, заргарлик, саррофлик, саррохлик, сахҳоблик,
баззоздлик, читфурушлик, тикувчилик, чопондўзлик, дўппи-
дўзлик, маҳсидўзлик, этикдўзлик, кавшдўзлик, тунукачилик,
ромсозлик, тақачилик, гилам, намат, бўйра, посвой, тамаки,
гул, кўчат ҳамда қандолат, гуруч, буғдой, мош, майиз, хўл
мева, сабзавот, қассоблик, аллонлик каби қатор-қатор рас-
та бозорлар бўлар эди.

Кўчаларда ош, нои, кабоб, балиқ, сомса, манти, лармон,
калла гўшти, ҳасин, нохотнўрак, бодроқ, ҳолва, обакидан-
дан сотилиб, эталари ўз таомларини баралла мақтагани-
мақтаган. Сакколар елкаларида мешда сув, қўлларида за-
рави коса унчаб «Оби худойи!» деб бақириб чапиғанларга
сув тутуб эди. Кўр қориларниң хониши, жаңда кийган қа-
ландарларниң талқини, исириқ тутатиб ўтиручи гадолар-
ниң дуоси ҳалини лаззатли таомлар мақтовига жўр бўлар

¹ Бу тупука томлар 1928 — 1929 йилларда очиб ташланди.

эди. Ундан ташқари қаландархонада (хадрада, трамвай
парки қаршисида, кўпприк ёнида) вақти-вақти билан кураши
бўлиб туар эди.

Дадам ромсозликка кириб, Ҳасанбой ўртогининг дўко-
нида бир оз сўзлашиб, чой ичиб ўтирас ёки Кўкалдош мад-
расасининг ортидаги қиямалик кўчада болохонада ўтирув-
чи Бўйрачи ҳожи исмли дўстининг олдига чиқиб суҳбат
қуардилар.

Бўйрачи ҳожи анча кексайиб қолган, ўрта бўй, озгин-
дан келган,чувак соқол, ингичка товушли, серҳаракат ки-
ши эди. У шу болохонада доим бўйра, мўнди, манак (сопол
кўзачалар) сақлар, бирор кимса ўлса, шу кишидан ҳалиги
буюмларни олиб кетишар эди. (Одатан шу мўнди, манак-
лардан сув қуйиб мурдани ювилар эди.) Ҳожака жуда са-
хий, оққўнгил киши, ҳалиги буюмларни бева-бечораларга
пулсиз ҳам бериб юбораверар эди.

* Бўйрачи ҳожи доим аллакимларнинг ташвишини чекиб
юрувчи, ўзи унча илмли бўлмаса ҳам уламо-олимларни се-
вувчи киши эди. У дадамни ўтқазиб чой узатар, шаҳар
уламолари орасида бўлиб кечган сўнгги воқеалардан «ах-
борот» берарди. Масалан: фалон мулланинг узоқ ҳасталик-
дан сўнг вафот этгани, марҳумнинг «илми дарё» олим ки-
ши бўлганлиги ва шунингдек қайсиидир ерда илмий-диний
мунозара бўлиб ўтганини, унда қайси олим ғолиб чиққани,
ўзи уйида ҳозир нечта девона сақлаб боқаёттани (бу кини
доим савоб учун қаровсиз, ётоқсиз девоналарни уйига кел-
тириб боқар, парвариши қиласар эди) ва девоналарнинг қизи-
қизиқ қиликлари тўғриларида сўзлаб, дадамни куладирар эди.

«Кўпдан бери майдонимга бир уй қурсам деб, ният қи-
либ юрадим,— деб ҳикоя қилган эди бир гал Бўйрачи ҳо-
жи.— Уста-мардикор солиб иш бошладим. Бинонинг таг
ғиштини териб, ишни синч қадашга тақаб, усталар уйла-
рига кетди. Мен ичкари ҳовлига кирниб ётдим. Эрталаб ту-
риб қарасам, кеча терильтган гишларнинг ҳаммаси қўчирниб
олиниб, яна эски ўрнига тахлаб қўйилибди... Билсан, меҳ-
монхонамда ётиб юрган девоналардан бири бу ишни туни
билан бажо келтириб қўйган экан. Девона-да, гиштни боши-
катдан тердик».

Бўйрачи ҳожи бу воқеани қулибгина парвосиз сўз-
лар, юзида на аччиғланиш, на девонадан ранжиш аломаг-
лари сезилар эди.

Бўйрачи ҳожининг тус ва табиатида менимча озгина бўл-
са-да, Ҳасанали образига ўхшашлик бор эди.

Совунбозар қаторида дадамниң Ҳожи сартаропи исмли
дўстси бор эди. Унинг сартаропхонаси кенгина, унда иккни-

уч киши ишлар эди. Ҳожи сартарош эллик-олтмиш ёшларда, баланд бўй, бароқ қош, қора соқол, салмоқлаб сўзловчи, кўпин кўрган, дунё кезган киши эди. У ўзининг неча бор ҳажга борганини Афғон, Эрон, Турк мамлакатларини эшага-да йўл босиб, саёҳат қилганини, йўлда қароқчи ва бадавий-лар қўлига тушиб чеккан азобларини, эшаги тоҳ юрмай, тоҳ қалтак зарбидан қочиб, уни қидириб, сарсон бўлганини ҳикоя қиласар эди.

Ҳожи сартарош, билмадим, шоиртабиат бўлганиданми ёки унинг ҳалигидек саргузашт ҳикояларини тинглаганими, ҳар ҳолда унинг дўконида кўпинча шоир, ёзувчilar тўпланишиб, сухбат қуриб ўтиришганини кўрардим. Масалан, унда шоир Тавалло, Хислат ва Гози Юнусларни кўрғаниман.

Тавалло¹ бизнинг уйга ҳам бир неча бор келган. У ўрта бўй, оқинчи-сариқ қирғиз юзли, тўладан келган, ўша чоқларда олтмиш ёшларда бўлишига қарамай ҳали тетик, ҳаракатчан, шахтсўз киши эди. У дутор чалар, дадам билан «сени»сираб сўзлашар эди.

Шоир Хислатни² мен биринчи бор шу сартарошхонада таниганиман. У ўрта бўй, қорача, тўладан келган, ўсиқ қора қош, мош-гуруч соқолли, очиқ чехра, кулиб сўзловчи, сер-

¹ Шоир Тўлаган Ҳўжкамёров (тажаллуси Тавалло ёки Магзава, 1872 – 1939) Тошкентда Йўқча даҳа, Гатта ҳовуз маҳалласида тушилган. Мадрасада ўқиб ва хусусий мутолаа қилиб билим остирган. 1900 йиллардан шеърлар ёзи бошлаган. 1913 йилда ўз шеърларини тўплаб баёз шаклида китоб қилиб пашр эттирган. Ницилбодан сўнг партия сабига кириб, ташкилтчишиларда ва айнихда «Мунитум» журналида фасл гаричалаган. Унинг шеърлари асосан ҳажвий бўлиб, содда ва равон ёзилган. Унда эшон, мулла, бой, сайдогар ва ҳар хил бидъат урф-одатлар, ҳалиқ матърифатчилиги тақиқид қилинган.

Тавалло – машҳур шоир Юсуфхўжа Сарёмийчининг сарожатчи шогирди бўлган. (Бу шоир тўғрисида сўнгроқда сўз бўлур.) Сарёмий хаста бўлиб ётган чоқларда Тавалло тез-тез бўриб, унинг ахволидан узбар олиб турган ва Сарёмий вафотидан сўнг «Девони Мавлавий Юсуф Сарёмий» китобини тузиб (устоз хотпраси учун) чоп этирган.

² Шоир Хислат Сандорифхўжа ўзли Сандхайбатулохўжа, 1880 – 1943) Тошкент шаҳдар, Бешшор дада. Чорсу маҳалласида тушилган. Етепчорин мутолаага, адабиётга берилаб, тўқиз ёшида шеър ёза бошлини. Кўнгалидан мадрасада ўқиб, дурадгорлик наеби билан ҳам икуттамаган. Уз замонасидаги кўп шоир, олимдар билан яхиндан таниш бўлган. «Армугони Хислат», «Ҳадия Хислат», «Тухфати Хислат», «Совғони Хислат» каби турли шоирлар шеъридан баёзлар тузиб, (бу баёзларга ўзининг ҳам кўп шеърлари киритилган) чоп этирган. Нарзобгача ва ундан кейин ёзилган кўпигина шеърлари ҳозигр ҳам қўшиқ қилиб айтпилаб келинади. Ундан ташҳари форс, араб, турк тилларидан таржима қилиш билан шу-тумланган.

завқ, ҳоксортабиат, ўрта ёш киши эди. У сухбат чорида ўзинингми, ўзганингми шеърларидан ёдаки тез-тез парчалар ўқиб мисоллар келтирас ва тингловчилар билан шеърият бобида баҳслашар эди. Негадир даврадагилар уни (ёши катталигида бўлса керак) «ада» дейишар эди. (Бу киши ҳам сўнгги пайтларда бизникига баъзан-баъзан келиб турар эди.)

Дадам соч-соқол олдирагач, тоҳо мисгарликка ўтар эдилар. Мисгарликка (ҳозирги «Тоҳир ва Зуҳра» магазинининг ўрни) кираверида дадамнинг Абдугаффор ҳожи исмли ошнаси бўлиб, у мисгар бозорининг оқсоқоли эди. Абдугаффор ҳожи ҳам эллик-олтмиш ёшларда, Сартарош ҳожи каби баланд бўй, қора қош, чапани табиат, жаҳонгашта, етти марта ҳаж қилиб, бошидан кўп саргузаштларни кечирган киши эди¹. У ҳам сўнгги чоқларда бизникига бир неча бор келган ва бир бор шундай саргузаштни ҳикоя қилиб бергани ёдимда:

«Бир гал, дегин, Абдулла, ҳаж қилгач, Сартарош ҳожи, Ҳожи қассоб уччовимиз Ҳиндистон орқали Тошкентга қайтишини орзулаб қолдик... Ҳинд дengизида неча кун сузуб Мамбай (Бомбей – X. K.) шаҳрига келдик. Шаҳарни обдон томоша қилдик. Ўйин-кулгига берилиб дегин, бир вақт қарасак, ҳеч вақомиз қолмади. Йўлкирага ҳам пулимиз йўқ. Бошимиз қотди. Қўчама-қўча юриб, тиланчилик қила бошлидик... Молнинг катта-катта қурак сүякларини тешиб, ип ўтказиб, тош боёлаб, шақилдоқ ясад олганимиз:

Пулинг бўлса — беравер!
Е ҳиндила, ё олло!

деб, учовимиз баравар хониш қиламиз, шақилдоқларни ча-ламиз. Шу, дегин, орқамиздан бир-икки юз бола эргашиб юради. Аммо тушумни мазаси йўқ. Қани иш юришса-чи. Бу орада шеригимиз Ҳожи қассоб қора безгак бўлиб қолди. Бу касали қургур ёмон бўларкан, ҳаш-паш дегунча бечора ўлиб қолди. Ана ундан кейин ҳолимизга маймун йиглатни кўравер. Йишимиз жуда мушкуллашди. Раҳматлининг жасадини Мамбай кўчаларида олдимизга кўйиб, йиглаб тиланиб ўтирамиз. Ўткинчи ҳиндлар мурдага қараб, «маит, майт?»² деб сўрашади, ачиниб пул ташлаб ўтишади. Икки-

¹ Бу киши кўпинча ҳажбадаликка боргани. Батъзи боёллар ҳаж қилиши истасалар ҳам қарниликлари ёки хасталиклари сабабли бора олмай савоб учун пул бериб, бошига бирорни ёллаб юборганилар. Ана шу ёллашиб борувчили «ҳожибадалик» деб аталади.

² Майт — ўлик, мурда.

уч кун шу хил тилангач, мурда иссиқдан ҳидлана бошлади. Кўмининг мажбур бўлдик. Шундай қилиб, дегин, бирмунча нул жамгариб, базўр Тошкентга етиб келганмиз...»

Дадам баъзан Турон (ҳозирги Октябрь) кутубхонасига кириб китоб олар, газета қўрар, Эскижўадаги босмахонага кириб чиқар, саҳҳобликка ўтиб, эски китобфурушлар билан сўзлашар, китоб қўрар ва янги китоблар буюрар, кеъниш ширмой, пашмак ёки шунга ўхшаш тансиқроқ бир таом олардилар да, табиат музейи ёни билан Пуштиҳаммом кўчасига кириб, унда яшовчи семиз бир кишини кўраф, сұхбатлашар эдилар. Бу киши етмиш ёшларда бўлиб, исми Раҳматулло домла эди.

Раҳматулло домла замонасининг зўр олими, асли аанджонлик, дадамнинг айтишларича, унинг илмини ҳурмат қилган бир киши ўз ҳовлисини ҳадя қилган, бироқ фарзандсиз эди. У жуда сўзамол, қўнғироқдек овозли, камтар, ёқимли киши эди. Касаллиги учунми, ортиқча юрмас, доим шерми, айиқми терисида ўтирас, икки ёнида уюм-уюм китоб, орқа деворида араб ёзувли дунё харитаси осигелик турар эди. Улар сўзлашаркан, мен харитага боқиб, тутилиб тутилиб шу сўзларни ўқир эдим: «Баҳри муҳити Каабир», «Баҳри муҳити Атлосий», «Баҳри муҳити Ҳиндий», «Баҳри муҳити Мунжамид».

Дадам Раҳматулло домла билан сұхбатлашгандага ҳеч мунозарага киришмасдилар, фақат сўнгги ўқиган китоблари ва улардан олган ўз таассуротларини, асарнинг маргуб, номарғуб томонларини мулоҳаза тарзида сўзлардилар. У дадамнинг фикрларига ё қўшилар, ё эътиroz билдириб, узоқ сўзлаб кетар, агар мақала жуғрофий ўринларга алоқадор бўлса, ёнидаги узун таёғи ёки ҳассаси билан девордаги харитага мурожаат қиласар эди...

Бу кишининг дадам билан яқин муносабати ўн йиллаб давом этгани ва сұхбатларини кўп марталаб тинглаганим учун баъзи ўринлари ёдимда қолган. Бир гал шу мазмунда сұхбат бўлган эди.

Дадам қандайдир бир китоб ўқиганларини ва ундағи баъзи фикрларга қўшилмаганларини сўзлаб дедилар:

— Китоб эгаси мискинларга ёрдам этиш, хайр-эҳсон кўрсанган ва бундан олинадиган руҳий ҳузур ва фазилатлар тўғрисида кенг маъруза юритади. Менинча, олим мискинларга эҳсон беришдан кўра уларнинг дунёда бўлмаслиги ҳоралари тўғрисида баҳс юритса тўғрироқ бўлар эди.

— Сен ҳам у ҳам бу масалада ҳаклисизлар. Фақат фарқ птидаги, бу фикрин сиз йигирманчи асрда айтотиризиз, у все ўчинчи асрда ёзган... Ундан ташқари китоб муал-

лифи катта қулдор фарзанди бўлган. Сизнинг фикрингизни олга суришдан балки у қўрқсан, ёки хоҳламаган...

Раҳматулло домланинг бундай чуқур, тиниқ фикр юритишиларидан у кишини мутаассиб мулла ёки диний бир олим деб бўлмас эди. Уни, мадрасаларда мударрислик қилган, ҳалқни маърифатга ундан шахс, дейишади.

Дадамнинг Оллоқул ака исмли, бозорларда қаландарлик қилувчи яна бир таниши бўларди. Оллоқул ака ўрта ёш, норигил, чиройли киши бўлиб, бошида кулоҳ, этнида қаландар кийими (жанда) ялангоёқ, бўйнига елкасидан ўтказиб качкул осган, бозорма-бозор юриб қўнғироқдек товуш билан нақшбанд (диний тасаввух шеър) ўқир ва ҳалиқдан овқат, кийим, нул йигиб оларди. У дадам билан кўпинча бозорда кўришиб қолар ва қалин дўстлардек сўрашар эди.

Оллоқул ака чамаси «Чуқур қишлоқ» маҳалласида турарди. Бир кун у шу ерда — сув бўйидаги чойхонада (бу чойхонани гиёвонлар чойхонаси деб аталарди) дадамни меҳмон қилгани, ёқимли овоз билан эскича бир шеър ўқиб бергани ва дадам шеърни ёзиб олганлари ёдимда. Дадам бу киши тўғрисида сўзлаб, «Оллоқул ака бозорда наът ўқиб, майиз йигади-да, уйида мусаллас солиб ичади», деб кулардилар...

ЎХШАБ КЕТАДИ

Сўнгги бобларда ёзувчининг ташқи (кўча) ҳаёти ва баъзи таниш-билишлари хусусида қисман сўз бўлди. Тарихан бу маълумотларнинг аксари «Ўтган кунлар»нинг ёзилиш даврига тўғри келади. Бинобарин, ёзувчи баъзи кечинма, лавҳа, шахслардан эҳтимол ҳисса олгандир, асарда материал сифатида фойдалангандир. Энди романнинг баъзи типлари ва менга аниқроқ туюлган прототиплари тўғрисида бир оз тўхталиб ўтаман.

1934—1936 йилларда Медрабфак (медицина ишчилар факультети) да ўқиб юрган чоғларимда, бир куни тил-адабиёт ўқитувчимиз Одил Шокиров дарс пайти «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чайён» романларига тўхталиб: «Отабек, Кумуш, Анвар, Раънолар идеаллаштирилган типлар...» деган мулоҳазанинг айтди.

Бу мулоҳаза менга эришроқ туюлди. Келиб дадамга сўзжадим... У киши кулдилар ва менинг жиддий жавоб кутаётганимни сезиб, батағсил жавоб қилдилар:

— Халқ орасида бундай типлар жуда кўп... Лекин уларнинг ҳаммасини ҳам асардаги каби айнан деб бўлмайди. Шахс асардаги қаҳрамонга қанчалик ўхшаб кетмасин, ба-

рибир, унда қандайдир бир камчилик, нуқсон бўлади. Баъзан китобхон асарни берилиб ўқийди-да, ундаги қаҳрамонни ўз сарғифдан излаб кўради, айнан ўхшашини топа олмагаёт, умидсанланади, идеаллаштирилган типлар, деб хулоса чиқаради. Ёзувчи эса кўплаб шахсларда кўрган-кузатган типлардан ўзига керагини ташлаб олади, умумлаштиради, бирори қаҳрамонда мужассамлаштиради. Бироқ бунинг шартлари бер: типлар ясама, сунъий бўлмаслиги, ҳалиқ орасида бирор бўлмаса бирорда кўрилган, табиий, мантиқа тўғри келадиган, китобхонни ишонтирадиган бўлиши шарт.

Ёзувчининг сўзи ҳақдек кўринади. Дарҳақиқат асарларида воқеалар гўё ўтмишдай ишончли тасвиrlанади, шахслар — типлар худди чиндай гавдалантирилади. Буни биз ёзувчи Иzzat Султоннинг шу ҳикоясидан ҳам пайқашимиз мумкин:

«— 1929—1930 йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳаваскор ён кезларим эди. Бир қуни ҳозирги Лойиҳа институтининг биносида ёш ёзувчиларниң Қодирий билан учрашуви бўлди. Қодирийга турли саволлар берилди. У қиши саволларга жавоб қайтариб, ўз тажрибаларидан сўзлаб бердилар. Мен Қодирийдан: «Ўтган кунлар» романнинг воқеий асарми? деб сўрадим. «Йўқ,— дедилар у қиши,— романдаги беш-ён фоиз айrim тарихий воқеалар, шахсларгина воқеий. Қолтанлари ёзувчининг маҳорати...»

Бу жавоб менинг «Ўтган кунлар»га бўлган эътиқодими жуда сусайтириди. Тўғриси, шундай деб жавоб берганлари учун хафа ҳам бўлди. Чунки ўша чоққача меп «Ўтган кунлар»ни воқеий асар деб юрардим...»

Бузай «Ўтган кунлар»ни ўқиган ячин таниш-билишлар менинг: «Отангиз Узбек ойим образини менинг бибимдан оғланлар, худди Узбек ойимга ўхшар эдилар», дейишади ва Офтоб ойим, Кумуш биби, Юсуфбек ҳожи образлари ҳақида ҳам шунга ўхтами «даъво»ни қилипсади. Менингма, бу ганиларциң ҳаммаси ҳам ҳақи Узбек ойим, Офтоб ойим, Кумуш биби, Юсуфбек ҳожи каби ажойиб шахслар юқерида айттилганидек, ҳаликимиз орасида ҳисобсиз, ёзувчи юқерида суклинига таббий шулардан олган. Бироқ ёзувчи хусусан мезонига кимларни олган эди? деган масалани келтиради, бир вақт, романдаги айrim типлар ҳақида сұхбат бўлганда, дадамнинг:

— Узбек ойим — бу Жосият бибининг. Офтоб ойим — Ҳоним бибининг. Кумуш эса — Ойкумуни опат,— деб кулгалиарни хотирлайман.

Гарчи Қодирий бу сўзларни кулиб айтган бўлсалар ҳам ўйлаб туриб, бунга ишонгим келади. Чунки Қодирий ишон-

ра қилган шахслар назаримда худди роман қаҳрамонларига ўхшар эди.

Жосият бибим — думбул табиатлй, гапдон, шахтсўз, бир уй хотинни ўз оғзига қаратиб ўтирувчи, унча-мунҷани пи-санд қилмовчи, оми бўлса ҳам доноликда ҳатто дадамдан ўзини юқори тутувчи, қизиқ феълли аёл эдилар. У баъзи қайноналардек келинларини ўз панжасида тутмас, ҳаммаларини ўз ихтиёрига қўйган, гибат ва оила икир-чикирларига аралашмас, агар эр-хотин ўртасида келишмовчиллик рўй берса, фақат келинлари ёнини олар, «хотинга золимлик қилма!» деб ўғилларини койир ва шунга яраша келинлар, қўшнилар, қариндош-урӯвлар тарафида «Жосият она» деб иzzат-хурмат кўрган табаррук она эдилар.

Бибим ҳамма тўйларга ҳам «кавшим кўчада қолган эмас», деб боравермас, борсалар ҳам тўй албатта у кишининг раъийига қараб жўнаштирилар эди. Шундай бир ҳол ёдимда: бир вақт, бибим Гулистан маҳалласига Рокия опаларникига меҳмон бўлиб борсалар, иттифоқ уларниң ёл қўшнисиникида қандайдир тўй бўлаётган экан. Тўй эгасининг хотини Жосият бибим олдига чиқиб, эрининг мумсуклигидан, орзу-ҳавасли тўй қила олмайтганидан (эрлар кўпинча хотинлар тўйини камситиб ўтказадилар) арз қилиб ўйглайди. Бибимнинг раҳми келиб: «Юр, эринг билан ўзим бир гаплашиб қўйай», дейдилар ва чодир орқасидан бориб, ҳалиги хотиннинг эрига хотинларни камситмоқчи бўйғанлигини юзига солиб, шундай «юқори»дан гап қиласидиларки, бечора, содда эркак ҳайратта келади ва «бу аёл ким ўзи?» деб, ён-веридагилардан аста сўрайди. «Абдулла муштумнинг опаси» дейишгач, тағин «Муштум»га урилиб кетмай, деб хавфга тушади ва хотинининг тилак-орзуларини бажо келтиради... (Бу воқеаипи бибимнинг ўзлари сўзлаб, хотинларни кулдириб ўтиради).

1924 йилда Қодир бобом вафот этдилар. (Бобом вафог қилганда март ойлари, қаттиқ ёмғиргарчилик кезлари эди. Мен ҳам бел боғлаб, ҳасса таяниб қабристонга борганиман.) Шунда Қудратилла амаким «вой отам»лаб ўйғлаб, бобом ўлиги тепасига ҳадеб кираверадилар. Бибим бўлса Қудратилла амакимдан «аччиғ»лашиб: «Бир юз тўрт ёшга кириб ўлган отангга мунча ўйглайверасан, бор, ўзим сенга бошқа ота тониб бераман!» дейдилар ва бошқа ўйғловчиларни кулдириб юборадилар...

Бибим бутдойранг, қуралайкўз, чўзиққа мойил қелишган юзли, баланд, мутаносиб қоматли эдилар. У киши тўй, меҳмонларга борсалар, қорами, қўкми дакана устидан дока рўмол ўпар, кўзларига сурма қўяр, эгниларига хонатлас-

кўйлак усгдай мурсан, обёқда амиркон маҳси-кавш кияр эдилар. Можими қоматларига бу кийимлар шундай ярашиб тушардини, чиндан Ўзбек ойимга айланар эдилар. Бундай шайтларда дадам бибимга секингина кулиб: «Ҳа, ойи, ясанниб олибсан, яна лозимандә чиқиб қолдими?» деб қўярдилар. Дадам бибимга юмишоқ сўзлар, ҳалигидек «юқоридан» гапларга эса кулибгина ўтирад эдилар.

Хоним бибим — ойимниг онаси, ўрта бўй, чиройли оқ юзли, юмноқтабнат, майин сўзли, мулоҳазали аёл эдилар. (1941 йили олтмиш етти ёнда вафот этдилар.) Улар баъзан бизникига меҳмон бўлиб келсалар, уйимиз гўё тўлиб кетгандай бўларди. Дадам бибимни жуда ҳурмат қиласар, «ойи» деб атар эдилар. Бибим дадам олдидаги негадир уялиб ўтирадилар ва баъзан майин кулиб дердилар: «Шайҳантоҳурдан сизларникига юра-юра неча-неча эшикларни бошиб ўтдим, лекин биронтасига ҳам бурилмадим, тўғри сизнинг эшикка келиб кирдим. Негаки, бунда менинг бир томирим — жоним бор-да...»

Ойкумуш опам — қўнгириқдек товушли, ақл-идрок, ҳуснада ҳақиқатан Кумушни ёслатувчи эди. (1929 йили вафот этди.) Дадамниг ҳикоя қилишларича, гўё Қодир бобом бир вақтлар қозоқ овулуга қимизхўрликка бориб, Ойкумуш исмли сулув бир қозоқ келинчаги қўлидан қимиз ичган ва бу исмни севиб, набираларига қўйган эмишлар. Дадам эса мазкур Кумуш исмини ана шундан олган эканлар.

«Қодирий аёллар образини, ҳусусан ўз оиласидан, яқинларидан олган, ўргангани», деб мулоҳаза юритишнинг яна бир сабаби шундаки, у чоғларда аёллар ичкарида яшар, ҳамма аёлларни ҳам кўриш, кузатни имконсиз эди.

Эмонгузар маҳалламида мулла Алижон исмли дадамнинг домласи бўларди. Алижон домла дадамдан ўн беш ёшлар катта, 1910—1916 йилларда рус-тузем мактабида ўқитувчилик қилган, дадамга дарс берган, кейинчалик эса дўстлашиб қолган киши эди. Қодирий бу кишини «ҳам устоз, ҳам етук инсон», деб піҳоятда ҳурмат қилардилар. Агар Қодирий ўз умрида биргина кишини ҳурмат қилган, деб фараз қиссан (албатта, ота-она бундан мустасно), ўша шахс шу Алижон домла, дейилса, муболага бўлмас...

— Илгарилари муллалар ўттиз йиллаб ўқиб, мадрасани базур хатм қиласидилар. Лекин Алижон домла Бухоро мадрасаларидан бирини беш йилда тамомлаб қайтган. Билағонлиги учун уни мадрасадагилар «Алича» деб аташган. Домланинг яхши хислати шундаки, у поккўнгил, кибрисиз, тамагир өмас, сабр-даноатли, камтар, мутолааси зўр олим, дер эдилар дадам.

Алижон домла 1964 йили саксоп беш ёшларда вафот этдилар. Домла менга ҳам форс тилидан дарс берганлари важидан мен ҳам у кишини яхши биламан. Домла оқ-сариқдан келган, озғин, чўзиёроқ юзли, соқол-муртли, кичик бошига оқ симоби салла, телинк ёки чорқирра мосхонга духоба дўппи, узуни пешимат, ҳамзузли устидан тўп, обёгларидаги маҳси-кавуш кийиб юрувчи, тик қомат, нуроний чеҳра кишини эдилар.

Домланинг ички дунёси ҳам шурга тўлган каби эди. Гапни ўйлаб, босиқ, содда ёқимли сўзлардилар. Сўзларида мантиқсиз ортиқча иборалар мутлақо бўлмас, тингловчи гўё ҳузурланар, япа-яна тингласам, дер эди. Бундай оталар гарчи кўплаб учраса-да, негадир айниқса бу кишини мен Юсуфбек ҳожи образига жуда-жуда ўхшатаман. Муаллиф албатта Юсуфбекни сиёсий бир арбоб, маълум табақанинг вакили қилиб тасвирлайди, Алижон домлада гарчи бу томонлар иўринмаса-да, ҳар ҳолда бопиқа жихатлари менимча, руҳан ва жисмонан Юсуфбек ҳожига тимсолдекдир.

«ЎТГАН КУНЛАР» КИТОБХОНЛАР ҚЎЛИДА

Бобом вафотидан сўнг эди. Шаҳар ҳовлида яшар эдик. Бир кун уйимизда шундай воқеа рўй берди: ойим, одатимизча эрталабки чойни бибимниг уйига ҳозирладилар-да, эрта туриб ёзётган дадамни чойга чақиргани кириб кетдилар. Биз дастурхон теварагида дадамниг чиқишини кутамиз... Бир вақт ойим негадир индамай чиқдилар-да, ўтириб бизга чой қўйиб бера бошладилар.

— Абдуллани чақирдингми, Раҳбар? — дадам чиқавермагач, сиймдан сўрадилар бибим.

— Йўқ.

— Нега?

— Ўглигиз йиглаб ўтирибдилар,— дедилар ойим.

Бибим бечора сакраб ўриларидан туриб, дадамниг уйига йўл олдилар. Кап-кatta кишининг йиглашидан ҳайратга келиб мен ҳам бибим ортидан эргашдим. Кирсак, дарҳақиқат, у киши юм-юм йигелар, курсига тирсакланиб олиб тўхтовсиз ёзар эдилар. Бибим дадамниг бу ҳолига бир оз қараб турдилар-да, бир нарсани тушундилар шекилли, индамай мени бошлаб орқага қайтдилар ва ўтириб чой ича бошладилар. Мен бибимдан сўрадим:

— Она, дадам нега йиглаяптилар?..

— Даданг жинни бўлиб қолиби... — жавоб қилдилар бибим ва бошқа сўз айтмадилар.

Кейипчалик англасам, ўшанда дадам ўз севикли қаз-
рамони Кумушнинг ўлими пайтини тасвирлаб, изтироб че-
каётган эканлар...

Акбархўжа амаки¹ сўнгги пайтларда менга шундай ҳи-
коя қилган эди:

— Биз «Ўтган кунлар», «Мехробдан чаён» романлари-
ни босилмасданоқ, қўллэзмадан ўқиб чиққанмиз. Уни Аб-
дулланинг ўзи пеш ёзганини пеш ўқиб берар эди. Пўлат
оқсоқонинг уйида гап ер эдик, бир гал Абдулла, одатича
сўнгги ёзган қоғозларини кўтариб, негадир кечикироқ ки-
риб келди. У ўтириши биланоқ биз романнинг давомини
тинглашга чоғландик. Абдулла кулиб: «Олдин норинни еб
олайлик», деди. Биз: «Йўқ. Бўши (Ваҳоб қассобни шундай
аташарди — Ҳ. Қ.) энди норин қоргани туриб кетди. Но-
рин келгунча эшитамиз», дедик.

Абдулла кўпчиликнинг раъйини қайтармай ўқишга туш-
ди. Ўқигани «Ўтган кунлар»нинг охирги икки боби эди.
Биз диққат билан эшитмоқда эдик, бора-бора ҳаяжонга
тушдик, Кумушнинг фожиали ўлимига етганда ўзимизни
тутиб туролмай йиғлаб юбордик. Абдулла ўқиб битирди.
Бироқ ҳеч биримизда сўзлашга мажол йўқ, худди мотам
тутгандай хомуш ўтирадик. Ниҳоят Абдулла: «Айтмадим-
ми, олдин норинни еб олайлик, деб. Ўзим ҳам бир неча
кун нохуш юрдим», деди. Шу кун норинга ҳам иштаҳа бўл-
май уй-уйимизга тарқашдик.

Ўрни келиб, муаллифнинг шу айтган сўзини ҳам эслаб
тиб ўтай: «Ёзганинг агар ўзингни йиғлатмаса-кулдирмаса,
ўзгани ҳеч йиғлатмас-кулдирмас...»

Таникли тоҷик ёзувчиси Жалол Икромий ҳикоя қилган
эди: «Мен 1930 йиллар бошида Тошкентдаги тоҷик билим
юртида ўқир, бир қозоқ курсдошим билан бир ётоқда турар
эдим. Шунда биринчи бор «Ўтган кунлар»ни ўқидим. Уни
кеча-кундуз берилиб ўқирканман, қозоқ дўстим «бу китоб-
ни мунча ўқийверасан», деб ажабланарди. Мен эса «тўхта,
сен ҳам ўқийсан», деб китобдан бош кўтармасдим. Ниҳоят,
романинг битирдим ва қозоқ дўстимга ўқишга тавсия қил-
дим. У аввалига китобни тилар-тиламас ўқий бошлади ва
кейинига менга ўхшаб, берилиб кетди.

Бир кун, ётоқда дарс тайёрлаб ўтирадим, дўстим эса,
«Ўтган кунлар»нинг охирги варақларини ўқирди. Бирдан у
сакраб ўрнидан турди ва бориб печкани очди-да, қўлидаги

¹ Бу кишининг номи юқорида тилга олинди. Эшонгузарлик
ҳаммаҳалламиз, Узи мулланамо киши бўлиб, касби ойначилик,
дадамга яқин дўст эди. 1964 йили тўқсон икки ёшда вафот этди,

«Ўтган кунлар»ни ёниб турган ўтга ташлади... Мен ҳайрат-
ланаб: «Ҳай, сенга нима бўлди!» дедим. У ҳўнграб: «Ку-
муш ўлди!» деди... Чала кўйган китобни аранг печкада
олиб ўчирдим...

ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти-
нинг кекса илмий ходими Абдулла Носиров (Носихий)
шундай ҳикоя қиласиди:

— Мен 1920—1930 йиллар мобайнида Маҳсидузлик ма-
ҳалласидаги «Турон» кутубхонасида мудир бўлиб ишлаган
вақтларимда Абдулла акам тез-тез келиб, мендан китоб
олиб турар эдилар. Шу йўсип у киши билан танишиб қол-
ган эдим. Бир куни Абдулла акам менга келиб: «Махсум
(бу кишини шундай ҳам аташади — Ҳ. Қ.), вақтингиз бўй-
са, менинг романними кўчириб берсангиз, қўллэзмамни олиб
қолиб, нашриётга нусха топширсан», деб илтимос қилди-
лар. Мен «Ўтган кунлар»нинг айрим нарчаларини журналда
ўқиган эдим. Мамнунлик билан илтимосни қабул қилиб,
нусха кўчириб бердим. Абдулла акадан олган қалам ҳақи-
га ўша вақтда энди расм бўлган радиола сотиб олганман...»

Марҳум шоир Ғайратий 1924—1925 йиллар миёнасида
Эскижўва маҳалласидаги биринчи босмахонада ишлаган...
У «Ўтган кунлар»нинг нашр әтилишини шундай ҳикоя
қилган эди:

«Мен у тоғларда босмахонада мусаххихлик қиласидим.
«Ўтган кунлар»нинг I—II бўйимларини нашр қилишда иш-
тироқ этганиман. Романинг қўллэзмаси «Турон» кутубхона-
сида ишловчи Абдулла Носировнинг равшан дастхати би-
лан пеш-пеш қўллимизга келиб тушарди. Абдулла акамнинг
ўзлари ҳам матбаага тез-тез келиб, босмага ёрдамлашиб
турар эдилар!»

Шундай бир ҳол ёдимда: Романинг I-бўйими босмага
ҳозирлапиб, ҳатто бирмунча нусха чоп ҳам қилинган эди.
Бўйим бошлиғимиз Аҳмедов бир кун, тўсиндан романни
босиш тўхтатилсиз, деб қолди. Биз ҳайрон бўлдик. Абдул-
ла акам шу кезларда Фарғонадами, Москвадами эканлар,
китобдан сигнал нусха олиб, ўқиб кўриб, дарҳол босмахона

¹ Китобхонлар, балиси «Қодирий 1924—1925 йилларда Москва-
да ўқишида бўлғап-ку, босмахонага кенди келиб турган?» — дей-
ишлари мумкин? Қодирий Москвада 1924 йил августдан 1925 йил
июнигача ўқишида бўлғаплар. Шунда ҳам бир гал, қиши чогида
Тошкентта келиб кетганларни хотиралиман. Билобарин, роман
ўқиш мавсумидан ўзга ойларда босилган ёки Қодирий ўқиш
пайтида ҳам китоб наимпи муносабати билан Тошкентта бир неча
бор келиб кетган бўлишлари мумкин. Чунки бошқа хотираиравис-
лар ҳам Қодирийнинг роман босилишида бевосита қатнашганилари-
ни тасдиқлайдилар.

мудири Бекқуловга телеграмма юборибдилар: «Романинг I-бўлумини босиши мен боргунча тўхтатиб турилсин. Муҳим хатоликка йўл қўйилган». Уч-тўрт кундан сўнг Абдулла акам келдилар. Маълум бўлишича, романнинг «Кутилмаган баҳт» боби охиридаги Отабек, Кумушларниң қандай бир бирлари билан кўришиб қолганлари ҳақидаги изоҳ-тафсилот қисми кимнингдир айби билан китобдан тушиб қолдирилган (қўллэзманинг ўша ерлари йўқотилган) экан. Абдулла акам йўқолган ерни тиклаб берганларидан сўнг, ишмиз юришиб кетди.

1925 йилнинг ёзларида бўлса керак, босмахонадан бўшаб, ўқитувчилик ва «Муштум» журналида штатсиз мухбирлик қилиб юрдим,— деб хотирасини давом эттиради Файратий,— чамаси Абдулла акам «Ўтган кунлар»нинг охириг бўлумини битириб, «Муштум»даги ўртоқларга ўқишига берган эканларми, ҳар ҳолда, бир кун идорадаги баъзилар Кумуш қабрига битилган шеър ҳақида Абдулла акамга эътиroz билдиришди. Абдулла акам олдинги вариантда қабр тошига Фузулийдан шу байтни кўчирган эканлар:

Ҳамроҳим эдинг бу йўлда эй моҳ,
Ҳамроҳни ташлаб кетарми ҳамроҳ...

Улар бу байтни ўзgartишни, ўз асарларига ўз шеърлари бўлишини маслаҳат беришди. Маслаҳат Абдулла акамга маъқул тушди шекилини, кўп кун ўтмай:

Аё чарх, этдинг ортуқ жабр бунёд.
Кўзим ёплиг, тилимда қолди фарёд.
Ҳаётим лолазоридин аюлдинг,
Еқлб жоним, кулим кўкка совурдинг.

Шеърини ёзиб келдилар».

Шундай қилиб, «Ўтган кунлар» романининг I-бўлими 1924 йилда (I-бўлум тузатилиб, 1927 йилда қайта босилган), II-бўлими 1925 йилда, III-бўлими 1926 йилда алоҳида-алоҳида китоб бўлиб, араб алифбосида босилиб чиқди (роман тугалланмасданоқ йил сайин бир бўлимдан босилиб чиқаверган).

Шуни ҳам айтишга бурчлиманики, ҳар уч китобнинг ҳам муқоваси устида алоҳида-алоҳида биттадан оригинал рангли расм берилган бўлиб, романнинг бутун руҳини ўзида акс эттирувчи бу расмларни «Муштум» журналиниң ўша вақтдаги машҳур рассоми Туля чизган...

Албатта, ҳали адабиётга чанқоқ бир пайтда, «Ўтган кунлар» китобхонлар томонидан бирмунча шов-шув, маймуният билан кутиб олинади. (Хатто романни ўқийвериб, ёдлаб олувчилар ҳам бўлади.) Буни ўша даврдаги газета, журналларда қайта-қайта босилган эълонлардан, турли мақола-мулоҳазалардан ва ҳозир ҳам баъзи мухлислар оғзида юрувчи қизиқ-қизиқ гаплардан сезиши мумкин. Масалан, роман янги босилиб чиққап пайтлари тарқалган шундай бир миши-миши филология фанлари қандидати, фольклорчи марҳум Мансур Афзалов айтиб берган эди:

Гўё, эмиш, Қодир бобо жуда кесайиб, фақир яшар, боғбонилик қилиб оиласини базур бокар экан. Ўгли Абдулла эса доим ўқув-ёзув билан машғул бўлиб, боғ юмушларига оз қарашар экан. Қодир бобо баъзан ранжиб: «Ҳадеб ёзаверасан-ёзаверасан, ўғлим... Бундан нима фойда?.. Менга ҳам қараш-да, қарип қолдим, турмуш оғир...» деса, Абдулла: «Ҳўп-ҳўп, дада, озгина ёзувим — қолди-да, шуни битираи, кейин қарашаман, деркан. Қодир бобо индамай бошини чайқаб, боқда кириб кетар экан.

Бир кун Қодир бобо уйда ётса, кимдир чақириб келибди. Бобо чиқибди. Бир таниш аравакаш бир арава юк билан эшикда турар эмиш. У Қодир бобога: «Бу юкларни Абдулла ўғлингиз бериб юборди», дебди ва аравадаги қопқон ун, буғдой, гуручларни ва қўйни тушириб кетибди. Қодир бобо буларни кўриб ҳайрон бўлибди: «Ёпирај, Абдулла, бунча нарсани қаёқдан олди экан, ишқилиб ҳалолдан топдимкан?» деб ўйлаб, то ўғли келгунча ташвишланиб ўтирибди. Кечқурун Абдулла ота-оңасига, болаларига кийим-кечак, совға-саломлар кўтариб кириб келибди. Қодир бобо совгаларга қарамай, дарҳол ўғлини сўроқ-тергов қилишга бошлибди: «Ҳўш, Абдулла, бу нарсаларни қаёқдан олдинг, ҳалолданими, ким сенга шунча пул, молни берди?» Абдулла кулибди: «Ҳукумат берди, дада! Бу — менинг, ўша, ёзиб юргап хатларимнинг ҳосили... Ёзганларим — «Ўтган кунлар» китоб бўлиб чиқди!» жавоб қилибди. Қодир бобо қувониб, «Ҳа-ҳа, шунаقا дегин, баракалла, барака топ, ўғлим.. Бўлмаса ёзувингни қўйма, бунда гап кўп экан!» дебди...

Бу ҳикоя албатта ҳақиқатдан бирмунча йироқ, ҳар ҳолда, уйдагилардан эшитилмаган, ҳақиқат бўлса ҳам Қодирининг бошқа бирон дастлабки асарига мансуб, «Ўтган кунлар»га тааллуқсиз гапдир. Чунки «Ўтган кунлар» босилиб чиққан пайтда, юқорида айтилгандай, Қодир бобом дунёда йўқ эдилар. Шундай бўлса-да, бу «миш-миш»нинг

бир қиймати шундаки, романнинг босилиб чиқиши бир эртакка айланган...

Роман янги босилиб чиққач (10 000 нусха), дўконларда кўп турмай, тез кунда сотилиб кетади. Талаб кўп бўлганиданми, кетма-кет қайта нашр ҳам этилади. Фурсатдан ёйдаланиб, баъзан қўлдан-қўлга сотиш ҳоллари бўлгаплигини ҳам ҳикоя қилишади. Мен ёшлигим учун бу томонларини унчабилмайман. Аммо шундай бир ҳолни хотирлайман:

Дадамниң Чорсудаги катта холоси — Моҳира холанинг Алимат исмли (биз у кишини Алимат тога дердик) зўр қўйчивон бир ўғли бўлиб, у Октябрь инқилобидан анча аввал савдо важи билан Гулжа шаҳрига бўриб, ўша ерда бора-чақа ортириб, тургун бўлиб қолади (у оқиши танли, сочсоқоллари оқарив, анча кексайиб қолган киши эди). Ана шу Алимат тога баъзи йиллари Гулжадан Тошкентга қўй ҳайдаб келтириб сотар, қариндош-уругларни кўрас, бозор-ӯчар қиласар ва яна қайтиб кетар эди.

1928 йилнинг кеч кузаги эди шекилли (биз шаҳар ҳовлига кўчиб тушган эдик), шу Алимат тога Тошкентга охирги марта келди (шу келишидан кўп ой ўтмай, у кишининг вафот этганини эшитдик. Айтишларича, қароқчилар томонидан фожиали ўлдирилган) ва бизникида бир кеч меҳмон бўлди: бибим, Алимат тога, дадам сандалда сўзлашиб ўтириши. Шунда Алимат тога дадамга шундай дегани эсимда:

— Сизга гулжаликлардан кўпдан-кўп салом, мулла Абдулла. Улар сиздан юз дона «Ўтган кунлар» бериб юборишини илтимос қилишиди. Ҳар бир китобингизга бир қўй, ёки қўй баҳосида пўл оласиз...

— Китобимни ҳукуматга сотганман,— дедилар, узр айтуб дадам,— бунчак китоб менда ҳам, дўконларда ҳам, ҳатто босмахонада ҳам қолмаган, тога. Агар ўзингизга бир-икки дона сўрасангиз, топилар...

«Ўтган кунлар»ни мен ўн ёшимда (1928 йили) ўқиганман. У, гарчи тўлиқ тушуна олган бўлмасам-да, ҳаётимда биринчи ўқиган китобим. Китобни ўқиш вақтим шундай кўнгилсиз тарихга тўғри келган.

Бог кўчамизниң охирида, Бўзсув яқинида, Йўлдош гаранг деган бир қўшнимиз бўларди. Ўзи қирқ-эллик ёшларда, фирқа аъзоси, қўлоги оғир бўлишига қарамай гапдон, Чорсудаги ов дўконида мудир бўлиб ишлар эди. Йўлдош амаки баъзан бизникига кириб, дадам билан гурунглашиб ўтирад, дадам ҳам бозорга тушгандаго гоҳо унинг дўконига кириб, сўзлашиб ўтар эдилар.

Ез ойлари, «Ўтган кунлар»ни қизиқиб ўқиб юрган чорларим эди. Бир кун эрталаб ўйғониб, Йўлдош амакининг

ўлдирилганини эшитдим... Йўлдош амакини бирор тув ярмida чақириб келади. У кўйлакчан «Ким?» деб чиқиб дарвозани очади. Очиши ҳамон чақириувчи кимса унинг қўкрагита га пичноқ солади ва қочади. Ҳавотирланиб кетма-кет чиқкан хотини эса эрини ўлим талвасасида кўради ва сўнгги икки оғиз сўзини эшитади, холос: «Маҳмуд, Маҳмуд...» Маҳмуд уларнинг девор қўшиши, уни ҳамма Маҳмуд ўғри, деб атар эди, Йўлдош амакининг ўлдирилишини қандайдир ўзаро хусуматдан, дейишади...

Дадам шу куни марҳумнинг жанозасига қатнашдилар. Тасодиф, шу воқеа куни мен «Ўтган кунлар»дан «Душанба кун кечаси» бобини ўқидим. Бир ёқдан Йўлдош амаки фожиаси, иккичи ёқдан «Душанба куни...» даҳшати бир бўлиб, мени қаттиқ изтиробга солган экан, шекилли, шу куни тунда «Ол, Маҳмуд ўғри келяпти! Йўлдош амакига пичноқ солди! Мутални бўғди! Содиқни ўлдири!» деб алаҳлайверибман. Ойим-дадамларга уйқу бермабман. Дадам: «Нега китобни ўқишига бердинг, ўлганникiga чиқардинг!» (шу кун «томоша» қилгани ўртоқларим билан жанозага ҳам борган эдим) деб ойимни койиб чиқудилар. «Қўрқма-қўрқма» деб мени ўз ёнларига олиб ётдилар. Эрталаб турсам, лабларимга учуқ тошташ, китобим қўйгандагимда йўқ эди... Уни анча вақтгача ўқиши, ўқий олмай юрдим...

1929 йилнинг ўрталарида¹ «Шарқ ҳақиқати» газетасининг бир неча сонларида Сотти Ҳусайннинг «Ўтган кунлар» ҳақида ёзган ўн бешлаб ташқидий мақолалари босилиб чиқди, аҳллар ўртасида бирмунча шов-шувга сабаб бўлди. Ёдимда, ўшанда маҳалламизниң бир печа ёп ўигитлари кўчада газета ўқиб ўтириб, мепга «Ҳабибуллашиниң дадасини Сотти Ҳусайн роса тузлаяпти-да» деб қочириқ қилингани ва менинг аччигланганим...

Қўшни Сузук ота маҳаллалик марҳум ёзувчи Ҳабиб Нуъмон шундай ҳикоя ўзлади:

— «Ўтган кунлар»ни ўқиб, Абдулла акамниң суҳбатини эшитишга муинтоқ тақтларим, Сотти Ҳусайннинг «Ўтган кунлар» ҳақида ташқидий мақолалари босилиб турган вақтлар эди. Бир куни қўшнимиз Усмон ака (Усмон Муҳаммаджонов бизга bog қўши, дадам билан тенгдош, болаликдан ўртоқ, савдо ходими, пенсионер, 1979 йилда вафот этди — X. K.) билан Чўпонотага — далага бора туриб, боғлари ёнидан ўтдик-да, Усмон ака «Юр, бир Абдуллани кўриб ўтайлик» деди. Мен бу таклифни мамнун қабул қилидим. Боғларига кирдик. Абдулла акам юмуш қилиб юрадим.

¹ Июнь, июль, август, сентябрь ойлари.

еканлар, бизни қарнилаб, янги солинган чиройли шийпонларига ўтказдилар, чой-юн қылдилар. Бирмунча сўзлашиб ўтириш. Усмон ака Абдулла акамга ҳазиз қилид:

— Бу, Абдулла, дейман, «Ўтган кунлар»нинг Сотти Ҳусайн газетада роса болдаянти-ку?..

— Ха, танқидчи ёмонламай мақтасинми? — дедилар, кулиб Абдулла акам.

— Сен индамайсан... жавоб қымайсан ҳам...

— Йаани, у айтадирганини айтиб бўлсин-чи, бир гаи қилярниз...

— Нима қиласан, китобинги тузатасанми?

— Тушунмайсан, Усмон, — дедилар, Абдулла акам кулиб, — танқидчи ёзаверади... Масалан, мана шу шийпонни олайлик: буни мен ўз дид-таъбимга мувофиқ қурғанман. Энди бирор келса-да «Эй, Абдулла, менга шийпонинг маъқул тушмади, манашидай қуришинг керак эди» деса: «хўй» деб бузуб қайтадаи қуришим керакми?..

Усмон ака Абдулла акамнинг жавобига қарши бир нарса деб олмади. Жавоб менга маъқул тушди.

Сотти Ҳусайннинг танқидлари қанчалик ҳақ-ноҳақ бўлганини қизиқдан адабиётчиларимизнинг текширишларига ҳавслга қиласиз. Бизга кераклиси шуки, кейинчалик билишимча, С. Ҳусайн бу мақолалари билан ёзувчини мунозарага чақирмоқчи бўлади. Бироқ негадир Қодирий мунозарага қиришмай, юқорида Усмон ака айтгандай, сукут сақлайдилар. Фақат С. Ҳусайннинг танқидий мақолалари босилиб бўлгач, унга «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар» номли кичкина бир жавоб ёзадилар, холос. Бу жавоб «Ўтган кунлар» ҳақида қимматли маълумотлар бергани уяун қўйида тўлиқ қўчирамиз:

«ЎТГАН КУНЛАР» ҲАМ «ЎТГАН КУНЛАР» ТАНҚИДИ УСТИДА БАЪЗИ ИZOҲЛАР

Меним «Ўтган кунлар»им тўғрисида Сотти Ҳусайннинг катта танқидий маколаси босилиб, яқинда тамом бўлдиким, бу муҳтарам «Шарқ ҳақиқати» ўқувчиларининг маълумидир. Ижтимоий ёш олимимиз С. Ҳусайн ўзининг кўп вақтини сарф қилиб, танқидчilik бобидаги бирмунча нуқсонларимизни тўлдиришга буюк жасорат ва тайрат қўрсатдиким, бунинг учун биз адабиёт муҳиблари С. Ҳусайнга ташаккур айтишга, ҳар доим бу йўлда унга моддий ва маънавий ёрдам бериб туришга бурчлимиз.

Бундан бирор йиллар муқаддам ўртоқ Сотти Ҳусайн «Ўтган кунлар»ни танқид қилиш ниятида бўлганлигини.

менга изҳор қилиб, ёрдам сўраганида, уйга хурсандигимни билдирган, «агар сиз шу ниятингизда собит қолсангиз, танқидчilikдаги бир нуқсонимизни йўқотасиз!» деган, керакли маълумотлар бериб, ҳатто мени роман ёзинга ҳаваслантирган Миср фузалосидац устоз Жўржи Зайдон билан уни танишириб, Жўржи Зайдоннинг роман ва таржими Ҳусайнга тавсия қилиб ва орзуси бўйича таржимаи ҳолимни ҳам ёзив берган эдим. Дарҳақиқат, сиз ва бизнинг вазифамиз бундай ёш, гаюр йигитларга ҳар доим далда беришлинидир.

Бу қадар катта ва тўла танқидни кўрмаган хонандалардан баъзилари (эҳтимолки, меним юзим учун бўлса керак) «зериқтириди, мавзудан чиқди, фалон» каби шикоятда бўлиндиларким, баҳорҳол бу йўсун сатҳий тушуниш ёки бундай муфассал танқидни ўзбек матбуотида биринчи мартаба кўришдан ёхуд мунаққиддинг бахсига яхши тушунмаганликандир. Дуруст, бирмунча мавзудан чиқиш каби ҳоллар кўрилди, аммо мунаққиддинг билоқасд мавзудан чиқишидаги мақсади ўзбек ёш ёзувчиларига адабиёт бобида бир қадар дарс бериш, уларга раҳбарлик қилиш эди, деб ўйдайман. Бошқа жиҳатларда танқидчининг қусури қўрилар экан, бунинг ёшлигига ва тажрибасизлигига ҳавола қилиш лозимдир.

Мўътабар «Шарқ ҳақиқати» газетасининг шу стулавини қоралашдан мақсадим С. Ҳусайннинг «Ўтган кунлар»им тўғрисидаги танқидига жавоб бериш бўлмай (чунки бу меним вазифамга кирмас деб ўйлайман), балки сарлагҳада кўрсатилганча менга таърироқ туюлган бир неча нуқталар устида изоҳлар беришдир.

Сўз чўзилмасин, ўқигувчининг қимматли вақти исроғ бўлмасин, деб изоҳламоқчи бўлган бир неча нуқталаримни бандларга ажратиб юритаман:

1. Танқидчи — «Юсуфбек Ҳоъки дабдурустдан исён чиқаради, озгина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади («Шарқ ҳақиқати», сон 132) деб ажабланадир. Ҳолбуки, ўша исённинг жараёни айнан мен ёзганчадир. Ёлғон-яшиғи йўқ, исён «дабдурустдан». Материалистча ўйлаганда ҳам бу «дабдурустдан»нинг сабаби очилса керак. Масалан, 70 кун муҳосарада¹ қолган, очиқдан, ионизиз бир халқа бундан юз йил илгариги курс билан 32 танга (бир ярим тилла баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлар экан! Шундай кезларда халқа бир раҳбар-

¹ Муҳосар — қамал.

гина керакдир. Шу раҳбарликни «дабдурустдан» Юсуфбек Ҳожи ўтаса на ажаб.

2. «Ўтган кунлар»да кўпроқ қўлланган дидактика тўғрисида. Дидактика усулини кўпроқ қўллашнинг сабаби «Ўтган кунлар»нинг оммамизнинг савиясига қараб ёзилишидадир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам Ўрта аср достон ва ҳикоялари билан озиқланиб келадилар. Омманинг шу ҳолини назарга олганда, бармоқ билан санарли беш-ўнгатигина (улар ҳам ўз хунарларида иўноқлардирлар) ёшларимиз учун «сўнгги приём»ни бериш — тиши чиқмаган болаларга қурт шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўрттага, ҳалқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Ҳалқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, «сўнгги приём» деб Европанинг сўнгги модасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқарип бўлар эди. Ҳаттоқи, мен «сўнгги приём»лардан баъзиларини «Ўтган кунлар»га эртароқ киргизган бўлсан керакки, чойхонада ўлтирган таниш бир деҳқондан «мулла ака, шу Кумуш бибининг китобини¹ хўп ёзгансиз-ку, бироқ, бу, баъзи ерида тапини худди чови аралаш ушлайсиз-да, тушуниб олганча энка-тенкамиз чиқди-да!» деб «сўнгги приём»дан шикоят ёшигтан эдим.

«Ўтган кунлар»ни ёзар эканман, доимо кўз ўнгимда ўқиғувчи оммамиз турар эди. Мен бу китобим билан ҳалқимиз рагбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортай дер эдим. Шўнинг учундирким, ҳатто бир фаслини тамом ташлаб ўтар эканман, «фалон ҳолни бундан сўнгги фаслларнинг бирида ўқирсиз» каби сўз билан ўқитувчига таъминот береб қўйишгача мажбурият сезар эдим.

Машрабнинг «берди»сини айтгунча қалтак еб ўлганини тушунар эдим. Бу ҳақда ҳануз бир фикрим бор:

Модомики асар, савияси ўзимизга маълум шу ҳалқ учун ёзилар экан, яна бирмунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриб, оралиқда сўнгги приёмни оз-оз қистира бориши лозимдир. На учунким, «сўнгги приём»да ёзилган «шеър» ва «наср»ларимиз бир табақаганина хос бўлиб қолавергани даъвомизга далилдир. Вақтики, биз қўпчилик — ишчи ва деҳқон оммасига ёзар эканмиз, «эски приём билан ёзади, биноан алайҳи бу ёзгувчига биринчи номерни бермаймиз», деб қилинган танқидлардан ҳуркмаймиз.

3. Танқидчи «дидактика» деб ҳиссий чекиниш (лирическое отступление)ни ҳам араласитириб юборган. Масалан: «Мен — ёзувчи...» деб, кундош жанжали тўғрисидаги ўз

¹ «Ўтган кунлар»ни демоқчи.

ҳиссийтимни айтиб ўтар эканман, ҳатто буни «янги приём»лар» ҳам афу санаб, йўл берадир. Бу «дидактика»дан бошқа гапдир.

4. Танқидчи мени мантиқсизликда айблаб келиб, мисолга «Кумуш қиз экан, ота-онаси уидан сўрамай, ризолигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан соҳта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришдан ота-онаси Кумушнинг ризолигини оламиз, деб овора бўлишадилар. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсига келмайди, чунки шу мантиқсизликни ишлатмаса, романни боғлайдиган иш чувалиб кетади» («Ш. X», сон 137) деб ўтади.

Ҳолбуки, бу «мантиқсизлик» турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилингандир. Зоро эски турмуш айтади: «Кумри қиз экан, ота-онасининг тানлашлари билан эрга чиқсан, бу одоб, иффат тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди, эндиликда ота-онасининг унинг әр қилишида иҳтиёлари ўйқ, фақат улар маслаҳатчиларигина (бу одат ўйтитлар устида ҳам шундай. «Ўтган кунлар»нинг 1-бўлим 1-fasлига мурожаат). Қизлари эндиликда куёвни ўзи кўзи билан кўради, уй-жойларини, касби корини текширади — унга рухсат. Бинобарин, «Ўтган кунлар»даги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир. Бунда мунаққид Сотти Ҳусайн мағуф¹. Зоро, Кумушдан ризолик сўраш устида озгинча тўхтаб «дидактика» истеъмол қиласам иш тамом эди. Аммо мен ҳалқ орасида маълум ва машҳур бу урф устида «дидактика» ёзишни лузумсиз топқон эдим.

Танқидчи С. Ҳусайнининг бир фикрига мен ҳам қўшиламан: ёзувчиларимиз ва танқидчиларимиз учун ҳалқ орасига кириш, унинг урф-одатига гарчи машаққат бўлса ҳам вуқуф ҳосил қилиш лозимдир.

5. Хушрўйбibi танқидчига ғайритабии (бўлмаган) тип бўлиб қўринади. Бошқа типларни ғайритабиироқ топпилса ҳам, бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий хукм берилмайди. Хушрўйнинг табиийлигини англаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак.

6. Танқидчи мени «Ўтган кунлар» билан ўғри қилимаса ҳам, лекин адабиёт ўғрилари тўғрисида баҳс қила келиб: «Ўтган кунлар»нинг анча ери Жўржи Зайдоннинг «Армануса», «Ўн еттинчи рамазон»² романларига ўхшаб кетса

¹ Афв этилган, узрли.

² С. Ҳусайн Жўржи Зайдоннинг шу икки асаринигина ўқиган кўринади. Мен унга Жўржининг ҳамма асарларини тавсия қилган, рўйхатини тоширган эдим. (А. Қ.)

ҳам, унда Абдулла Қодирийнинг ўз сўзлари ҳам кўпдир» («Ш. X», сон 175) дейдир. Ўқувчилардан баъзилари бу билан шубҳага тушиб, «Ўтган кунлар»даги Жўржий Зайдоннинг сўзлари қайси ва сизнинг сўзларингиз қайси?» деб мешга мурожаат қилдилар. С. Ҳусайннинг юқори ва қўидаги йўлларидан бундай маъно англашилмагани учун уларга «Оқилон пайрави нуқад нақунад»¹ жавобини бериш билан киғояландим ва ҳануз шу фикрдаман. Шунга ўхшап тақиқидчи тилда бир оз вўнокроқ ёки бепарво ҳаракат қиласа керакким, унинг жумлаларидан бир қисми изоҳга муҳтоҷ кўриндилар. Жумладан, танқидчи, Октябрь инқилоби вақтида меним ҳолимдан дам уриб, «А. Қодирий бу ўзгаришлар вақтида ҳаёт эди» («Ш. X», сон 199) деб қўяди. Албатта бундан меним ҳозирда ҳаётда бўлмаганилигимни (яъни ўлганлигимни) англап тўғри бўлмайди.

7. Отабекнинг ишқидан ва умуман муҳаббатдан баҳс қилинниб, «ишқ-муҳаббат доимий бўлмайди» дейилади. Бу фикрга мен ҳам қўшиламан. Аммо ишқнинг беш-ён йилга тортилиши аниқдир. Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўп. Отабекнинг ишқи уч-ярим-тўрт йилгина. Бундай тинчсиз, ҳажр ва фироқли шароитда ундан ҳам қўпга тортилиши маълум.

8. Баъзан меним сўзга усталиғим тўғрисида ҳазм ва қолипдан юқорироқ мадҳларда бўлинган — «бу ҳолни тасвирiga қалам ожиздир» каби узрларимни «блон айтади, сўзга жуда уста» деган каби талқин қилинади. Дуруст, менга қараганда тубан кишилар учун мен — «жуда ҳам сўзни қотирадиган кўринарман», бироқ «ўзимдан ўтади, ўзим биламан», деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади. Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмоқчи бўлинганда сўз топилмай, ифода қилолмай ҳайратда қолинади, ноилож ожизни икрор қилинга, «ғаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлиниади. Менинг «Ўтган кунлар»даги ожизларим ҳам шу жумладандирлар.

Изоҳатларим яна бир банд билан битадир. Юқорида айтганимча танқидчининг ҳар бир баҳси ва мақоласига тўхташ меним вазифам эмас.

9. Тақиқидчи: «Абдулла Қодирий пролетариат инқилобига нисбатан узоқроқ кишидир. Чунки ҳақиқатая А. Қодирий майда буржуазия ёзувчисидир. Унинг синфиий асосини белгилаш таҳлил вақтида катта аҳамиятга эгадир» («Ш. X», сон 123) деб синфиий асосимни белгилашни ўз

¹ Оқиллар нуқтага аҳамият қилмайдилар.

таҳлилининг негизига олмоқчи бўлса ҳам, бироқ анчагина узун мақолада белгилаш учун қўли тегмагандек бўлиб қоладир. (Ёки ул меним таржимаи ҳолимни ёзиб, ижтимоий аҳволимни белгиладими, шаҳардан четроқда турганим жиҳатидан «Ш. X»ни тартибли ололмайман. Ёзган бўлса, мени авф қиласин. (Меним қўлимдаги газеталарда фақат «майда буржуазия вакили» дебгина кета берадир ва тоғи «А. Қодирийни нотарпус ва банкалар сиқиб қўйди, ўзи майда буржуазиядан түғилди» («Ш. X», сон 201) дегандек ҳам бўладир. Мен шунга ҳайронда қолдимки (агар ижтимоий аҳволимни белгилемаган бўлса), меним таржимаи ҳолим ҳаммадан ҳам С. Ҳусайнга маълум эди-ку, яна шу ҳолда мени... Бунчалик лобар ҳаракатни Сотти ўртоқнинг ўзи «чукки А. Қодирий шундай мантиқсизликдан кўз юммаса, романининг иличи чувалиб кетади» деб ҳукм қилғонича, танқиднинг ҳам или чувалаб кетишидан қўрқиб қилмадими, ёки танқидчи тасаввур қўлган «реализм» тақозоси шуми ва ёки ўз таъбирича «бў нарсалар Жўлқунбойга даврни у яқин турғон майда буржуазия синфининг илган хуржунининг натижаси» дирми?

Ҳар ҳолда танқиднинг шу тарафи (башарти мен газета сонларини кўрмай кечирган бўлмаганимда), менинг назаримда нуқсонли сезилди.

Ўртоқ Ленин ҳақиқатининг кўзига тўғри қарашга ўргатадир.

А. Қодирий (Жулқунбой)
1929 йил, «Шарқ ҳақиқати», сон 218

Сотти Ҳусайннинг мазкур мақолалари 1930 йилда «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» номи билан лотин алифбосида алоҳида китоб бўлиб чиқди. Бир куни мен бу китобни келтириб дадамга кўрсатдим ва рапижиб, дедим:

— Бу қандай гаг, ада, китобингизнинг танқидини бир китоб қилиб чиқарибдилар?..

Дадам кулдилар:

— Бу яхши, китобининг қадри ошади.

* * *

Чорсудаги ҳозирги истпроҳат боғининг ўрни 1935—1936 йилларгача катта бозор (бу ўрин илгарилари «Кўмир сарой» деб аталган), унинг бир ёни «Дом деҳқон» деб ата-

¹ Бундаги таъбир маъзур кўрилсин. С. Ҳусайннинг ўз мақоласидан айна олипди. (A. K.)

иувчи чойхона (бу чойхона илгари «Такия» деб аталган), шундай сени моя бозор, беда бозор эди. Бозорда куни билан олдишар қайшар, тилаганингизнинг «ҳаммаси» шундан тошишар эди. Бозорнинг бир чеккасида ёймачи саҳҳоблар ирағ, форс, тўрк ва эски ўзбек китобларни сотиб ўтиришар эди.

1932 йил ёки 1933 йилнинг ёзи эди. Бир кун дадам билан шу бозорга тушдик-да (мен бу ёшларда кўпроқ харид қилингани молларни кўтаришиб келиш учун бирга бозорга тушишар эдим), дадам одатларича бориб, мазкур ёймачи саҳҳоблар олдишаги китобларни кўздан кечира бошладилар. Иттифоқо, китоблар орасида уч бўлими бир муқоваланганга прабалифболи «Ўтган кунлар» ҳам турарди, уни дадам олиб у ёқ-бу ёғини текширдилар. Китоб бутун, лекин муқоваси инча уринган эди. Дадам сотувчи чолдан сўрадилар:

- Бу китобингиз неча пул?
- Йигирма сўм.
- Ун сўм берай?

— Йўқ, бўлмайди, ука,— чол ёқмагандай, китобни олиб жойинга қўйди ва мақтаб кетди:— бу китобни биласизми, ука, «Ўтган кунлар» дейдилар, Отабек, Кумушбиблиарни танингансиз? Уқисангиз, йигирма эмас, қирқ сўм ҳам бerasiz. Ками йўқ. Нулингиз ёнингизда кетади...

Дадам бу мақтовлардан ўнгайсизланиб кулдилар ва чолнилг қатъийлигини сезиб бўлса керак, ортиқ савдолашмай китобни айтганига сотиб олдилар. Чунки уйда «Ўтган кунлар»дан бир нусха бўлса ҳам, у киши «яна бир нусхани эҳтиётдан олиб қўйиш керак» деб, юрардилар...

Китобни қўлтиқлаб саҳҳобликдан ўтиз-қирқ қадам йироқлашиб эдик, чамаси биронтаси танинганими, ҳалиги китоббуруш чол: «Жўлқунбой ака! Жўлқунбой ака!» деб ортимиздан етиб келди ва қўлини кўксига қўйиб дадамдан узр сўрай бошлади.

— Кечирасиз, Жўлқунбой ака, танимабман, одобсизлик қилибман, нулингизни олинг, сиздан олиш уят...

Дадам гўё гуноҳ қилгандай, кечирим сўровчи чолга ўнгайсизланиб кулиб турдилар, узатилган пулни қайтариб, дедилар:

- Нега нулимни қайтариб беряпсиз?
- Сиздан пул олиш уят...

Пул олиш сизга уят бўлса,— дедилар дадам кулиб,— текинга китоб олиши менга ҳам уят... Ахир китобни сиз тикин олмагандирсанз-ку? Мен рози. Мана, шу баҳонада танингизниб ҳам олдик. Энди яхши китобларни сақлаб қўявенинг...

— Хўп-хўп, жоним билан, жоним билан. Тасодифни қаранг-а, ўзим сиз билан бир кўришмоқчи эдим...

— Албатта, албатта, кўп кўришамиз ҳали,— дедилар дадам ва хайрлашдилар.

Дарҳақиқат, шу тасодифдан кейин бу киши (Исаҳоп ота) дадам билан ошналашиб олди, нодир китоблар топса, бизга келтирадиган бўлди...

1933—1934 йилларда бўлса керак, дадам бир кун:

— «Ўтган кунлар»ни кино қилинмоқчи...— деб қолдилар.

Мен сўрадим:

— Отабек ролини ким ўйнаркин?

— Ҳали маълум эмас,— дедилар у киши ва кулиб, қўшиб қўйдилар,— артист бўлганимда эди, Отабек ролини ўзим ўйнардим...

— Нега?

— Негаки, Отабек характерини мендан яхши билувчи йўқ...

Эшонгузар маҳалламизга қўшни Маъдалихон маҳалласида турувчи, ҳозир етмиш ёшларга борган, кекса журналист Нодир Назаров шундай дейди:

«Бир вақт, сизникига борганимда (бу киши бизникига бир неча бор келганини хотирлайман — X. K.), Абдулла акамдан «Ўтган кунлар»нинг фильм қилиниши тўғрисида сўраган эдим. Шунда у киши: «Ҳа, шундай гаплар бор, агар фильмнинг олиниши амалга ошадиган бўлса, ролларга мувофиқ кишиларни мўлжаллаб, киностудиядаги ўртоқлар билан кеълишиб қўйганман. Отабек ролини ўзим ўйнасам-микин, а?» деб кулган эдилар».

Бу суҳбатлардан муаллиф ўз асарини, қаҳрамонларини нақадар эъзоз-эҳтиёт этганларти, уни пала-партиш фильмга олинишидан чўчиганилиги қўрипади.

Мансур Афзалов ҳикоя қилган эди:

— 1936 йилда мен уй қурмоқчи бўлиб, бир қўқонлик кекса устани ишга таклиф қилдим. Уста менга деди: «Юмушингизга бораман, муллә, аммо бир шарт билан: Отабек, деган китобни менга ўқиб берсангиз...» Мен рози бўлдим. Уста қизиқтабиатли киши эди. Яхши кўрган кишисини «келинг, Отабек!» деб чақирап эди.

ХАТЛАР, НАШРЛАР, ТАРЖИМАЛАР

Роман напридан кейин уйимизга турли томонлардан хатлар ёғилиб кела бошлади. Ёшлигимда келган хатларни ўқимаганман, улар сақланиб ҳам қолмаган. Аммо сўнгила-

ри сафзаниб келади. Хатлар содда, самими муллоҳаза, эътирга тарзида ёзилган. Масалан, бир хатда романни мақтаб келиб, охирида қизишиб: «Отабек номард йигит экан... Номард бўлмаса, қотил Зайнабга нега пичоқ солиб юбормади!..» деб муаллифга «айб» қўйилади. Иккинчидан «Сиз ҳурматли ёзувчимиз томонидан ёзилган «Ўтган кунлар» романнингизни «служба» қилиб юрган вақтимда ўқиб чиқдим ва бошқа жангчи ўртоқларимга ҳикоя қилиб бердим. Рус ўртоқларим шу романнингизни ўз она тилларига таржи-ма қилинмаганига афсусландилар» дейилади (Қодирий ва-фотидан кейинги хатларнинг ҳам аксарийси у кишини ҳаёт билиб, муаллифга қарата ёзилган). Яна бир хатда: «Ўтган кунлар», «Мехробдан чён», «Обид кетмон» романлари-ни бир неча мартаалаб ўқиган бўлишимизга қарамай яна ушбу китобларга беихтиёр қўлимиз чўзилаверади», дейилади.

«Ўтган кунлар» ёзувчи Л. Баътъ ва В. Смирновалар та-рафидан таржима қилиниб, 1958 йилда рус тилида ҳам чоп этилди ва хатлар келиши яна қўпайди. Кейинги хатлардан бирисини, гарчи ёшлик табиати сезилиб турса-да, ҳиммат-ҳис билан ёзилгани ва эътиборга сазовор бўлгани учун қўйида тўлиқ қўчирамиз (хат Лъвов шаҳар, Славацкий кўча маркази, 6/3 а уйда яшовчи Неломняше фамилияли бир китобхон қиздан келган).

«Мана қўлимда «Ўтган кунлар»нинг сўнгги сахифаси... Уни икки кун ўқидим. Таасирланмиш воқеалинг «иштирокчиси» бўлдим.

Абдулла Қодирий! Биласизми, китобингизнинг севимли қаҳрамонлари билан жудолашиш менга нақадар оғир! Во-қеа ўтмишdir, шундай эса-да, у менинг юрагимда сира-сира унтутилмас таассурот қолдири ва ишонтира оламан-ки, бу таассурот ҳамма китобхонларда ҳам бирдайдир... Шу кунгача менга номингиз таниш эмасди. Энди «Ўтган кунлар»нинг ҳар бир сатрини, умуман асарларингизнинг ҳам-масини қайта-қайта ўқишга тайёрман.

Китобингизнинг муқаддимасида ўзингизнинг ҳали таж-рибасизлигинги айтиб узр сўрайсиз, қамтарлик қиласиз... Эҳтимол, Сиз йигирманчи йилларда ўз истеъдод кунингизга ишонмай қарагандирсиз. Бироқ унинг (истеъдоднинг — ред.) ўша пайтларда ёк кучлилигини китобингиздан сезасан, қадрлайсан, кини. Мен ёзувчига биринчи мактуб ёзишм. Бинобарин, эҳтимол, қўнглимдагини ифодалай ол-масман. Лекин, Сиз ёзувчисиз, мени тушунасиз. Мен, Сиз яратган қаҳрамонларни Сиз севган каби (бунга ишончим комил. Чунки ҳар бир етук чиройли образ муаллифнинг

қаҳрамонга бўлган муносадатидан келиб чиқади) севиб қолдим.

Ахир, Отабекни севмаслик мумкинми! Отабек каби ажо-йиб йигитлар ҳозирги кунимизда ҳам кўп-кўп бўлишини истардим. Қўмуш ва унинг ота-оналари-чи? Жуда яхши тасвирангган. Аммо у ерда хукм сурган баъзи одатлар менга жуда қизиқ, ғалати туюлди. Отабекнинг ота-онаси томонидан, иккинчи уйланишга мажбур этилиш ерларини ўқирканман, чиндан-да аччиғландим, ғазабландим. Ахир бу қандай зўрлик, адолатсизлик! Охир, бу зўрлик оқибати нима билан тугади?! Бундай ҳам бемаъни қонун-одатлар бўларкан-ку. Отабек тақдири шундай фожиа билан тугалиши жуда оғир, қайгули, аламли.

Менга ёқиб тушгани яна шулки, Сиз ўтган асрнинг 50—60 йилларини, умуман тарихий воқеаларни, Тошкентни жуда яхши тасвирилайсиз. Мен 1941 йили ўша ерда түғилганиман. Бироқ уят қилсангиз-да, айтай: у ерларнинг тарихини сира билмайман.

Тарихий воқеалар, мақр, фитна, иғволар, Отабек ва Қўмуш ўрталарида соғ мұҳабbat — булар ҳаммаси романнинг асосий магиз-мазмуни. Мен ана шу мазмунни, дарҳа-қиқат, воқе тарих, кечмиш қаҳрамонлар деб чин дилдан ишонгим келади.

Киши ҳамма кўрган-бўлган, инсон яратган нарсаларга ишонгиси, қўнгил қўйгиси келади. Бироқ шундай ҳам бўларканки, баъзан қўнгил қўйиб янглишаркансан. Бундай кезларда ҳамма нарсадан қўнгилсизланиб, умидсизланиб кетасан, киши. Албатта, ҳаёт тўғрисида менинг тушунчам ҳали оз, аммо мутолаам етарли. Шу сўнггисига суюниб, кечира-сиз, ўзимни ҳар томонлама тўла тасаввурли, ҳаёт муаммалини билувчи ҳисблайман.

Менда қайта-қайта савсл тугилади: нега ҳаёт айшан китобда тасвирангкан каби бўлмайди? Баъзан шундай кунлар бўладики, яшаш жуда оғир, умидсиз туюлади. Шундай чоғларда, бирдан-бир овунчогим китоб деб биламан ва унга муккамдан кетаман... Мен шодман, баҳтиман, қаҳрамонлар билан қўлма-қўл бораман, улар билан бирга яшайман, севаман, қайғураман, гўё асарга қандайдир янгилик қўшигандай, уни тўлдиргандай бўламан.. Ниҳоят, бу берилиб ўқиш замирида қандайдир бир ҳақиқат очилгандай бўлади-да, йўқ, дейман, бояги умидсизликларимдан қайтгандай, ҳаётга яна мұҳабbat қўйгандай бўламан, эса-да, унга қувончим ҳар ҳолда тўлиқмасдай, қани энди, воқеалар китобдаги каби бирдан ўзгарса-да, ўзгата тус олса...

Мен энди Сизинг ҳамма асарларингизни ўқиб боришга ҳиракат қиласман. Чунки улар мэнга фақат қувонч, севги бағынлайдилар. Қизиқ, энди Сиз, «Ҳозирги кунлар»ни қандай тасвириларқансиз-а? Ўйлайманки, буниси ундан ҳам маҳоратлироқ бўлса керак. Негаки, «Ўтган кунлар»дан кейин хийла вақт кечган.

Вақтингиз, етишса, жавоб қиласиз деб умид этаман. Унбу хатни ёзишга Сиз ва Сизнинг китобингиз мажбур қилди. Кўпдан-кўп раҳмат. Билсангиз эди, менинг севгилим Отабек ҳақида яна бирон асар ёзиб беришингизни қандай истайман...

*Сизга ҳурмат ва эҳтиром билан Люда.
20. VIII, 1961 йил*¹.

«Ўтган кунлар» 1933 йилда Боку шаҳрида лотин алиф-бесида, 1958 йилда Тошкентда қайта нашр қилинди. Шунингдек, у чет элда ҳам ўзбек тилида араб алифбосида қайта нашр этилади. Бу қайта нашр тўғрисида китобга ноширилик қилган Жўра қори Бўтакўз². Шундай ҳикоя қиласи:

«Мен асли Андижоннинг Дардоҳ қишлоғиданман. Катта бувим диний ақидаларга жуда берилган аёл эди. 1934—1935 йиллар бўлса керак, у ҳаж қилишга отланиб, беш ёшли мени ҳам ўзи билан ола кетган. Шу йўсун чет элларда қолиб кетиб, унда савод чиқардим, хусусий мутолаа қилдим. Ўрта Шарқ мамлакатларида яшаб, кўпинча тижорат билан шуғулландим, адабиётга қизиқиб, у ерлардаги ватандошларга ҳамиша ўз маданиятимизни тарғиб этиб юрдим. 1969 йилда Ватанга қайтдим.

Чет элларда қарийб уч миллион ўзбек бор. Мен шу ўзбеклар орасида яшаб, шу ҳақиқатни кўрдимки, улар учун у мамлакатларда ўз тилларида ўқитадиган на бирорта мактаб ва на ўзбекча китоб, газета чоп этилганини ёки радиотелевидение программасини учратдим. Битта-яримта чиқарилган журнallар эса ўзбек тилини ривожлантириш учун эмас, аксинча, тил тозалигини, туйғусини бузиш, ўзбек ҳалқини қолоқ фикрда сақлаш учун чиқарилгандир. Улар Совет (Ўзбекистони) маданиятидан ҳам етарли баҳраманд змаслар. Баъзи ўзбеклар ўз адабиётимизни шахсий кутубхоналарида сақласалар ҳам, бироқ уни ўзгаларга фойдаланишга беришга ишонмайдилар, тўғрироғи «тараққийписанд китоб тарқатувчи» деб айбланишдан чўчидилар. Натижага

да у ерларда ўзбек тили, адабиёти аста бузилиб, унтулиб бораётгани сезилади...

Мен шу унтулиб бораётган (албатта у ерларда) тилимизни сақлаб қолиш, шу баҳонада ўзбек совет адабиёти, маданияти билан уларни таништириш мақсадида, аввало уларга ҳамиша ўзаро ўзбекча хат ёзишини тарғиб қилдим ва ўзбекча китоблар босиб тарқатишини жазм этдим. Қайси китобни нашр этишини ўйлаб, ўқувчиларни қизиқтириш учун, бадий жиҳатдан етук, ҳаётий, тили равон, тоза, прогресив асар деб танилган «Ўтган кунлар» романини биринчи галда қайта нашр этиб, ватандошлар орасида тарқатишини мақсад қилиб қўйдим.

Романинг II ва III қисмларини Караби (Покистон) шаҳрида ўзим ношир бўлиб, минг нусхада бостирадим. Босиши харажатларини ўз ёнимдан сарфладим. Чунки у ерлардаги баён ўзбеклар ўз тилимизда диний китоблар босишига ёрдам қиласалар ҳам, бунингдай ҳалқ кўзини очувчи замонавий асарларни чоп этишини хоҳламас, хоҳласалар ҳам ўша ер ҳокимиятидан чўчур, ишончларини йўқотишни, алоқаларини бузишни истамас эдилар. Романин турли мамлакатларга олиб бориб, ўқиши билганиларга (ҳатто пулсиз) тарқатдим, билмаганиларга эса баъзан ўргатишга ҳам тўғри келди.

Романинг биринчи қисмини қайта нашр қила олмадим. Чунки уни Покистон, Эрон, Туркия кутубхоналарида излаб топа олмадим. Хусусий кутубхонада бор битта-яримта ватандош эса ишонмаганданми ёки юқорида айтилганидек, қўрқув андиша важиданми, ҳар ҳолда вақтинча бўлса-да, биринчи қисмини бериб туришга рози бўлмади».

Бу қайта нашрнинг ҳар иккала қисми ҳам ҳажм, безатилиши ва муқоваси устидаги расмлар жиҳатидан биринчи нашрга айнан ўхшашиб. Титул бетига «Ўтган кунлар», ўзбеклар турмушидан тарихий роман, Абдулла Қодирий, II (ёки) III қисм, учинчи босмаси, Бўтакўз нашриёти, Караби, 1958 (ёки) 1961 йили, деган сўзлар ёзилган. Титул бет орқасига шу сўзларнинг инглизча таржимаси берилган¹.

Романинг турли тилларга таржимаси тўғрисида бир неча сўз: Маълумотларга кўра «Ўтган кунлар», рус, украин, литва, татар, озарбайжон, қозоқ, тоҷик, туркмая, уйғур, қорақалпоқ ва немис² тилларига таржима қилинган.

¹ Бу китобдан бир нусхаси шарқшунос Абдусодик Ирисовда сақланади. (Х.И.).

² «Ўтган кунлар» пемис тилида «Тошкентлик ошиқ-маъшуклар» деб таржима қилинган.

¹ Хат русчадан таржима қилинди (Х.И.).

² Бу киши Тошкент шаҳрида истиқомат қиласи (Х.И.).

БУЛАШ-БУЛАШ, ШИФО ИСТАБ

1926 йилдан бошлаб Қодирйининг қизғин кундалик матбуотчылық фаолиятлари аста сусая боради. Бирон идора (редакция)га боғланып шашлашдан воз кечадилар. Фақат мувосабати келса, бальзан-баъзан мақолалар, фельветонлар ёза-дилар, ўқув китоблари, қишлоқ хўжалик рисолачалари таржима қиласидилар, таҳрир, лугат тузиш каби ишлар билан ва асосан уй-хўжалик, дехқончилик, боғдорчилик, қиши кезларида эса аста «Мехробдан чаён» романини ёзиш билан шутулланадилар.

Уч ака-уканинг рўзгори, шаҳар ҳовлилари гарчи аввалдан алоҳида бўлса ҳам ботимиз ўртада эди. 1926 йилнинг ёзида боғ ҳам бўлиниб олини.

Қудратилла амаким бирмунча йўлни топган, ўзига дуруст, аммо Раҳимберди амаким бирор муқим ишнинг бошини тутмаган, бегам, дунёни сел олса тўпигига чикмайдиган киши эдилар. Шунинг учун боғининг ҳамма иморатли ва ҳосилдор ерларини у кишига ёрдам тариқасида берилди. Қудратилла амакимга ҳам текис узумзор ер тегиб, иморат куриб чиқиб кетдилар. Бизга эса энг пойгакдан ўнқир-ҷўнқир, тепалик, ўпқонзор, биносиз, ҳосилсиз ерлар тегди.

Бизнинг улушмизнинг шарқида, еримизга ёшишган, уч танобдан мўлроқ паст-баланд ташландиқ ер бор эди. Бу ернинг тепалик қисми кундуз куни ҳам юришга қўрқинчли чакалак, қайрағочзор, қуий қисми тошлиқ, чимзор, доим сув тошиб ётадиган изза ер бўлиб, деворсиз, иҳотасиз, катта кўчага қўшилуб ётар эди. Изза ернинг ўртасидан кўндаланг кетган, баландлиги бир ярим, узунлиги икки юз метрдан ортиқ келадиган тепаликдан бир ариқ ўтиб, ерни иккiga бўлар эди.

Бу жойлар Мирлар маҳалласининг вақф¹ ерлари бўлиб, ҳеч ким қарамас, фойдаланмас, унда истаган киши мол боқиб юрар эди.

1926 йили дадам ана шу ерни Мирлар маҳалласидан олти юз сўмга сотиб олиб, еримизга қўшидилар. Мирлар маҳалласининг оқсоқоллари эса қайрағочларни кесдилар ва биздан олган пулни қўшиб, ўз маҳаллаларига («Учқун» мактаби қаршисига, чойхона ёнига) катта бир клуб солиб олдилар. (Бу клуб ҳозир Чилонзор районининг 22-сонли поликлиникасига айлантирилган.)

¹ Вақф ер — авваллари бирор ер әгаси фарзандлари бўлмаса, ёки бўлса ҳам истамаса, вафотидан олдин ўз ернинг ҳаммасини ёки бир қисмини «саво» учун маҳалласиниг қилиб бирон мадраса-циш фойдасига васият қилиб қолдирар эди..

Ер сотиб олингач, дадамнинг ҳамма куч, гайрат, эътиборлари, қиши кунларидан бошқа вақтларда, фақат ана шу ерларни обод қилишга қаратилади. Кесилган жуда кўп қайрағочларни тўнкасини қазиб, ер очиш, изза ерларни қуритиши, тошини териш, чимзорни бузиш, тупрогини аравалаб, замбиллаб ташиб чуқурликларни тўлдириб текисласпи, ариқни тахта тарнов орқали бир чеккадан ўтказиши, ери мальум тартибга келтириб, теварагига девор олдириши, янги кўчатлар ўтказиб мевазорлар, узумзорлар, гулзорлар, барпо қилиш, хоказо...

Албатта бу ишлар бир неча йил давомида бунёд қилинди. Ҳамма ишда дадамнинг ўзлари бош, режа кўрсатар, маслаҳат берар, уста-мардикорлар билан баробар меҳнат қилар эдилар. У киши қоп-қорайиб кетган, бошларида оқ қалпок, устларида оқ камзул, маҳсичан кетмонни урганлари урган, тепа бузиб, замбилгатакда тупроқ ташигацлари ташиган эди. (Мен уста — мардикорларга чой-овқат ташийвериб зерикардим.) Дадам куни билан шундай қаттиқ ишлардиларда, кечқурун юваниб, кийинардилар, кечлик тайёр бўлгунча аста қўлларини орқаларига қилиб, иш тепасига борарадилар, куни билан қилган меҳнатларини кўздан кечириб томоша қилардилар. Гўё у киши бугун бир асар яратганилар-ку, энди ўзлари ўқиб ҳузурланаётгандай...

* * *

Дадам, 1923 йилдаги хасталикдан сўнг, докторлар маслаҳати билан бўлса керак, уч-тўрт йилгача, ҳар ёз бир бор саёҳатга (қимизхўрликка) чиқиб келишни одат қилган эдилар. Шу саёҳатлардан иккитасида мен ҳамроҳ бўлганиман.

Ёдимда, биринчи гал, Қодир бобом вафот этган йили қулунии пишиғи кезида, бибим, онам — тўрттовимиз Чимкентга бордик. «Қўчкор ота» булоқ суви яқинидаги бирорнинг сайҳон бедазор богида, катта-катта садақайрагочлар тагидаги супа устига оқ чодир тикиб, дам олдик. Дадам ҳар кун эрталаб корзинка кўтариб бозорга тушиб, ионунштага иссиқ пон, тухум, қаймоқ, бир-икки чирпит қимиз олиб келар, пешинлик ва кечликка эса керосинкада гўшт қайнатар, кабоб пиширар ва эртадан кечгача сув, чой ўрнита ҳам қимиз ичардик. Туарар еримиздан бир оз нарироқда бутазор орасидаги мусаффо сувли кичкина булоқ кўлда дадам чўмилар эдилар.

Ёдимда, дадам бир гал мени билан бирга бориб, шу қўлда чўмила бошладилар. Мен қўл лабида томоша қилиб ўтиридим. Шу вақт бутазор орасидан тўсатдан катта бир

чечқи чиңиб қолди. Мен қўрқиб «ада, бўрдоқи келяпти!» деб ювордим. Ҳадам кулиб, кўлдан чиқиб, уни ҳайдаб юбордилар ва шу-шу, «бўрдоқи келяпти!» деб мени масхара қўладиган бўлдилар...

Иккичи тал ҳам Чимкентга, 1927 йилнинг эрта ёзида дадам Элбек¹, унинг рафиқаси Муборак опа ва ўғли Улуғбек — бешов бордик, бир бева кампирнинг бодек катта ҳовлисида қўндик. Бор ўртасига қатор иккита катта кат қўйиб, чоидир тутиб, бирга ош-таом пишириб, шунда дам олдик.

Муборак опа ёш, нозиктабиат аёл эди. Касалчанлигиданми, у таом ҳам тайёрламас, кир ҳам ювмас, эри билан тез-тез аччиғлашиб турар, дадам эса улар ўртасида «қозилик» қиласар эдилар.

Дадам баъзан уй әгасининг жомашўйини олиб, самоварда сув иситиб, чўнқайиб ўтириб кир ювар ва ёлларига қўйиб қўйган косадаги қимиздан дам-бадам ичиб, мени ҳам ичишга қистар эдилар.

У ерда беш-ён кун дам олгач, дадам иккимиз (Элбеклар, негадир тезда Тошкентга жўнаб кетиши) извош кира қилиб, Сайрам сайрига жўнадик.

Сайрамда иккى-уч кун турдик, янги очилган интернатда меҳмон бўлдик ва Юсуф Сарёмийнинг² уйига бориб, дадам шоирнинг авлодлари ва маҳалла кексалари билан суҳбатлашдилар.

Чимкентдан қайтгач, дадам яна бор ишларига уннаб кетдилар. Усталар чақириб, ўзлари чизиб берган режа бўйича янги олган пастлик еримизга катта бир шийпон қуришни бошлиб юбордилар. Ёдимда, шу шийпон тагига ғишт терилаётганда Юдахин фамилияли бир рус киши дамин сўраб келди ва рус бўлишига қарамай у ҳамма устамардикорлар билан «ҳорма, бор бўл» қилиб ўзбек-тилида сўрашиб чиқди.

¹ Элбек (Машриқ Юнусов, 1899 — 1939) Тошкент яқинидаги Хумсон қишлоғида туғилди. Ҳаётини ёшликтан санъатадабиётга бағишилаб совет матбуотида турли ўриниларда ишлайди, СССР Езувчилар союзининг аъзоси. «Елқинлар» (шеърлар тўплами), «Қўшчи Турғун» (қисса) асарларининг ва яна кўпгина шеър, мэқолаларининг муаллифидир. У «Гўзал ёзғичлар» номли адабий тўплам (хрестоматия) ҳам тузган.

² Юсуф Сарёмий (отасининг исми Мулла Абдушукур) тахминан 1840 йилда Чимкентнинг Сайрам қишлоғида туғилиб, 1912 йили шунда вафот этади. Юсуф Сарёмий Чимкент ва Бухоро мадрасаларида ўқыйди. Лирик, ҳажвий, диний (мистик) шеърлар ёзди. Сарёмийнинг шеърлари инқилобгача баёзларда нашр этилган. Вафотидан сўнг 1914 йилда шоир Тавалло томонидан «Баёзи Мавловий Юсуф Сарёмий» номи билан унинг асарлари тўпланиб, нашр қилинган.

Юдахин шарқшунос, шу йилларда биринчи ўзбекча-руслула лугат тузар ва шу муносабат билан Қодирийдан баъзи бир маслаҳатлар олгани бизнисига келган экан. Буни шундан яхши хотирлайманки, у сўри тагида кўрпачага оёқ узатиб ўтириб, чой ичаркан, портфелидан бир даста қоғоз чиқарип дадамга кўрсатган эди. Қоғозларда қатор қилиб араф алифбосида ўзбекча ва русча сўзлар ёзилган эди. Шунда бу рус кишининг ўзбекча сўзлай олишидан ва араб алифбосида ёза билишидан ажабланган эдим.

Юдахиннинг 15000 сўзлик бу лугати 1927 йилда босилиб чиқди. Китобда баъзи ўзбекча сўзларнинг жумлаларда қандай ишлатилишини «Ўтган куплар» рўманидан ва бошқа бир неча ўзбек асарларидан мисоллар олиб кўрсатилган.

«МЕХРОБДАН ЧАЁН»

1926 йилнинг кузидан Қодирий иккинчи роман — «Мехробдан чаён»ни ёзишга тутина дилар.

Бу асар ҳам тарихий. У баъзи тарихий шахслар, ҳалиқ, ҳаёт, давр жиҳатидан олиб қаралганды, гўё «Ўтган қунлар»нинг давомидек кўринса ҳам (масалан, «Ўтган қунлар»да Худоёрхоннинг таҳтга яиги ўтирган даврлари тасвирланса, «Мехробдан чаён»да унинг охирги хонлик ҳаёти ифода этилади), бироқ мавзу, мазмун, воқеаларнинг ривожланиши жиҳатидан бутунлай фарқ қиласди.

Агар иккала асарни ўқиб, фикран муқояса қилинса, шундай бир тасаввур туғилади: «Ўтган қунлар»да узоқ бир тарих аста бир текисда мақсаддан мақсадга кўчиб, маҳроқли тасвирланганни кўрилади. «Мехробдан чаён»да эса ундаи эмас, воқеалар мураккаб, гўё ёзувчи ўртадаги кичкина бир воқеани баён қилмоқчидек бўлган-у, лекин бу воқеа китобхонга тўлароқ тушунарли бўлсин учун атрофлича тафсилотларга киришган ва кутилмагандан бир роман ҳосил бўлиб қолгани каби...

Мен Қодирий асарларини қайта-қайта ўқирканман, китобдаги воқеаларнинг чиндан-да бўлган — бўлмаганилиги тўғрисида у кишига турли-турли саволлар бераверар эдим. Бироқ у киши кулиб, «бу масалаларни кейинроқ адабиёт домланг тушунтириб беради...» деб қўя қолар эдилар. Бундай пайтларда ойим менга ора кирад, дадамнинг менсимагандек бу хил жавобидан аччигланар эдилар:

— Китобни сиз ёзинг-да, маънисини домласи айтиб берсинми? Ўзингиз тушунтирангиз бўлмайдими?

Дадам кулардилар, әринибгина жавоб қиласдилар. Аммо у кинининг бундай муомаласи биш бола кезларимда эди. Кейин-кейин тушунчам кенгайиб, чуқурлашиб борган сайин мен билан жиддий суҳбатлашадиган бўлдилар. Еир кун дадмдан сўрадим:

— Сизга «Мехробдан чаён»даги воқеаларни, дарҳақиҷат, романнинг хотимасида ёзганингиздек, Қодир бобом айтиб берганимилар?

Албатта бу саводим содда. Аммо у вактда мен учун жиддий ҳисобланар эди.

— Фарғона водийсими чор аскарлари Тошкентдан ўн йилча кейин истило қўлган...— деб гап бошладилар дадам.— Фарғонанинг бу сўнгги ўн йил мустақиллик даври Фарғона ҳалқи учун энг оғир, қора қунлар бўлган. Ҳон авлодлари ва бузғунчи беклар таҳт-мерос, мансаб талашиб, ўзаро шу қадар тез-тез урушгаилар, қон тўкканларки, баъзан ҳафта-ой сайин таҳт ўзгариши бўлиб турган. Бу ой хоннинг бир ўғли ёки авлоди ўз ёнига одам тўплаб, уруши қилиб, бир-бирларини чопиб ўлдириб, таҳтга минса, келаси ойда иккинчиси шундай бош кўтарган... Улар кошкি таҳтга миниб тинчсалар. Олдинги хоннинг насл-насабини, яқинларини, сарой ходимларини, ҳатто бешикдаги болаларини қиличдан ўтказгандар... Бу ўзаро уруш, талашлар шу қадар авж олганки, оқибатда бу ёқдан чор аскарлари Фарғона шаҳарларига бирин-кетин бостириб кириб борадилар, бироқ бу билан хонларнинг ишлари йўқ. Улар ўзаро урушшиб, бир-бирларини қириш, бир кун бўлса-да, юрга хонлик қилиш билан овора... Билмадим, агар чор аскарлари келиб уларни тинчтимаганде жоҳил хон-беклар бир-бирларининг этларини ермиди... Шундай безовта ҳаётдан тўйиб, жон сақлаш, тинчроқ яшаш мақсадида, руслардан сиёсий бошпана сўраб, Тошкентга қочиб келганлар кўп бўлгай. Улар бунда ижарага уй олиб, ёки жой хариц қилиб яшаганлар. Дадам (Қодир бобом — Ҳ. Қ.) улар билан улфатлашиб, Қўқон можароларини, Айвар кабилар ҳикоясини кўплаб эшигтан...

Дадам ана шундай умумий бир тарзда жавоб айтиб, Қодир бободан хусусан романга доир қандай воқеалар тинглаганини сўзламаган, эҳтимол сўзлашни хоҳламаган эдилар. Аммо кейинчалик романга тааллуқли шундай бир тарихни эшигтганим бор.

Қудратилла амаким ҳам тарих ва адабиётга қизиқувчи киши бўлганлар. (1956 йилда вафот этдилар.) У киши бобомдан шу лавҳани эшигтганиларини кейинчалик менга айтиб берган эдилар:

Худоёрхон ҳарам ҳовлисига мисдан катта бир ҳовуз ясатмоқчи бўлади. Қўшибош исмли (лақаб бўлса керак) кекса бир мисгар устани чақириб, унга мис ҳовуз ясашни буюради. Мисгар буйруқни бир шарт билан қабул қиласди: «Қарабиб қолдим, бу оғир ишни ёлғиз бажара олмайман, бир ўрлим бор, ўзи менда зўр уста, унга ҳам ҳарамга кириб, мен билан бирга ишлашга рухсат этсангиз», дейди. Худоёрхон рухсат беради, ота-бала бир неча кун ҳарамга кириб иши-

шаб, мис довузни битказадилар. Гап шундаки, бу фурсат ичиде Кўнбони мисгарпинг ўғли ҳарам канизакларидан бирин билан севиниб, алоқа боғлайди. Тил биркитириб, бир кун иайт тошиб, улар Тошкентта ючиб келадилар ва Эски жўва маҳалласида истиқомат қилиб, уйли-жойли, болачали бўладилар. Чор аскарлари Қўқонни олгач, ўз шаҳарларига кўчиб кетадилар...

— У хўп чаққон йигит эди-да, хоннинг канизини олиб ючибди-я, оббо баччагар-эй, хоҳ-хоҳ,— дер эканлар Қодир бобом.

Қудратилла амаким бобомдан эшитган бу ҳикояни Қодирий эшитмаган бўлишлари мумкини? Мулоҳаза этиб, шу сингари кичик-кичик лавҳалар ёзувчининг иккинчи тарихий романни яратишга туртки бўлмадимикин, дейман. Аммо қайбир вақт Қодирий: «Ўтган кунлар»га материал тўплаганимда, батъзан қўлимга қизиқ тарихий материаллар тушса ҳам давр ва ё бошқа жиҳатдан унинг «Ўтган кунлар»га тўғри келмаслигини сезардим. Шундай бўлса-да, уларни алоҳида йиғиб борардим. Шу йўсун Худоёр ҳаётига доир анчагина маълумотлар тўпланиб, «Ўтган кунлар»ни битирган чоғларимда ўрнини «Мехробдан чаён» ташвиши ёгаллаган эди», деган сўзларини ҳам эшитганим бор.

Юқоридаги мулоҳаза-фирклар муаллифнинг навбатдаги романини ёзишга мойилланганига оид гаплардир. 1926 йили Қодирий «Мехробдан чаён»ни ёзишга жазм қилгач, гарчи «Ўтган кунлар» муносабати билан аввал бир неча марта борган бўлсалар ҳам Қўқонга яна маҳсус сафарлар қиласилар. Бу сафарлар романнинг яратилишида катта хизмат қилгани ва муаллиф ҳақида бирмунча тасаввур бергани важидан муфассалроқ тўхталиб ўтамиш.

«1925—1926 йиллар бўлса керак, ҳар ҳолда ҳали Тошкентга келмаган чоғларим эди,— деб ҳикоя қиласи ёзувчи Абдулла Ҳаҳдор, Қодирийнинг Қўқонга борганини хотирлаб,— шаҳар зиёлилари орасида «Жулқунбой келибди», деган гап тарқалди. Мен ўша чоққача Қодирийни асарлари орқали танир эдим. Айниқса «Ўтган кунлар» романни шу вақтларда Фарғонада донг чиқарган, уни қўлма-қўл ўқилар эди. Кўпчиликнинг «бизнинг уйга қўнинг» таклифини рад этиб, у киши «менга мана шу Жомеъ масжидининг бир ҳужрасига жой қилиб бера қолинглар», деб илтимос қиласилар.

Жомеъ бу вақтларда бузилиб, хароб ҳолга келган эди. Бир неча чол усталар бир ҳужрани тузатиб, жой қилиб берилиди. Шуниси ажабки, ҳалиги чол усталар саводсиз, Қодирийнинг асарларини ўқимаган кишилар. Шундай бўлса

ҳам улар Қодирийни танийдилар, эҳтиром қиласилар. Улар «Ўтган кунлар»ни бирорларга ўқитиб тинглаган, билган, Қодирийни танигандилар...

Қодирий ҳужрада бир неча кун турди. Шунда мен у кишини икки-уч бор кўрдим, кузатдим. Ёдимда, бир марта кўрганимда у киши хон ўрдасини кўздан кечирарди, эшик тепасига, пештоқларга ҳал билан битилган ёзувларни ўқиб, дафтарга кўчириб олар эди. У вақтларда мен Қодирийнинг бу ташрифдан мақсадини билмаган эдим. Кейин билдимки, ўша ташриф «Мехробдан чаён»га материал тўплаш учун экан.

Бу кичик хотирадан муддаом, Қодирийни Фарғонада нақадар ҳурмат қилишларини, севишларини айтишдир...

Қодирий аввал Қўқонга боргандарида шаҳар билан юзагина тайишган бўлсалар (чунки «Ўтган кунлар» учун Қўқонни синчилаб кўришининг ҳожати йўқ эди), бу гал уни батафсил ўрганадилар, турли табақа кишилар билан учрашадилар, сұхбатлашадилар, асарни бойитадиган, ишонарли қиласидиган қимматли материаллар топадилар. Масалан, Ҳудоёрхоннинг ҳарами ҳаёти ҳақидаги маълумотларга тўхтаб ўтайлик.

Ҳарам тўғрисидаги маълумотларимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан (Худоёрхоннинг севикили хотинларидан бири — X. Қ.) олинди. Ҳозир тўқсон ўшларга етган бу кампир ўзининг кучли хотираси билан бизга қимматли маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган батъзи хусусиятлари билан бизни таажжубга солди. Муҳтарам Розия ойимга ва икки орода воситачи бўлиб, устимга миннат қўйган қўқонлик дўстим Восит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишга бурчлиман», деб ёзадилар Қодирий романди.

Агар шу юқоридаги изоҳ асосида текширув ўтказиб, мулоҳаза юргизилса, муаллифнинг қандай синчковлик билан материал излагани, машақкатлар чеккани тўғрисида бирмунча тасаввур ҳосил бўлади.

Мен мавриди келмаганданми, баҳарҳол, отамдан «Мехробдан чаён»га материал излаш-ийғиши бораларида ортиқча хотира эшитмаганман. Фақат, қай бир вақт: «Розия ойимни излаб, Қўқон четидаги бир қишлоққа бордим. У тўқсон ўшларда, лекин ҳали тётиқ, гап-сўзлари, муомалалари ҳамон эскича, хоним ойимлар каби юқоридан... Розия ойимнинг сигири бор экан, совқотмасин, деб устига маҳсус тўқим тикиб ёпиб қўйибди», деб кулганлари ёдимда.

Қодирий ҳақида хотира ёзишни ният қилиб юаркан-

мали, Чотирин мероси билан қизиқиб шуғулланиб юрувчи, итмин төсум, дўстим Шерали Турдиев яқинда менга: «Сонгина, Чўпонота маҳалла, Богоғод кўча, 93-йида Розия ойимнинг Кимёхон Ҳайдарова номли қизи яшар эмиш, дадағизининг Розия ойим олдига борганлари, сухбатлашсанлари тўғрисида анча маълумот билар эмиш, хабар тўғри бўлса, у аёл билан сўзлашиб кўринг, балки яхши маълумотлар оларсиз» деб қолди.

Бир кун (1966 йил) Ш. Турдиев билан мазкур Чўпонота мавзусига чиқиб бордик. Кимёхон ойини топиб, у билан узоқ сухбатлашиб ўтирдик. Кимёхон ойининг сўзлари ишончли ҳақиқат чиқиб, бирмунча қимматли маълумотлар олдин.

Маълумки, Қодирий «Мехробдан чаён»да Розия ойим тўғрисида: «...Розия ойим, гарчи ўтган йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам ўзининг хаёлий ҳусни билан «Сайд»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавжуга мингандекан хонимдир. Хизматга тўрт каниз ва икки қул ҳадя қилинган бу ойим асли қашқарлик бўлган Охунжонбой деганинг қизидир. Розия ойим қизлиқ чогида Қўқон бойларидан Жонбобо отли бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўлади. Бундан сўнг қўёнолик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратга эрга чиқади. Гулшанбонуга ўхшаш хуфялар «Сайд»нинг қулогига еткирган бўлсалар керақ, бир кун хон тўсатдан арава юбориб, Розия хонимни «мехмонга» чақиради.

Хонининг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин! Розия хоним хон ҳарамида бир кечада қўниб, эртаси уйга қайтади. У уйга қайтиб келганда, Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатади... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрқанидан қилганини ёки хонга аччиқ тарискасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронидир», деб ёзадилар.

1875 йилларда руслар келиб, Қўқон хонлиги тугатилгач, Худоёрхон Петербургга кетади ва ундан ҳажга ўтиб, ўша ёқда вафот этади. Қўқонда қолган Розия ойим эса, кейинроқ собиқ сарой аъёнларидан бири бўлган Ҳайдар саркор деган кишига (тўртинчи марта никоҳланиши). Эрга тегади. Ҳайдар саркорнинг аввалги хотинидан ёш бир қизча қолган бўлиб, уни Розия ойим тарбиялайди. Ўша қизча ана шу биз тапишган Кимёхон экан. Яъни Кимёхонга Розия ойим ўгай она ҳисобланади.

Кимёхон ойи саксон ёшларда бўлса ҳам хотираси кучли. Ойининг бир ўғил, бир қизи бўлиб, ўғли Тошкентда чег

тиллар институтига ўқитувчилик қилар, шу сабабли у Қўқондан Тошкентга кўчиб келган экан...

— Мен,— деб ҳикоя қиласи Кимёхон ойи,— ўз онамни эслай олмайман. Розия ойбам қўлларида тарбияландим, турмушга чиқдим. Икки фарзанд кўргач, ёшина тул қолиб, бошқа эр қилмадим. Умримни шу икки болаю Розия ойбам билан ўтказдим... Ойбамнинг яқин ҳеш акраболари кам, борлари ҳам ўла-ӯла сўнгти чоқларда мендан бошқа яқин кимсалари қолмаган эди. У киши 96 ёнда ўз қўлимда вафот этдилар...

Кимёхон ойи Қодирийнинг Розия ойим билан бўлган учрашувларини эслаб, шундай ҳикоя қиласи:

— Ойбам ўлмасларидан уч-турт йил бурун эди шекили, қорадан келган, қора баҳмал дўппи кийган бир киши (кейин билсан Жулқунбой) Галабоққол маҳалласидаги уйимизга бир неча бор (ёлғизми, ҳамроҳ биланни ёдимда йўқ) бордилар¹, ойбам билан сухбатлашиб қайтдилар. Хотиримда, бир гал у киши ойбам билан сўзлашгани эшигимизга келдилар, ойбам бўлса Ингичкадаги боғимизда эдилар, мен у кишини қизим Саъдихон билан Ингичкага йўлладим... Жулқунбой биринчи гал келганларида саломаликдан сўнг баланд овоз билан сўз бошлаганлари эсимда (чунки ойбамнинг қулоқлари бир оз оғирлашиб қолган эди). «Ойи, мен сизни Тошкентда кўп қидирдим. Кейин дарагингизни билиб бу ёқса келдим»² дедилар у киши. «Хуш келибсиз, болам. Ким бўласиз, қандай юмушда келдингиз?» дедилар ойбам. «Мени Охунбобоев юбордилар... Касбим китоб битиш. Худоёрхон тўғрисида бир китоб битсан деган пиятим бор. Ҳон тўғрисида сиз билан пича сухбатлашсан, батъзи парсаларни сўраб билсан, деган тилакда зиёратингизга келдим», дедилар Жулқунбой, кейин: «Агар китоб ўриниласа сизга ҳам пафи бўлар», деб қўшиб қўйдилар.

Кимёхон ойининг сўзлари ишонарли кўринса-да, юкоридаги икки жумла бизни бир оз шубҳага солди: бири «Мени Охунбобоев юбордилар...» ва иккincinnisi, «Сизга ҳам нафи бўлар» жумлалари... Аммо Қодирий баъзи эҳтимол ва му-

¹ Қодирий Розия ойим олдига Босит Қодирий ҳамроҳлигига борганлари аниқ.

² Кимёхон ойининг айтишича, Худоёрхоннинг Мадаминбек, Фансуруллобек (Огача ойимнинг ўғли), Илмиянбек деган ўғиллари ва Мирсаидхон исмли невараси руслар даврида Тошкентда яшаганлар. Розия ойим эса буларнинг тез-тез келиб турган. Шу сабабли Қодирий Розия ойимни ёки мазкур ўғилларни Тошкентдан излаган бўлсалар эҳтимол.

лоҳалалар юзасидан бу сўзларни айтган бўлишлари мумкин.

Розия ойим, ҳар нима бўлгандан ҳам кимсан — Худоёрхоннинг хотини, баландимоғ аёл. Агар «Мени Охунбобоев юбордишлар» жумласини қўшиб қўйилмаса (Охунбобоевнинг ўша вақтлардаёқ ўзбек элига таникли арбоб эканлиги маълум), Розия ойим Қодирйини назари илмай, сўзлашмай қўйинли ҳам эҳтимол. Иккинчи жумла ҳам албатта бекор сўзланмаган. Орага бирон манфаат солиб қўйилса, Розия фойим қизиқиб, кўпроқ, кенгроқ маълумот — тафсилотлар бериши мумкин эди. Дарҳақиқат, Розия ойимнинг қимматли маълумотлар бергани китобхонларга маълум. Кимёхон ойи тафсилотда давом этиб, деди:

— Ойбамлар, Жўлқунбой ёзмоқчи бўлган китобни кутдилар. Бироқ афсуки, китобни кўролмай йигирма тўққизинчи йил эди ўшакилли, вафот этдилар. Ойбамга йигирма ушатар куни кимдир «Мехробдан чаён»ни келтириб, хотинларга қўрсатди, ундан ойбамга тааллуқли ерларини ўқиб тинглашди...

Кимёхон ойи Розия ойим билан 30—40 йиллаб бирга яшаган, кўп тарихларни ундан эшитган, бўлган, биргалашиб юриб кўрган. Кимёхон ойи давом этиб деди:

— Ойбам Хонбувамга¹ чиққанларида 24—25 ёшларда, жуда гўзал, дилбар, таманно ва шаддод эканлар. Улар (Ойбам) Ўрмонбек (Худоёрхоннинг валияҳд ўғли) ва канизлар билан баҳмал сириб парда тутилган маҳсус шоҳона араваларда боғ-дала сайлларига чиқар, Урганч боғидаги кемали ҳовузда чўмилар, от миниб чопар, ов қилас эканлар. Ойбамни, йиқилмасин деб, бир-икки жўра атлас билан отга боғлаб-танғиб қўйишар экан. Шу сабабли Хонбувам ойбамни севиб «Қиморвоз» деб атар эканлар...

Розия хонимнинг иккинчи эри Миён Фазл Ваҳҳоб Худоёрнинг пири экан. Вақтини, Худоёр маълум йўллар билан Розияни ундан тортиб олгач, Миён Фазл Ваҳҳоб тарқи дунё қилиб (чамаси Розияни жуда севган), Қўқондан чиқиб кетади. Ўш тоғига бориб, Жаннат ариқ яқинидан ўзига горқазиб, шунда яшай бошлийли, овқат ҳам емайди ва орадан бир неча кун ўтгач, Миён Фазл Ваҳҳоб маҳрами Абдулбоқига дейди:

— Абдулбоқи, оғзимни бир ҳидлаб кўринг-чи, қандай дир ҳид келади?

Абдулбоқи ҳидлаб кўради:

— Тақсир, оғзингиздан кабоб ҳиди келяни...

Миён Фазл Ваҳҳоб ғорда яшашинийнг қирқинчи кунларда вафот этади ва шу ғорга дағи этилади.

Кимёхон ойи бу лавҳани сўзлаб:

— Ёш қиз пайтларимда ойбам билан йўлимиз тушиб, ўшдаги ўша ғорга бир-икки бор кириб ўтган, Миён Фазл Ваҳҳобнинг қабрини ойбам зиёрат қилиб қайтган эдилар,— дейди.

Маълумки, ўзаро талаш урушларнинг сўнгги йилида Абдураҳмон офтобачи (Мусулмонқулиниң ўғли) бошлиқ Қипчоқ беклари ғолиб келади, Худоёрхон таҳти ташлаб, саксон арава хазинә-дағиналар билан руслар томонига — Хўжандга қочиб ўтади. Йозлаб ҳарам ходимлари, хонимлари эса турли жойларга яширинадилар. Қипчоқ беклари шаҳарда хунрезлик қиласидилар, ҳарам хонимларини қидирадилар...

Шундай саросима, бошбоштоқлик чоқда Миролимбек деган киши ўз уйидаги ертўлада Розия ойимни тўрт ой яшириб сақлади. Бебош беклар эса уни излайдилар. «Розияни топиб бер» деб, Розиянинг отаси ва Ҳайдар саркорнинг тоғаси бўлмиш Охунжойбойни қаттиқ азоблайдилар, бошидан қайноқ сув қуядилар...

Кимёхон ойи сўз охирида:

— Дадам билан ойбамни никоҳ қофозлари менда хитоий кўра ичида сақданиб келарди. У қофоз уруш йилларида болалар қўлига тушиб ўчида ёқилиб кетди,— дейди ва таажужубланиб кулади.— Ҳайронман, бу хотиралар ёдимда қандай сақланиб қолган...

ОБРАЗЛАР ҚАЕҚДАН ОЛИНДИ²

Юқоридаги маълумотлар асарнинг бир томонига, яъни тарихийлигига тааллуқли гаплардир. Аммо асарнинг иккинчи энг масъуллиятли томони бор: Вокеалар, конфликтлар, қаҳрамонлар, типлар, характерлар яратиш ва уларни асарнинг умумий руҳига, йўналишига усталик билан сингидириб бориш... Бу жиҳатлар, албатта, жуда мураккаб, ёзувчининг маҳоратига, истеъодига, ҳассослигига боғлиқ нарсалардир. Шундай бўлса-да, кўнглигига бир фикр келади: Солих Маҳдум ва Ратъонлар-ку, ҳаётда айнан бўлмаса-да, тез-тез учрайди, аммо Анвар ва Мулла Абдураҳмон сингари мураккаб, бир-бирига зид образлар қаеқдан олинди экан? Бу — автор фантазиясимикан, ёки булар ҳам турмушда кўрилган аччиқ-чучук кечинмалармикан?..

¹ Кимёхон ойи 1968 йилда вафот этди (Х. Қ.).

Мен бу образ — қаҳрамонлар тўғрисида Қодирийдан бироғ фикр, изоҳ эшитмаганман. Лекин қисман бўлса ҳам улла Абдураҳмон ҳаётига, образига ўхшаб кетувчи шундай позик бир тарихни гира-ширт хотирлайман.

Жосият бибим баъзав меҳмондорчилкларда «фалончининг өпаси»лиги билан фахрланиб мақтанар эдилар:

— Абдулла, «Мехроби чиён»да Тўлаганинн хўп сирини очган... Бухорои шарифга бориб ўқигани борми, баччалик қилгани борми, имомлик қилгани, хутба ўқигани борми, ҳаммасини китобга битиб, шарманда қилган...

Бибимнинг томдан тараша тушгандек бу сўзлари, мулла Тўлаганинн ёмонлашлари, албатта, бежиз эмас, гап тагида нозик сир ётади.

Шаҳодат хола деган бир бор қўшнимиз бўлар, ўзи Жосият бибимга тенгдош, қалин ўртоқ әди. Ана шу Шаҳодат холанинг Тўлаган отли бир укаси бўлиб, у Қодирий билан ёшлиқда жуда дўст экан. Тўлаган ёз кунлари Шаҳодат өпасиникида бўлар, Қодирий билан боғларда ўйнар, сұхбатлашар, китобхонлик қилас әкан. Тўлаган эски мактабни тугаттагач, Бухорога мадраса ўқишига кетади. Қодирий эса саксон беш-тўқсон ёшлардаги камбагал отага қарам бўлгани важдан, ўқишига бора олмайди. Тўлаган Бухорода ўн йиллаб қолиб ўқиёди. Унинг қандай ўқиётгани, ношойиста ишлари узун қулоқ орқали Тошкентга эшитилиб туради. Ниҳоят, инқилоб йилларида у ўқишини хатм этиб, «мулла Тўлаган» бўлиб Тошкентга қайтади ва қайсиadir маҳаллада имомлик қилиб, қавмларга намоз, хутба ўқиб, амри-маъруф қила бошлайди.

Мулла Тўлаган Бухородан қайтганда, уни Қодирий қандай қаршилаганилари, албатта, қоронги. Лекин мулла Тўлаганинг бизнисига дўстлар қатори бирон марта ҳам ташриф қилмаганидан, Қодирийнинг уни сира тилга олмаганидан, икки дўстининг ўн йилдан сўнгги учрашувлари илиқ бўлмаганинги фараз қилиш мумкин ва шундай бўлиши ҳам табиий әди.

Мулла Тўлаган Бухородан дин ҳомийси бўлиб қайтади, имомлик қилиб, ҳалқни диндорликка давват этади. Қодирий эса бу муддат ичидаги қайноқ матбуотчи бўлиб етишиади; ёзган мақола, ҳажвия, ҳикояларида дин ҳомийларини аёвасиз фош этади, танқид қиласида ва кун сайин ном чиқаради. Табиий, бундан мулла Тўлаганинг нафси олиниб, гайрилиги кела бошламаганмикан?..

Жосият бибимнинг шу сўзларини хотирлайман:

— Мулла Тўлаган Абдуллани динсиз, ўрис деб гап таркатди. Мана, охир ўзи ким бўлди?

Бибимнинг бу сўзларидан мулла Тўлаган бир маҳалла Қодирийга қарши ирво ҳам қўзратгандек кўринади... Шу йўсун икки дўст ораларидаги иноқлик аста-секин совуқлика, бора-бора сабабини аяглаш қийин бўлган ҳасад-рақобатга айланади. Мадраса кўрмаган бир кимса кун сайин матбуотда донг чиқарип обрў қозонсин-да, ўн йиллаб мадрасада ўқиб келган шундай катта мулла маҳаллада имом бўлиб юрсан!

Чамаси, ниҳоят, мулла Тўлаган имоматлик билан бир ерга боролмаслигини тушунади. Кутиммаганда унда бир ўзгариш рўй-беради. У тўсатдан имомликни йиғиштириб, салла-чопонни қўяди; динни инкор этиб, қандай йўллар биландир сал вақтдаёқ мавқе орттириб, турли хизматларда ишлай бошлайди...

Ким билсин, мулла Тўлаган эҳтимол, бу ўзгаришни онгли равишда қилгандир... Аммо ўн йиллаб мадрасада ўқиган, имомлик қилган бир шахсдаги ўзгариши, чамаси Қодирий ва Қодирий кабилар фақат мансаб-манфаатпрастлик деб биладилар, ундан куладилар. Шунгами ё бошқагами шама қилиб, Қодирий 1923 йили «Муштум» журналининг 17-сонида Калвак Маҳзум тилидан шундай замзама ишлатиб ўтадилар:

«Гузарим¹ исполковининг² ёнидан тушган эрди, шу чоқ гажерной³ от қўшилган резинка арава келиб бўсафада тўхтади. Аравадан иккита арманинамо, пирсён башара йигитлар тушиб эрдилар, фақир улуғларимиздан бўлмагай деб тавозе қўлдим. Бирорининг кўзи оғриган бўлса керак, ойнак тонолмай қалшогини бурнининг устига кийибдир. Бу ким, деб сўрагон эрдим, «садиринишин»⁴ дедилар. Аммо иккичинин бирипчи кўришдаёқ таниб олдим. Агар янглиш масам, бу киши мен билан бир жанозада учрашган ва ўзи аллақайси маҳалланинг имоми әди, яъни фақир билан ҳамкасб одам. Эшитишинга қараганда илми ҳам фақирнинг илмига ета-кўпа бўлса керак. Бечоранинг толеи ёрлиқ қилиб, имомати устига исполковнига қойимақом ҳам бўлибдир...

Ҳар кимарсада толе бўлсин — ҳеч кимарса фақирдек биргина имоматдан ҳам қувланиб, кўча-кўйларда бесару сомон бўлмасун!..

Эс-эс хотирлайман. Етти-саккиз ёшли чоқларим эди шекилли, бор қўчамизда кечки пайт болалар билан тупроқ

¹ Гузарим — йўлим.

² Исполковинининг — «исполковининг» демокчи.

³ Гажерной — казённий сўйининг бузилган шаки.

⁴ Садиринишин — раис лавозимишдаги деган маънода.

йигиб, хоммопиш ўйнар эдим. Бир қўш отли извош хоммопишимиизни босиб ўтиб, Шаҳодат холалар эшигидаги тўхтади. Ундан оврупача кийинган, телпакдек соч қўйиб, қўзойнан тақсан бирор паранжисиз аёл билан тушиб, ичкарига кириб кетди.

У вақтларда бизнинг боғ кўчаларга извош кириши, фасон кийинган кишиларнинг, паранжи ташлаган аёлларнинг келиши воқеа эди. Ҳамма қўшилар «Шаҳодат холаникига ким келибди?» деб анг-танг бўлишди. Биз хоммопишни қўйиб, извошга овора бўлиб кетдик ва шу ташриф куними ё эртасигами, баҳарҳол, бибим таом чоғи хафаланиб Қодирийга дедилар:

— Шаҳодатникига чиқсан, мулла Тўлаган келган экан, танимади, саломимга алик ҳам олмади, одам ҳам мундоғ кеккайракан-у, мартаба тегса... Богимнинг сархил мевасини еган эди...

Дадам бибимга ҳазиломуз кулдилар:

— Танимаган бўлса эҳтимол, қариб қолдингиз, ойи...

Бу лавҳани хотирлаб шундай фикрга бораман: орадаги вазиятдан хабарсиз бибим чамаси оққўнгиллик билан Шаҳодат холаникига чиқиб, кўз ўнгида ўсган мулла Тўлаган билан сўрашимоқчи бўлган, мулла Тўлаган эса бибимга ҳалигидек қўрслик қилиб, чамаси унинг дилини ёмон оғритеган ва бу билан бибимга ўзини ёмон кўрсатиб қўйган. Бибимнинг юқоридаги каби уни барадла ёмонлаши ҳам шундан сўнг бопланган кўринади... Иккинчи ёқдан бу беодобона, очиқдан-очиқ қилинган қўрслик, қўпполлик ҳам Қодирийга балки таъсири этмаганмикан?.. Бу айтмишларим менинггина билган-сезганларим...

Албатта бу мулла Абдураҳмон тимсолига тааллуқли бир мулоҳаза, Қодирий бу ҳақда менга ҳеч нима айтмаганлар, бибимга сўзлаган бўлишлари ҳам гумон. Лекин бу тўғриларда эҳтимол у киши дўсти Ақбархўжа амакига бирон нарса дегандирлар. Мен Ақбархўжа амакидан сўнгги вақтларда мазкур тимсолининг ўҳшашлиги тўғрисида бир неча бор эшитганман. Ёбим ҳам буни бошда шу кишидан англаған кўринади. Чунки улар улар она-бала тутишишган эди...

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «XV аср ўзбек адабиётининг бошқа шарқий адабиётлар билан қиёсий ўрганишнинг баъзи масалалари» деган докторлик диссертацияси юзасидан ёзган авторефератида шундай бир маълумотни келтириб, мулоҳазасини айтиб ўтади:

Алишер Навоий билан ҳамаср бўлган машҳур Озарбайжон шоири Сайд Имодиддин Насимий ўз замонасидаги

мутаассиб руҳонийларга қаратса маҳфий, қақшатгич бир ҳажвий шеър ёзди. Ҷавлат идора ишларини ўз қўлларида тутган руҳонийлар бу шеърнинг муаллифини била олмай қаҳрланиб-ғазабланиб юрадилар.

Кунларнинг бирида руҳонийлар Насимийнинг мазкур шеърини ёш бир йигит хуш ҳангда ўқиб турганини сезиз қоладилар ва «шеърин сён ёзгансан», деб уни тутадилар, ўлимга ҳукм этадилар... Мазкур йигит эса Насимийнинг яқин дўсти, шеърни Насимийдан ёзib олган бўлади. У ўз дўстига хиёнат қилинни хоҳламай, ўлимга мардона бош ёгади... Бироқ бу хабарни эшитган Насимий ўз шеъри учун дўстининг ҳалок бўлишини истамайди, қози маҳкамасига бориб: «Мазкур шеърни мен ёзганман», деб иқор бўлади, дўстини ўлимдан озод этади.

Ҳалаб руҳонийлари Насимийнинг терисини шилиб ўлдиришга фатво беришади ва дарҳақиқат, 1417 йили шоир Сайд Имодиддин Насимий териси товоидан бошигача шилиниб, ваҳшийларча ўлдирилади.

Эргаш Рустамов дейди:

«Мехробдан чаён»да Худоёр томонидан Султонали мирзонинг Айвар гуноҳи учун ўлдирилмоқчи бўлиши, бунга қарши ўз дўстини қутқазмоқ учун Айварнинг хонга бориб таслим бўлиши воқеалари шу шоир Насимий фожиасини эслатади... Эҳтимол, бу ўҳшашлик тасодифийдир. Эҳтимол, Қодирий Насимий фожиасини тарихдан билгандир, ундан илҳомлангандир».

Шуни ҳам унутмаслик керакки, роман ёзилгав вақтда бизда хотин-қизлар озодлиги учун куран, паранжи ташлаш компанияси қизғин борар эди. Раъно образи (ҳатто умуман асар)нинг яратилишида ана шу компания қисман бўлса-да, муаллифа ўз таъсирини кўрсатмаганмикин? Бу мулоҳазамизни рус олими Л. Климо维奇нинг ушбу сўзлари айниқса кучлагандек бўлади:

«Абдулла Қодирий «Мехробдан чаён» романини ёзган вақтда Ўзбекистонда паранжи-чачвонни ташлаш, хотин-қизларни ичкари асоратидан қутқариш, уларни ижтимоий ҳаётга тортиш учун кенг миқёсда компанияя кетаётган эди. Бу компанияя вақтида... Юз мингга яқин ўзбек ва толик хотин-қизлар тириклар кафани бўлган бу жунук, диний либосни ўтга ташлаб ёндириган эдилар. Абдулла Қодирий Шарқ хотин-қизларининг озодлик ҳаракатига хайриҳо бўлмай көломлас эди ва унинг томонидан яратилган Раъно образи ўша олижаноб мақсаддага хизмат қиласи эди... Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Айварни ўйла солиши — ўз замонаси учун-

гина эмас, балки бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойик таҳсис ва Раъно ёшидаги қизларимизга ибратдир»¹.

ТУШ

Қодирий Худоёр салтанатини, даврини тасвирлашга киришарканлар, фақат юқоридаги каби айрим воқеа, оғзаки хабарлар билангина чекланиб қолмайдилар. «Ўтган кунлар»даги каби бу роман учун ҳам ўша даврга оид турли тарихий адабиётларни синчилаб ўқиб ўрганадилар. (Албатта бу фикрлар ёзувчининг ўз сўзидан олиб айтилаётir, бу тўғрида қўйида сўз бўлур) ва йиғилган маълумотларни фикран умумлаштириб, уни маълум бир тартибга ҳам солиб чиқадилар, гёё романнинг умумий шакл-мазмуний ҳам тайёрдай бўлади. Аммо у кишини бир нарса анча вақт ўйлатади, излатади, қийнайди.

— «Меҳробдан чаён»ни ёзишга тайёрландим. Ҳамма нарса тахт: романнинг шакли, қаҳрамонлари, воқеалари, асарнинг қандай хотималаниши қўз олдимдан давра олиб ўтиб туради. Аммо ишни қаердан, нимадан бошлиш, даврага қандай кириб бориш масаласи мени ўйлатар, қийнар эди,— деган эдилар дадам бир вақт, оиласиб ўтиришда туш тўғрисида суҳбат бўлганди,— бир кун туш кўрдим. Гўё, Махмуд домла гўшт, пиёз кўтариб мачитдан чиқиб келар ва узоқдан мени ўзига имлаб, қўлидагиларни кўрсатар эди. Уйгониб кетдим. Ажабланиб, хаёл суриб ётдим ва бирдан қувониб кетдим. Чунки ишнинг учи топилган, романнинг қандай — қаердан бошланishi аниқланган эди...

Шоир Гайратий ҳикоя қилган эди:

— 1930—1932 йиллар миёнасида бўлса керак, Абдулла акам биз ёш ёзувчи-журналистлар билан бир неча бор адабий учрашувда бўлиб, ўз ижодий тажрибаларидан сўзлаб берган эдилар. Учрашувлардан бирида (бу учрашув ёз кунлари, Ленин кўчасидаги пашриёт биносида бўлган эди шекилли) у киши аста сўзлаб ўтириб, шу фикрни айтганилари ёдимда:

«Сўнгги йилларда ёш ёзувчиларимизнинг кўпайиб бориши мени қувонтиради. Лекин айримларнинг асарларини ўқиб шундай нуқсонларни сезаман: асарга маътулнитсан қарашлиқ, кичик фикр-воқеаларни ҳаддан ортиқ шишириб юборишлик, асарнинг бошдан-охирини аввалдан ўйлаб, бел-

ғилаб олмаслик, хоказо... Бу нуқсонлар асар қийматини туширади, уни зерикарли қиласди. Агар ёзувчи асарни бошдан-охир яхши ўйлаб олса, ёзин осон кўчади. Масалан, мен «Меҳробдан чаён»га маълумотлар тўплаб бўлганимдан кейин асар шаклини бир йилдан кўп ўйлаб юрдим. Маълум фикрга келиб олгач, романни қарийб бир йилда ёзib битирдим».

«Меҳробдан чаён» ёзилган чоғларда мен тўқиз-үн ёшли эдим. Бу роман ҳам Эщонгузар маҳалласида, ўша ҳовли, ўша ўй, ўша сандалда ўтириб, икки қиши (муаллиф юқорида «Қарийб бир йилда битирдим», деб фақат ижод қилган ойларнинга ҳисобга олган бўлсалар керак) ёзилган. Бу ўринда, мавзудан сал четроқ чиқсан-да, бир кулгули хотирани сўзлаб ўтмоқчиман:

Беш-олти ёшли пайтларим, қиши, рўза ойлари эди. Дадам эртаю-кеч сандалда қадалиб, «Ўтган кунлар»ни ёзардилар. Мен дадамнинг бундай ўтириш маъносига тушунмас, аксинча, «нега у ҳадеб ўтираверади, ёзаверади-а?» деб ажабланар, аччиғланар эдим... Бир кун, кечқурун, одатимча ойимдан: «Ифторлиқка нишолда олиб келайми?» деб сўрадим. «Керак эмас, пул йўқ», дедилар ойим. Мен «пулсиз ҳам берар» деб умид қилдимми ёки жуда нишолда егим келганиданми, секингина пиёлани кўтариб, кўча бошига чиқдим... Ҳамманинг ҳавасини келтириб нишолда сотиб ўтирган Маликхўжа амаки қўлнимдан пиёлани олиб: «Пули қани?» деди. «Йўқ» дедим. «Бор, пул олиб чиқ!» деди ва пиёлани қуруқ қайтариб берди. Мен кўпчилик ичида изза бўлиб уйга қайтдим ва йиғлаб, ойимни «койиб» кетдим:

— Нишолда бермади!.. Адам ҳам нишолда қилиб сотса бўлмайдими! Ҳадеб ёзаверадими!..

Аммо «Меҳробдан чаён» ёзилган вақтда дадамнинг кимлигини бирмунича англар, меҳнатини билар, асарларини унча-мунча ўқиб тушупар, у билан фахрланар эдим. У киши муттасил уйда ўтирас, тоҳо бир-ярим келган ёр-дуст меҳмошлар, ариза ёздирувчилар (Қодирий баъзан илтимос қилиб келувчиларга ариза ҳам ёзиб берар эдилар) алаҳсигт масалар, уйда ҳеч ким у кишига халал бермас эди. У кишининг кун тартиблари: ёзиш, ёзиш... Ёзишдан чарчаган вақтларда мутолаа қилиш, уй юмушларига қарашиш, кўча бошидаги уста дўконига, чойхонага чиқиш, бозор айланини ёди.

«Хўжа Нуриддин» қабристони ёнида Шораҳим ота деган кекса бир киши яшарди. У ҳеч кими йўқ, касб-корсиз, жуда фақир, қиласар иши эртаю кеч гуниллатиб нашаш чекиш

¹ Гулистон журнали, 4-сон, 1974 йил.

ди. Уни ҳамма «Шораҳим бангি» деб атар, билмадим, у қиндий манбага яшар эди. Биз, болалар, унинг эшигидан ўтганда «Шораҳим бангे-е!» деб қичқириб қочар эдик. У орқамиздан «Ҳа-айт!» деб пўписа қилиб қоларди.

Таом пишгач, ойим: «бор, адангни ейтib кел!» дердилар. Мен дадамни излаб, баъзан ана шу Шораҳим отанинг уйидан тўпардим. Унинг уйи қанақа дейсиз, қоқ ер, қорашифт, чалдивор, олов ёқилаверганидан ичи мўридек қорайиб кетган, бир бурчагига увада кўрпа-ёстиқлар тўшалган, холос. Ўзи эса мопш-туруч мажнунона соч-соқолли, ражги таг-тагидан сарғайиб, қовоқлари салқиган, қизил укини кўзлари ўқрайган, кўксовтабиат киши эди. Дадам уй ўртасидаги гулхан ёнида чой ичиб, у билан сухбатлашиб ўтиради эдилар...

Мен бу Шораҳим отанинг ҳаётини, гулхан ёнида Қодирининг чой ичиб ўтиришларини ҳамон эсласам, «Мехробдан чаён»даги «ғарид кўнгли»ни, Аинварнинг: «...Мен шундай қоронғу уйда, гулхан ёнида ўтиришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман. Бу ўлтиришнинг шоирона, дарвешона бир нашъаси бор», деган сўзларини хотирлайман. Шораҳим отанинг қиёфаси эса «Ўтган кунлар»даги «Кўрқинчли бир кечаси»ни, ундаги девона тусини эслатади.

1927 йилнинг қиши олди эди, чоғи, дадам «Мехробдан чаён»ни авжи ёза туриб, тўсатдан Қўқон сафарига жўнаб қолдилар ва беш-ён кун айланиб келиб, яна ишни давом эттиридилар. Шунда бир кун мулла Алижон домла одатларича бизга меҳмон бўлиб келдилар-да, сухбат чоғи дадамдан сўрадилар:

— Кўқонга борибсиз деб эшитдим?..

— Ҳа, домла, романнинг баъзи ўринларини аниқлаши зарур бўлди, бормасам иш юришмайдиган, бирров бориб қайтдим.

Бу вакъларда ҳам дадам маҳалламиздаги мазкур улфатлари билан гап-гаштак ерлар, ёзаттган «Мехробдан чаён»дан меҳмондорлик пайтларида парчалар ўқиб берардилар. Хотиримда, бир қиши, гап берганимизда, у киши романдан «Баримта» бобини (чамаси роман тугалланиш арафасида ёнап-да) олиб чиқиб меҳмонларга ўқиб берган эдилар, дадамишг оғзидан майин эштилган ўша жарчининг хабари (щерь), Раҳимнинг газаби, уч дўстнинг кўл олишиб қилгани аҳди, дўкон ёнидаги каллапазнинг зўр бериб ёғли ҳасинини мақтаси, қаландарлар талқин лавҳалари қулоқларим тагида ҳамон тақрорлангандай, дадамнинг овозлари эштилгандай бўлади...

РОМАН БОСИЛИБ ЧИҚКАНДАН СҮНГ

1928 йилнинг қиши чиқишида (15 февраль) Қодирий романни ёзиг тутатдилар. Романнинг битганйни мен шундан хотирлайманки, у киши энди, ўйланиб ўтириб, ёзиши қўйиб, кун сайин нусха кўчиришга бошлаган эдилар... Кўчириш бир неча кун давом этиб, охир зериқдилар шекилини, бир кун (эрта баҳор эди) Қодирий ўша вақтнинг ёш зиёли, адабиёт ҳаваскорларидан ҳисобланган Ҳамид Сулаймон (1979 йилда вафот этди), Раҳмат Азизхўжаев, Мансур Ризқий, Фазлиддин Ҳошимовларни¹ уйимизга чорлаб келдилар. Меҳмонхонага ўтқазиб, ўртага бир неча хонтахта қўйдилар ва қўллэзманинг нусха кўчирилмаган бобларини уларга кўчиришга бўлиб бердилар. Хотиримда, шунда ҳашарчилардан қай бири, чамаси чизиқсиз қофозга тўғри ёзолмас экан чоғи, озгина кўчиригач, секингина кетиб қолган, Қодирий ўз хоналаридан чиқиб (у киши ҳам нусха кўчириш билан машғул эдилар) қийшиқ ёзилган хатни кўриб, «уддалай олмабди-да...», деган кулган эдилар. Ҳашарчилар бир кунми, икки кунми нусха кўчиришди. Иш охирлагач, ош дамлаб, уларни кузатдик ва Қодирий қўллэзмани ўзларида қолдириб, нусхани нашриётга топширдилар...

Шу кезларда баъзи кимсаларда, эски зиёлилардан фойдаланилмасин, деган зарарли «ғоя» ҳукм суреб, Қодирий матбуот — наприёт ишларидан йироқлашиброқ юрардилар. Шунданми ва ё бошқа боисданми, ҳар ҳолда, қўллэзма нашриётга топширилса-да, у тезликда босмага туширила қолмайди. Романнинг бадиий томонга бир парса дейилмаса ҳам «Роман, сиёсий жиҳатдан балки ҳозирги давр талабига жавоб бера олмасмийкин?» деган иккилапиш — дудмаллик билан асарни нашрга тайёрлашни бир неча ойлаб тўхтатиб қўйилади. Ниҳоят, Қодирий ўзлари қўллэзмани кўтариб, Ўзбекистон Комиартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромов олдига чиққат ва у киши асарни ўқиб кўриб, устига «Босилсий» деб имзо чеккач, романни нашрга тайёрлаш ишлари юришиб кетади.

1929 йилнинг февралида газета-журналларда «Мехробдан чаён»нинг тез кунда босмадан чиқиши тўғрисида эълонлар чиқа бошлади. Бу эълонлар негадир топишмоқ тарзида ёзилган. Масалан:

«Мехробдан чаён».

Газет эмас, журпал эмас, кино эмас, нима бу?

¹ Булар ҳозир педагог, ёзувчи, босмахона ходими, врачдирлар. (Х. Қ.)

Яқин кунда маълум бўлади».

(«Шарқ ҳақиқати» газетаси 1929 йил, 3 февраль)
«МЕХРОБДАН ЧАЕН» нима?
КУТИБ ТУРИНГ, яқинда биласиз».
(«Озод Бухоро» газетаси, 1929 йил, 8 февраль)

Шундай қилиб, 1929 йилнинг март ойида роман Самарқанд шаҳрида босмадан чиқди (7000 нусха). Бир кун дадам шаҳар ҳовлимизга бир даста китоб кўтариб келдилар ва ёр-дўстларга, қўшиниларга улапдилар. Китобнинг биринчи нашри араб алифбосида, қалинроқ қоғоз муқовада эди. Муқова устига меҳроб сурати солиниб, ўртасида саллали хунук бир мулла-имомнинг башараси чизилган, таг қисми-да эса чаёнинг расми...

Реалистик адабиётга ҳали чанқоқ китобхонларимиз бу иккинчи романни ҳам яхши кутиб олишди: буниси ҳам биринчиси каби дўконларда кўп турмай, тез кунда сотилиб битди; қўйма-қўй ўқила бошлиди; ҳатто уйимизга йироқ-ёвуқдан китоб сўраб келиш ҳоллари ҳам бўлди ва шу сабабдан бўлса керак, шу йилнинг ўзида роман иккинчи қайта нашр этилди.

Роман чиқиши биланоқ, бирор ой ўтмай, «Шарқ ҳақиқати» газетасида (1929 йил 1, 2 апрель сонларида) Миён-бузрук Солиҳовнинг «Мехробдан чаён» сарлавҳали таңидий мақоласи босилади. Мақолани мен таҳлил қилиб ўтирамайман, қизиқувчилар ўзлари ўқиб кўрарлар. Фақат шуни айтиб ўтайки, менимча, мақолада шошқалоқлик, фикрларда хомлик сезилиб туриди. Шунинг учун ҳам газета мақоланинг тагига шундай илова берган: «Бу мақола ўқувчиларимиз билан фикр алишув тарзида босилди». Газетанинг сўнгги сонларини варактарикансиз, мақолага жавобан на роман мўаллиғининг, на бошқаларнинг мунозарага қўшилганини топа оласиз, Гўё, мақола елдек келган-у, селдек кетган.

Аксинча Ленин номидаги иккинчи босқич мактабнинг шоирнамо тил-адабиёт ўқитувчisi Муродхўжа домла «Мехробдан чаён»нинг босилиб чиқиши муносабати билан Жулқупбойта бағишлаб шеър— мадҳия ёзди. Бу мадҳиянинг шеъриятида қанчалик қиммати бор-йўқлигидан қатъий пазар, уни китобхонлар оммасига қанчалик манзур бўлганлигини кўрсатувчи бир факт сифатида қўйида кўчира-миз!

Олинг чиқди, бу кун Жулқупнинг ёзган фикри инсоси,
Деса мумкин ани баҳри адамнинг дурри яктоси.

188

Асарнинг исмипи гўё «Мехробдан чаён» қўйгон, Битиб чиқмасдан аввал тутди оламии аллоси.

Кўзим ўтида турган жилва бирла айрилмас, Баён этганда Раъно васфида ул кўзи шаҳлоси.

Ўқиб чиққон замон шеъри Раъно бирла Аинварнинг, Ажаб маҳв айлади алфак у тулшапнинг тамомоси. Кўнгилда қайгуни маҳв этгали мөхроби афсонанг, Шароб илкипгидан тотмоқда гўё сиркоси.

Бошимда бир турли қайғу бор эди, хотирим ранжур, Тамоман бир йўли йўқ этди, афсонанг аллоси.

Кел энди, хизмат айлаб тут қалам илтингга эй Жулқун, Кўнгилда бор эрса гар шеър этмоғлиқ таманиоси.

Агар фурсат тошилса, ушбу шеърни жамъ қилғойдим, Халойиқнинг бошимда бор эрур бе суд савдоси.

(«Шарқ ҳақиқати» газетаси, 1930 йил, 80-сон)

Роман чиққач, уни уйимизда ҳар ким ўзича севиб ўқириди. Жоссият бибим «Бахмалбофда фақир бир оила», «Танийсанми шу жажжи қизни?» бобларини ўқитиб эшистар эканлар, кўзёш қиласр эдилар. Хоним бибим «Хон кўнгил очмоқчи», «Қизиқлар» бобларини менга ўқитиб кулар эдилар. Ойқумуш опам «Дўстлик каромати» бобини ўқиб, негадир зўр бериб туниқотарни қаргар эди. Менга энг маъқули эса «Қўрқинч бир жасорат» боби ва Нигорхоним образи эди. Чунки Нигорхонимнинг ташқи қиёфаси, оғир, майин табиати, муомаласи, бор-йўқдек ўйда юриши худди ойимга ўхшаб кетарди...

Бир вақт меҳмондорликда мулла Алижон домла билан Қодирий ўрталарида шундай сухбат бўлган эди:

— Менга айниқса Сафар бўзчинг ёқди, Абдулла... У нафсиламр, содда, покиза, ҳоксор яратилган инсон...

— Маҳдум домлага нима дейсиз?...— деб кулдилар норин тўғраб ўтирган Қодирий.

— У — воқеан ҳозирда ҳам учрайдиган муллаларимиздан бир вакил. Унинг маргуб, номаргуб томонлари ҳақ. Лекин қургурнинг номаргуб сифат — хислатлари ўтача... Зинкалик ҳам эви билан-да!..

— Пасткашликни қаранг, домла, Маҳдум домланинг фикрича, қовоқ сомсага ёғни кам солиш керак эмиш, негаки ёғ қовоқнинг таъмини бузар эмиш...— дедилар Қодирий ва қотиб кулдилар.

Қодирийнинг бундай кайфланиб кулишларидан, хурсанд бўлишларидан сезилардики, у киши ўзи яратган образ-характерларга ўзи ҳам қойил, ўзи ёзб-ўзи завқланади. Базъзан у кишининг ўз асарларини ўзлари ўқиб кулиб ўтирган пайтлари ҳам бўларди...

139

Бир кун кечки шайт шаҳар ҳовли эшигимиз тақиллади. Чиноб очдим. Кӯчада тўн кийган, мўйлабли, ёшроқ, оқюзли ноганиш бир йигит туради. «Дадангиз бормилар?» деб сўради у. «Борлар» дедим. «Чақиринг», деб илтимос қилди йигит. Бир вақт дадам у йигитни эшикдан кузатиб, қўлла-рида ярақлаган бир маҳси кўтариб кириб келдилар. Ойим маҳсими кўриб, сўрадилар:

— Ҳа, маҳси буёрганимдингиз?

— Йўқ,— дедилар дадам маҳсими қўйиб мамнун бир вазиятда,— бир турӯҳ косиблар тўкмада «Мехробдан чаён»ни ўқишиби ва раҳматнома тариқасида, ҳаммалари бу маҳспини тикиб, совға қилишибди.

Қодирий романнинг «Қирқ қизлар» бобида ҳарамдаги санъаткор, созандо, раққоса, хонандо қизларни тасвирлаб келиб: «улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлган Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилла ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Ҳон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўйинчи, Шоҳбатча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлик Зебихонлардан ўйинга, созга, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлган эдилар», деб ёзадилар:

Бир кун суҳбатда юқорида номлари зикр қилинган мазкур хотинларни эслаб, Қодирийдан сўрадим:

— Бу санъаткор аёллар бўлган аёлларми, ада?

— Ҳа, бўлган.

— Уларни қаердан билдингиз?

— Розия ойимдан...

Қодирийдан яна сўрадим:

— «Ҳон кўнгил очмоқчи» бобида «Сарбозча» куйи чалинганини ёсасиз... Бу куйининг оҳангига қандай?..

У киши кулиб, «Шаҳаншоҳим» шеърини «Сарбозча» куйига солиб айтиб бердилар ва:

— Бу куй жуда кўҳна, Навоий ўйлаб чиқарған,— деб қўйдилар.

— Навоий музика чалишни билганми?

— Ҳа, у яхши ташбур чертган. Уйни қоронгилатиб ёлиз ўзи ўтираскан-да, куй-мақом ижод қиласкан...

Дадамнинг Иногомжон исмли бир ошиналари бўларди. Ўзи ўзгант маҳаллалик. Кўктеракда катта боғи бор, зўр соҳибкор, эскича саводхон, адабиёт, китобхонлика уччамунча қизиқувчи эди. У бизга тез-тез келиб, боғ ишларимизга қарашиб, маслаҳатлар бериб туради эди. Келгандэ ишдан сўнг, ё чой-таом асниси дадам билан суҳбатлашиб, бальзан қўзойнак тақиб, асарларини ўқиб ўтираскан эди. Бир гал, у курсидаги янги ёзib битирилган, ҳали нацрга топ-

ширилмаган «Обид кетмон» қиссасидан бир неча варагини олиб ўқиб ўтириди-да, қисса охиридаги шеър унга ёқиб қолди шекилли, дадамга деди:

— Шу шеърингизни кўчириб олай, Кўктеракдаги ошна-ларимга ўқиб бераман?..

— Қўйинг,— дедилар ёқинқирамагандай, кулимсираб дадам,— олдин босилиб чиқсин...

Халиги чол кетгач, дадамга дедим:

— Нега шеърни кўчириб олишга рухсат этмадингиз? Балки, отанинг кўнгли олиндими?

У киши қўл силкидилар:

— Яхши эмас, босилиб чиқмаган асардан бировга нусха бериш... Бир вақт нусха бериб пушаймон бўлганман...

— Нега?

— «Мехробдан чаён»ни ёзив юрганимда, биттаси уйга меҳмон бўлиб келди. Мен меҳмонга «Ҳаёт шамъи» бобида-ги шеърларни ўқиб бердим. Шеърлар унга маъқул тушиб, кўчириб олди. Бир кун кўрсам, ўша шеърларим мазкур меҳмоннинг имзоси билан босилиб чиқибди. Шеърларни бошқатдан ёзишга тўғри келди...

1935 йилда «Мехробдан чаён» учинчи қайта нашр этилди. Бу нашр лотин алифбосида, муқовасининг ич томонла-рига бир неча тасвирий расмлар берилиб, 7100 нусхада чиқди. Шу йилнинг ўзида асар Ализода таржимаси то-жик тилида ҳам чоп этилди. Ализода роман таржимаси жараёнида муаллифдан маслаҳатлар олгани Душанбадан бизнисига келиб ҳам кетди. Кейин, бир кун Тожикистон Давлат нашриётиданни ёки Ализодаданни, почта орқали бир неча нусха «Гаждум аз меҳроб» олдик. Мен қизиқиб, уни дарҳол ўқиб чиқдим¹. Шунда дадам мендан сўраган эдилар:

— Қалай, таржима сепга ёқдими?

— Ёқди... Аслига жуда яқин,— дедим.

— Форс-тоҷик тили ёқимли, кўп ибора, урф одат жи-ҳатларидан бизга жуда яқин, шунинг учун таржима, равон, чиройли чиқади,— дедилар у киши.

1935—1936 йилларда Л. Соцердотова² «Мехробдан чаён»

¹ Мен бу вақтларда форс-тоҷик тилини ўргангап эдим.

² Лидия Евгеньевна Соцердотова (1954 йилда олтмиш ёшларда вафот этган). Шарқшунослик институтини битирган, Ёзувчилар союзининг аъзоси, ўзбек тилини яхши билувчи ва эркин сўзлаша оловчи таржимон эди. У Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасини ва бирмунча ҳикоя, мақолаларини ҳам русчага таржима қиласкан. Лидия она таржима хусусида дадамдан маслаҳатлар олгани бизнисига тез-тез келиб туради, оиласизга қадрдан бўлиб қолган, камтар аёл эди.

ни русчага таржима қилди. Таржиманинг айрим боблари эса «Литературный Узбекистан» журналининг 1936 йил сонларида босилиб ҳам турди. 1936 йилнинг охирларида Л. Соцердотова таржимани тамомлаб, қўллэzmани Қодирийга бир йўла ўқитиб олди ва Узбекистон ёзувчилар Союзига муҳокамага тошириди. Орадан бирмунча вақт ўтиб, бир куни, иттифоқо, мен сўрадим:

— Ада, роман муҳокама қилиндими, рус ёзувчиларига маъқул тушдими?..

— Маъқул тушди... Фақат китобнинг бир ерига эътиroz билдириши...

— Қайси ерига?

— «Амир Умархоннинг канизи» бобига... Баъзи рус тарихчилари «Бухоро амири Насруллохоннинг Кўқонга бостириб келиши фақат бир каниз мақсадидагина эмас эди. Насруллохон бунда иқтисодий манфаатларни ҳам кўзда тутган эди», деб фикр айтишаётир...

— Улар фикрига сиз қандай қарайсиз?

— Балки фикрлари тўғридир. Мен романга материал тўплаганимда масаланинг бу томонини тарихдан чуқурроқ ўрганимаган эдим...

«Мехробдан чаён» 1961 йили рус ёзувчилари Л. Бать ва В. Смирновалар томонидан қайта таржима этилди ва шўшишдек бу асар, ҳозирча, менинг аниқлашимча, уйғур, лита, озарбайжон, туркман тилларига ҳам таржима қилинган.

СЛЭҲАТ

«Мехробдан чаён» битгач, 1928 йилда Қодирий татар олими Абдулла Шуносийнинг уч бўлимдан иборат ўрта мактаблар учун ёзилган «Физика курси» ўқув китобини таржима қиласидилар. Бу таржима тўғрисида 1928 йилда «Қизил Узбекистон» газетасида (140-сон) «Абдулла Қодирий Абдулла Шуносийнинг «Физика китоб»ини таржима қиласоқда, тез кунда босилиб чиқади», деган хабар ҳам берилади. Ёдимда, шу муносабат билан шу йил ёзда Абдулла Шуносий бизнинг бокқа келган, таржима тўғрисида Қодирийга маслаҳатлар бериб, бир кеча ётиб кетган эди.

«Физика курси» китоби чамаси жуда зарур экан шекили, шу йил китоб таржима этиб тутатилади ва араб алиф-босида уч бўлимдан иборат алоҳида-алоҳида китоб қилиб босмадан ҳам чиқарилади. Лекин китобда шу нарса эътиборни жалб этардики, унда таржимоннинг имзоси йўқ. Бунинг сабабини кейинчалик Қодирийдан сўраганимда, «Имзо чекишини эп кўрмадим», деб жавоб қилган эдилар.

Қодирий яна шу йили француз ёзувчиси Фердинанд Дюшаннинг, татар ёзувчиси Зариф Баширий томонидан ўзбекчага таржима этилган «Томилла» ва «Қамар» романларини таҳрир қиласидилар.

Маълумки, 1924—1930 йиллар миёнасида Самарқанд шаҳри Узбекистон республикасининг пойтахти бўлган. Бинобарин, айниқса бу йилларда Қодирий иш юзасидан Самарқандга тез-тез бориб турганлар. Шоир Баҳром Иброҳимов (Йўқсил 1908—1978) Қодирийнинг Самарқанд сафарини хотирлаб шундай ҳикоя қиласиди:

— Мен 1928—1932 йилларда «Аланга»¹ журналида масъул котиб бўлиб ишлаган пайтларимда ўша даврнинг илгор зиёлилари, ёзувчи-шоирлари билан яқиндан танишиб, уларнинг мажлисларида, сұхбатларида, мушоираларида иштирок қилганман, таниш-билишлар ортирганман. Тошкентлик ёзувчилар эса (жумладан Абдулла акам ҳам) Самарқандга келсалар, кўпинча менинг уйимда кўнар эдилар.

Мен Бибиҳоним мадрасаси яқинидаги «Биринчи май» маҳалласида Шарифжон Ражабий исмли хўжандлик дўстим билан болохоналик уйда ижарада турар эдик. Абдулла акамнинг кўпинча бизнинг уйда қўнишларининг сабаби шунда эдики, уйимиз шаҳар ўртасида, тинч, озода, биз икки дўст бўйдоқ, эрта кетиб, кеч қайтар эдик. Абдулла акам бўлса, ўз уйларидек унда дам олар, хоҳлаган ерларига борар, одатланганларидан бўлса керак, доимо узун энсиз қозогзга сиёҳ қалам билан ёза-ёза ижод қиласар эдилар.

Самарқандда Маъруф Расулий² номли ўқимишли, адабиёт ҳомийси, ўзига тўқ, ўрта ёш бир киши бор эди. Унинг Чорраҳадан пастроқда, Даҳбед қишлоғига борадиган кўчада каттакон обод бир боғи бор эди. Ўша давр мунавварлари³ кўпинча шу боғда йигилишар, зиёфат-мажлислар, адабий кечалар ўтказишар эдилар. Йигилишда Садриддин Айний, Абдулла акам, Абдулла Алавий, Фулом Зафарий, Фози Юнус, Шокир Сулаймон, Элбек, Санжар Сиддиқ каби кўп қаламкашларни, адабиётчиларни ва муҳлисларни кўриш мумкин эди.

Ёдимда, шу боғдаги бир йигинда кексароқ бир киши (исми ёдимда қолмаган) Абдулла акам билан сұхбатлашиб ўтириб, «Ўтган кунлар»даги Мирзакарим Қутидор образига

¹ Бу журнал 1928—1932 йиллар миёнасида Самарқандда чиқкан. (Х.К.)

² Бу киши тўғрисида «Самарқанд тарихи» китобида (II жилд.) маълумот бор. (Х.К.)

³ Мунаввар — зиёли, ўқиган, интеллигент. (Ред.)

тұхталиб, «Қайен ота ўз қизи устиға күндоң олиб боришига рози бўлади?» деб оътироғ билдириди. Абдулла акам жавоб қилиб, у кинини қаноатлантиридилар.

1929 йил бўлса керак, ёз кунлари эди. Бир кеч эшигимиз тақијади. Чиқсан, Абдулла акам, Элбек, Фози Юнус ва яна бир-икки киши йўлтовур кийинишган, кулиб туришар эди. Мен улар билан бирин-бирин кўриша бошладим ва охир Фози Юнусга қўйл чўздим. У (қизиқчи эди) кўришмай, қўлимни қайтариб, нарироқда турган извошга ишора қилиб жиддий деди:

— Аввал извошчининг пулини тўла, кейин сен билан кўришман!..

Ҳаммалари кулиб юборишиди. Мен дарров масалага тушуниб, уларни ичкарига олдим ва извошчини рози қилиб жўнатдим. Билсан, улар бир ярим ой бурун Тошкентдан саёҳатга чиқишиб, Қўқон, Фарғона, Андижон, Ўщ ва қишлоқларни кеза-кеза охирги цуллари билан Самарқандга кириб келишган, бундан баъзи бирлари гонорар олишмоқчи экан...

Мен дадамнинг бу саёҳатларини хўтирлайман ва у кининг баъзи айтган сўзларидан саёҳатдан кузатган мақсадларини ҳам тахминлайман. Саёҳатдан мақсадлари: диёр кезиши, дам олиш ва шу баҳонада «Амир Умархоннинг қанизи» романига материал йиғишиб эди. Фози Юнус эса ўзбек халқ оғзаки латифаларини тўплаб китоб қўлмоқчи эди.

Дадам шу сафар тўғрисида ҳикоя қилиб:— «Қайси шадар ёки қишлоққа бормайлик, чойхонада, меҳмонда Фозака дарров халқ билан афанди айтиша бошлар, янги учраган латифаларни секин ёзив олар эди, агар асқия айтишиб ентилиб қўса, «биз меҳмонмиз, меҳмонни сийлашларингиз керак-да, деб ҳаммани кулдирар эди», деганилари хотиримда.

Фози Юнус¹ табиатан жуда хушчақчақ, бир дақиқа ҳам қизиқчилукни қўймайдиган, оққўнгил Қодирий билан сансираб сўзлашувчи киши эди. У шундай сафарлар самараасида иккита катта-катта жузъ бўладиган «Мулла Насриддин латифалари»ни тўйлаган, қўлёзмасини 1936 йили таҳрир

¹ Фози Юнус (1885—1942) Тошкент шаҳрининг Охунгузар маҳалласида тувиленган. Отаси бинокор уста эди. У эски мактабда ва Толкентдаги «Бароқон» мадрасасида ўқиган. Ишқиlobининг биринчи кунларида ёқ КПСС сафига ўтиб, матбуотда актив қатнашса бошлиди. «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида ва «Муштум» журналида (1923—1925) редактор бўлиб ишлайди. Бир қатор ҳажвий ҳикоялар, фельетонлар, кичик саҳна асарлари ёзади ва таржимонлик қиласи.

учун Қодирийга келтирган, ундан баъзи ўринларни мен ўқиган эдим.

Фози Юнус билай Қодирий ораларида 1925 йилда бирмунча аччиқ, илмий-адабийнамо бир муносара бўлиб кечган ва бу муносара — мақолалар шу йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида: «Муштум» (А. К.), «Танқидми тош отиш?» (Ғ. Ю.), «Шаллақи» (А. К.), «Шаллақи ким?» (Ғ. Ю.), «Ўжар кўр» (А. К.) номлар билан босилиб, газетхонлар диққатини анча жалб қилган. Бироқ уларнинг борди-келди дўстлик муносабатлари сўнгги чоқларгача ҳам дуруст эди.

ШИЙПОН

1930—1931 йилларга келиб, янги боғ-ободончилик ишларимиз деярли тугаб, маълум тартибга тушиб қолган эди. Ташибандик ерлар ўрида узумзор, олмазор, шафтозизор, олчазорлар тартиб берилган; девор таги ва ариқ бўйларига қатор-қатор терак, тол, кўксултон каби оғочлар ўтқазилган; қовун, тарвуз, жўбори, картошка ва резевор экиладиган жойлар алоҳида, катта гулзор ва бедазорлар алоҳида.

Шунингдек, ичин-ташин икки қаватли оқ тунукаванли бинолар (бу бинолар усталар қўли билан қурилган бўлса ҳам), доинхона, ошхона, ўтихона, молхона каби ёрдамчи уйларни биз болалар ёрдамида дадамнинг ўзлари қурган (у киши ғашт териш, сувоқ қилиш, бино ёпиш ишларини ҳам яхши билар эдилар), ҳатто мўрчагача қуриб битқазилиб, боғимиз гўзаллашган эди. Айниқса пастки боғимиз ўртасида қурилган шийпонимиз бу гўзалликка мәнба каби эди.

Шийпон шаҳарнинг зўр усталари қўли билан пишиқ ғишидан қурилган, икки қаватли, таги қишига иссиқ, ёзга салқин, қўш дераза, эшикли катта уй, усти ўнта ғишидан устунлардан ишланган «қирқ улфат» сирадиган шийпон, томи эса қубба шаклда чорқирра қилиб оқ тунука билан ёпилган. Устунларнинг ҳаммаси ганждай бир хилда ўйма нақшланган. (Қодирий «Бундай устунлар андоасини Ленинградда қўриб келганиман» дер эдилар...) Шифт фанерларига ва эшик ромларига бир текис оч ҳаворанг сир-бўёқ берилган. Шийпон ёнларига гилос, шафтоли, олма ўтқазилган. Улар шийпонга салқин солиб туради.

Шийпоннинг олд қисми ярим таноб ер, тартиб билав пол ва йўлкаларга ажратилган гулзор, унда турли-туман гуллар очилиб тезаракка хушбўй таратиб туради. Гулзор ўртасида каттакон керосин фонар ўрнатилган бўлиб, кечкурун ёқилгач, гудзорни жилолантириб юборади.

Шийпон айниқса, 1929—1937 йиллар миёнасида ўз чироини, хуиманзараси билан шаҳарда «Жўлқунбойнинг шийпони», «Абдулла Қодирийнинг боти» деб ном чиқаради, ажойиғи богоимизни томоша қилиш учун келувчилар кўпаяди (мен, ҳатто ҳозир ҳам ўзга шаҳарларда бўлганимда «ажойиғи шийпонингиз бор эмиш» дегувчиларни учратаман). Шийпонинг бунчалик ном чиқариш сабаби, менимча, дид билан қурилган, бунингдек, бот, биноларнинг у пайтларда оз бўлишидир. Шуниси ҳам борки, бу шийпон фақат кўркам бўлиб қолмай, ўз замонида кўнгина санъаткорлар маскани ҳам бўлган.

Мен, Обид акам (Раҳимберди амакимнинг ўғли. Мендан иккни ёш катта) ҳар кун кечки пайт шийпон теварагини, гулзорларни сув сепиб супурар, баъзи кунлар эса меҳмонларга жой ҳозирлар эдик. «Жўлқунбойнинг шийпонига» деб, адабиёт муҳиблари, ошна-огайни санъаткор созандалар, ашулачилар келишар, лоларанг гиламлар тушшалган шийпонда тизилиб ўтириб, тонготар улфатчилик қилишар эди.

Бу санъаткорларнинг кўпи ўша вақтларда радио комитетининг ашула ва чолру ансамблида ишлашар, бизнигига бирор манфаат юзасидан эмас, холосона санъат ишқи билан йигилишар эди. Санъаткорлардан мен шуларни хотирлайман:

Мулла Тўйчи ҳофиз (бу киши анча кексайиб қолган, ашула кечасига сийрак қатнашар эди), Юнус Ражабий (бу кинни ҳам кечага сийрак қатнашар, най ва дутор чалар эди), Қодир қори ака (сартарошлиқ қиласар, яхши ашула айтар эди), Шоборот домла (анча кексайиб қолган, ашула га қўшилар эди), Шожалил ҳофиз (ашула айтар эди), Носир дуторчи (танбур ҳам чалар, ашула га қўшилар эди), Набињўжака (гуруч дўконида ишлар, яхши танбур чалар ва ашула га қўшилар эди), Қурвон ғижжакчи, Ҳошим ака (дутор чалар эди). Имом ака (дутор ва най чалар эди). Бу сўнгги уч санъаткор ака-ука эдилар), Юсуф қизиқ (бу кинни бизнигига бир марта келганини хотирлайман), Холмат манинчи (тикувчилик қиласар, танбур чалиб, ашула га қўшилар эди). Абдусоат дуторчи.

Абдусоат дуторчи жиккакдан келган, ўрта ёшли, қизиқ, дали гули табнатли эди. Бир гал унинг дадам билан шундай «сухбат» қилгани ёдимда:

1931—1932 йиллар бўлса керак, бир кун кечки пайт Абдусоат дуторчи қизил ғилофли дуторини қўлтиқлаб кириб келди. Қодирий уни қаршилаб, шийпонга ўтказдилар.

Ундан-бундан сўзлашиб, ҳазил-мутойиба қилиб ўтиришди. Абдусоат дуторчи ташриф сабабига кўчиб деди:

— Сенга келишдан мақсадим бир ариза ёэдириш, Абдулла.

— Хўп, қандай ариза? — сўрадилар Қодирий.

— Биласанки, ўн йилдан бўён радиода хизмат қиласман. Ёз, менинг ўн йиллик тўйимни қилиб беришсин¹.

Қодирий ўйланиб, бош чайқаб кулдилар.

— Нега кулласан?! — Абдусоат дуторчи тажангланди, — ёзин ёқмади дейман-а?

Қодирий яна кулдилар:

— Ёзиш эмас, Абдусоат ака, бундай талабни қўйишингиз менга ёқмади, уят...

— Нимаси уят?

— Одатда бундай талабни тўй эгаси қилмайди, уят бўлади. Агар хизматингиз тақдирлашга сазовор бўлса, бу масалани ишҳоцангиз кўтариши, сиз эса бир чеккада камтарона туришингиз керак. Сизнинг бу талабингиз болаларнинг «дада, мени қачон тўй қиласиз?» деб қистаганидай бўлиб чиқади, — дедилар Қодирий ва қотиб кулдилар.

Абдусоат дуторчи Қодирийнинг сўзини ийламади:

— Бунақа олифта гапларингни меңга қиласа, уларни туртмасаңг бўлмайди, ёз дедимми, ёз!.. Мен унгача секин бир маниқ қилиб бераман, — деди ва дуторини ғилофидан чиқариб созлай бошлади.

Мен қозоз, сиёҳ келтириб бердим. Қодирий чордана қуриб ўлтириб тиззаларида ариза ёзишга тутиндилар. Абдусоат дуторчи эса, чордана қуриб буқчайиб ўтириб олиб, бошини прогита-иргита қандайдир увоқ ва ҳазин куйни чала бошлади.

Қодирий ширкат аъзоси

1930 йилга келиб, шаҳар ҳовлимиз ортиқчалик қила бошлади. Чунки бир томондан энди лой томли чаккахона ўйларда (шаҳар ҳовлимизда айниқса эрта баҳорда чакка ўтиб безор қиласарди) туришдан тунука томли бинода яшаш қулагай бўлса, иккичи томондан 1930—1931 йилларгача боруда қўшилардан ҳеч ким қишловда қолмас, бинобарин, янги биноларни қиши билан қаровсиз қолдириб кетиш хавфли эди. Шу важдан, шаҳарга кўчиб тушгач, дадам хавфланиб бўлса керак, қишида баъзан мени ёнларига олиб ҳувиллаган бокқа келардилар-да, шийпон қорларини ку-

¹ У вақтларда ташкилотларда шундай расм бор эди. (Х. Қ.)

пар, кўчага йўл очиб, пастки иссиқ уйда чироқ ёқиб, тунда ижод қилардилар. («Меҳробдан чайёнинг сўнгги боблари шу шийлонда ёзилган.») Мен эса у кишининг ёнларида ўтириб дарс тайёрлар, китоб ўқир, расм чизар эдим. Примусда чой қайнатиб ичиб, шунда тунардик-да, эрталабки чойга шаҳар ҳовлига этиб борар эдик. Бир гал шундай ҳол рўй бергани ёдимда:

Иккимиз ётдик. Туни билан ертўладан чиққан иссиқ рутба буг уй эшик-деразаларини терлатиб пастга оқиб тушаверган ва эшикнинг таг-тирқишидан кирган қаттиқ совуқ таъсирида музлай бошлаган. Эрталаб туриб қарасак, эшик тагларида муз қайнаб битиб ётиди. Эшик очилмайди. Ҳайрон бўлдик. Дадам эшикни куч билан торта-торта: «қамалиб қолибмиз-ку», деб кулар эдилар.

Дадам ўйлаб туриб, чойидиша қолган сувни примусда қайнатдилар ва уни эшикнинг бир чеккасига қўйиб, тўръянлик ердаги музни эритдилар (чунки сув ҳамма музни эритишга етмас эди) ва очилган тирқишига қўл арра солиб ҳамма музни арралаб чиқдилар ва эшикни очдилар. (Деразаларга темир панжара ўринатилган эди...)

Шундан кейин шаҳар ҳовлини сотдик. Биринчи йил боғда икки хонадон — Ҳасанбой амаки билан бизлар қишлидик. Орадан икки-уч йил ўтгач, деярли ҳамма қўшиларимиз шаҳарга қўчиб тушмайдиган бўлишди...

* * *

1930 йил эди шекилли, дадам ёз кунларининг бирида шийлон рўпарасида кўча дарвозамиз устини ёпиш учун гишт териб устун ясар, мен ва Обид акам лой, гишт олиб бериб туарар эдик. Кечки пайт велосипед миниб шоирFaфур Ғулом келди. Мен уни шу кун биринчи таниппим эди. У йигирма беш ёшларда, бугдойрангдан келган, келишган, норгул гавдали йигит бўлиб, оқ кийинган, бошида тус дўпни, қўзойяқ таққан эди. У дилкаш қўринарди.

Мен стул келтириб бердим. Дадам у билан сухбатлашиб, ишни давом эттиравердилар. Уларнинг бу сухбатидан хотирамда шу қолган: Шу кезлари Faфур Ғулом ўқитувчилик ҳам қилар экан шекилли, ўз ўқитувчилик машақкатларидан сўзлаб, болаларга қорнинг қандай ҳосил бўлиши, қор учқунлари (нагалари) нинг турларини тушунтириш қийин бўлганлигини сўзлаб берган эди.

Faфур аканинг миниб келган велосипеди қандайдир янгила ҳашамли, никелланган, олдида чироғи бор эди (бундай чироғли велосипедни мен биринчи кўришим эди). Дадам

велосипедга ишора қилиб, Faфур акага дедилар: «Жуда бошқачасини топибсан-ку...» Faфур ака жавобан: «Поччам Ригадаин келтириб берди» деди. Сўнг, у дадамнинг «қўй, кийиминг расво бўлади» дейишларига қарамай, «менинг ҳам қўлим тегсин», деб бир қўллаб дадамга гишт олиб беруб турди...

Бу ташрифдан сўнг шу йил кузак чоғлари бўлса керак, Faфур ака яна бир бор бизникига келганини хотирлайман. У келганда шийлон тагида бир неча кекса, табаррук меҳмонлар ўтиришар эди. Faфур ака пойгакда сухбатга араплашмай, одоб сацлаб ўтирди, мен келтирган чой, таомларни қўлимдан олиб, хизмат қилиб турди...

* * *

1929—1930 йилларда катта-катта ер эгаларини ҳамда бой, савдогарларни қулоқ ва шўрога ҳақсиз қилиш, уларнинг ер-мулкларини давлат ихтиёрига ўтказиши, колективлаштириш компаниялари бошланиб кетди. Албатта, бу компанияларнинг амалга оширилиши ҳамма жойларда ҳам бирдай силлиқ кечавермади. Тугатилувчи синф осон оёқ узатмай, баъзан қаршилик ҳам кўрсатиб турди.

Шундай бир ҳодиса ёдимда: 1930 йил бўлса керак, қишиларни қилиб эди. «Ўқчи» маҳаллалик қайсиdir пахтachi бой қулоқ бўлишидан қўрқибми, ёки пахталарни давлатга топшириш алам қилибми, босиб қўйтган қанор-қанор пахталарни әр-хотин туни билан уйлари орқасидаги «Чақар» анҳорга чиқариб ағдариб оқизишган эди. Эртаси билан одамлар жар бўйларига тушиб илиниб қолган пахталарни йигиб юришган. Биз болалар бўлсак, бу ҳангомани роса томоша қилишган эдик.

Албатта, бирорни қулоқка, ҳақсизликка тортиш осон ҳал қилинмас эди. Аввал маълум белти — шартлар бўйича номзод қилиниар, умуммаҳалла мажлисида овозга қўйилар, сўнг қарор чиқарилар эди. Аммо баъзи маҳалла-қишлоқларда тушунмаган, «ишбўлармон» ҳовлиқмалар ёки гарачи-чилар ҳам чақиб қолар, улар ўз гаразлари йўлида фурсатдан фойдаланмоқчи бўлар эдилар. Масалан, бизнинг маҳалла ҳам «Жулқунбой бойиб кетди, уни ҳам қулоқ қилиш керак», дегувчилар, юқори идораларга «холис» қоғоз кўтариб чиқувчилар бўлди. Бироқ раҳбар идоралар «даъво»гарлар гасита қулоқ солишмади. «Жулқунбояни қулоқ қилиб бўлмайди», деб бош чайқаб кулиши...

Қодирий 1930—1931 йилларда ҳам ижодий ишдан кўра боғдорлик, дехқончилик билан кўпроқ шугулландилар. Лен-

кини у кини жамоат ишларидаң ажралиб қолмадилар. Колхозлар энди ташкил топаётган бу даврда шаҳар аҳолиси ва завод, фабрика, корхоналарни сабзавот ҳамда мева билан таъмилаш учун шаҳар теварагидан каттароқ ерли беғдор дәхқонларни түплаб (мажбурий эмас), сабзавот ишрекатлари тузилган эди. Биз ҳам ана шундай ширкатлардан бирига аъзо эдик. Бундан ташқари дадам ширкатнинг идора аъзоси ва котиби ҳам эдилар.

Бизнинг ширкат Чўпонота, Қатортол ва Самарқанд дарвоза мавзелари беғдор-дәхқонларидан ташкил топиб, давлатга картошка, сабзи, пиёз, карам, помидор ва олма, узум, ўрик, шафтоли (бу сўнгилари кўпинча қуритилган ҳолда) топширилар, эвазига пул, саноат ҳамда озиқ-овқат моллари олинар эди. Ширкат идораси Самарқанд дарвоза маҳалламизда (ҳозирги «Самарқанд» чойхонаси ўрнидаги бир бойнинг болохонасида) эди.

Колхозлаштириш, ширкат тузилиш даврларида фаол иштирок этган, кўхна ташкилотчи, Самарқанд дарвоза маҳалламизда яшовчи Шоусмон Шоқосимов (бу киши 1975 йили 90 ёшларда вафот этди) ўша вақтларни эслаб, шундай ҳижоя қилган эди:

«Самарқанд дарвозасидаги ширкатимиз «Баракат» ширкати деб аталар эди. Ширкат раиси Маҳмудбек исмли киши, мен ширкат ҳамда янги тузилган колхозлар тафтиш комиссиясининг раиси, Абдулла Жўлқун котиб эди. Мен қанчалик ташкилотчи бўлмай, барибир саводсиз эдим. Ширкат, колхоз ишларида Абдулла Жўлқун билан кўпинча маслаҳатлашар эдим. У, мен ғалончиман, деб ўзини юқори тутмас эди. Ҳаммамизга баробар, маслаҳатини, хизматини аямас эди. Баъзи масалаларда «раисман» деб сўзимизни ўтказмоқчи бўлсақ, у кула-кула хатомизни тушунтиради, ўз сўзини исбот қиласди».

ЯНГИ АСАР ТАРАДДУДИ. ҚОНҚУСГА ҚИМИЗХЎРЛИККА

Дадамнинг Сулаймонхўжа домла исмли яқин бир дўстлари бор эди. Сулаймонхўжа домла 60 ёшлардан ошиб, ҳассага суюнган, оппоқ юз, соқол қўйган, тўладан келган, иуроний кини эди. У майин, гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай босиқ, бамаъни сўзлагувчи, китоб мутолаасига ўч, дадам билан доим · китоб алоқа қилувчи, шарқ тарихи, адабиётини яхши биладиган ва шу билан бирга ёғочга нозик ўйма гул солишда ягона нақош уста¹ эди.

Сулаймонхўжа домла қўшини — Сузук ота маҳалласида туради.

1932 йилнинг баҳори эди ишекилли, Сулаймонхўжа домла бир куни бизникига дадамни чақириб келди. Мен эшик очиб «йўқлар» дедим.

— Бўлмаса, дадамга шу гапни айтиб қўй, ўғлим,— деди Сулаймонхўжа домла,— бугун мен Файзулла Хўжаев олдига бир иш билан чиқсан эдим, қайтишимда у кини менинг сизларга яқин турниимни билиб, «Абдулла Қодирийга айтинг, менга бир келиб учрашенилар, муҳим гап бор» деб илтимос қиласдилар. Дадам албатта борсин...

— Хўн,— деб мен домлани кузатдим ва ў кинининг Файзулла Хўжаев олдига нима учун чиққаллигини ҳам англадим. Чунки шундан бир печа кун мұқаддам Сулаймонхўжа домла бизникига келиб, ўзининг қариб қолганини, ўз ҳунарини ўшларга ўргатиб қолдириши ишти борлигини, шу сабабли шогирдлар етиштириб чиқарадиган бирор устахона очиб беришларини илтимос қилиб, дадамга бир ариза ёздириб кетган эди. Билсам, домла шу аризани ўз қўля билан топширгани Файзулла Хўжаев олдига чиқсан экан...

Ушанда Файзулла Хўжаев билан Сулаймонхўжа домла ўрталарида Қодирий ҳакида шундай гап бўлганини кейинчалик эшитган эдим. (Домла ўз ҳунарини кўрсатиш учун Файзулла Хўжаев олдига бир портцегар ясаб чиқсан экан.)

¹ Шу касби вожидан бу кишининг расми алқол Тонкент санъат музейида сақланади. (Х. Қ.)

Файзулла Хўжаев домлапи яхши қабул қилиб, арзини тинглаб, призаси устига «талаб қондирисин», деган мазмунда имзо чекаркан, Сулаймонхўжа домладан сўрайди:

— Аризани ким ёди, тақсир. Абдулла Қодирий эмасми?
— Ҳа,— дейди, ҳайров бўлиб Сулаймонхўжа домла ва сўрайди:— буни қаёқдан билдингиз?

— Кўлидан...— дейди Файзулла Хўжаев ва домладан ҳалиги илтимосни қилади...

Мен Сулаймонхўжа домланинг омонат гапини дадамга тоиниридам. У киши эшитиб, ўйланиб қолдилар. Орадан бир неча вақт ўтгач, бир кун ойлавий ўлтиришда дадамдан Файзулла Хўжаевнинг мазкур таклифи тўғрисида кимдир — биримиз сўрадик.

Дадам у билан учрашганларини айтдилар. Ўшаңда Файзулла Хўжаев дадам билан турмушки, ижоди, деҳқончилик, боғдорчиллик ишлари ҳақида қизиқиб сўзлашиб ўтирибдида, шундай дебди: «Адабийётимизда ҳали қишлоқ — колхоз ҳаётига доир бирор йирик асар ёзишмаган, ваҳоланки, рус ёзувчилари яратишган... Бундай мавзудаги бадиий асарлар қишлоқ турмушини, хўжалигини юксалтириш тўғрисидаги тадбирларимизга зўр кўмак беради. Сиз деҳқончилик илмини яхши биласиз. Шу мавзуда ҳам бирор каттароқ асар яратмайсизми?.. Кечирасиз, бир маслаҳат...»

Қодирий бундай асар ёзишга дарҳол рағбат кўрсатмайдилар, «ўйлаб кўрай-чи» деб хайрлашиб чиқадилар. Чунки Қодирийнинг сўзича, қўйилган масала осон иш эмас, муаллиф ижодида қишлоқ хўжалик ҳаёти янги соҳа эди.

Қодирийнинг Файзулла Хўжаевнинг ҳузурига чақирилиши, албатта тасодиф эмас эди. 1932 йил 23 апрелда ВКП (б) Марказий Комитети «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта тузини ҳақида» қарор қабул қилган ва бу қарорда юқоридаги каби кўп масалалар кўзда тутилган эди...

1932—1936 йиллар миёнасида Узбекистон Ёзувчилар Союзининг раиси бўлган, ҳозир Алишер Навоий номли адабиёт музейида илмий ходим бўлиб ишловчи кекса журналист ва олим Раҳмат Мажидий шундай ҳикоя қилади:

«Марказий Комитетнинг мазкур қароридан сўнг РАПП, УзАПП, ТАПП¹ каби номлар билан аталувчи турли-турли ёзувчилар уюшмаси тутатилди. Республикаизда ягёна Узбекистон ёзувчилар Союзи тузилиб, ижод аҳлини союз аъзолигига қабул қилиш ва бошқа турли ташкилий

ишлар бошланиб кетди. Шунда Қодирий ҳам даъват этилиб, союз аъзолигига қабул қилинди».

«1932—1934 йилларда мен Узбекистон ёзувчилар Союзи ташкилот комитетининг масъул котиби эдим,— деб хотирлайди ёзувчи Назир Сафаров — бир кун, ташкилот комитетининг умумий мажлисини белгиладик-да, Раҳмат Мажидий билан извошда Абдулла акамни мажлисга таклиф қилгани (у кишини союз аъзолигига ва ташкилий ишларга тортиш мақсадида) боғларига чиқиб бордик. Кўклам эди. Абдулла акам боғда юмуш қилиб юрарканлар. Сўзлашиб ўтириб, у кишига муддаомизни айтдик, биргаликда мажлисга олиб келдик, раёсатга сайладик.

Абдулла акамнинг нутқи йўқ эди. Шундай бўлса-да, биз мажлисда у кишига сўз бердик. У киши уялиб, қизариб, нутқ сўзлай олмади. «Бунчалиқ ҳурмат қилиб минбарга чиқарганингизга раҳмат. Обдираб қолдим. Сўзлай олмайман. Менинг сўзларимни ёзган асарларимда ўқирсиз», деб жойларига ўтиридилар».

«1932 йилнинг май ойида Москвада Бутуниттироқ Ёзувчилар Комитетининг кенгайтирилган ташкилий мажлиси чақирилди,— деб хотирасини давом эттиради Раҳмат Мажидий.— Бу мажлисга Узбекистон Ёзувчилар Союзи Ташкилот Комитетининг ҳамма аъзолари (Қодирий, Умаржон Исмоилий, Ойдин Собирова, Садриддин Айний, мен ва бошқалар) қатнашдик. Мажлисга Совет Иттифоқининг кўзга кўринган деярли ҳамма ёзувчилари, журналистлари тўпландилар. Мажлисда ВКП (б) Марказий Комитетнинг секретари А. А. Жданов ва ВКП (б) Марказий Комитетнинг Ташкилий бўлим бошлиги Шербаков ўртоқлар иштирок этдилар.

Мажлисда Совет адабиёти ва санъатини қайта ташкил қилиши ва унив туб гоявий мазмунни, ўӯзалиши, истиқболи тўғриларида кенг музокара — муҳокама юритилди. Кўп ёзувчилар музокарага чиқди. Муҳим-муҳим масалалар юзасидан тегишли қарорлар қабул қилинди.

Шундай қилиб, мазкур тарихий қарор совет ёзувчилари ҳаёти ва адабий фаолиятида зўр ўзгариш ясади. Уларнинг моддий, маънавий ҳаётига раҳнамолик қилиш, ижодий шароит, имтиёзлар яратиб берни каби кўп тадбир ва ғамхўрликлар бошланди».

* * *

1932 йил баҳоридан мен бел, оёқ оғриги бўлиб қолдим. Доктор, табибларнинг дори-дармони наф беравермагач, пи-

¹ РАПП — Россия пролетар ёзувчилари уюшмаси, УзАПП — Узбекистон пролетар ёзувчилари уюшмаси, ТАПП — Тошкент пролетар ёзувчилари уюшмаси.

ишиқчилик кезларида дадам мени «ҳаво ўзгартирисин, қимиз ишени», деб, Тошкент чеккасидаги «Қонқус» қишлоғига (Зангиота ицинида) Комолхон домла исмли яқин дўстларининг даласига ташлаб келдилар.

Комолхон домла бизнинг шаҳар ҳовлимиизга ҳаммаҳалла, дадамдан ўн беш ёшлар катта, баланд қоматли, чўзиқ оқ юзни, хийла ўқимишли, закийтаб, тадбиркор, салобат-шижкоатли, шуғузли, рус тилини яхши билувчи киши эди. У кини ишқиб йилларида комиссарлик қилган ва САГУ янни ташкил этилган кезларда шарқ факультетида бир-икки йил дарс ҳам берган. Комолхон домланинг иккита шаҳар ҳамаси (иккиси ҳам Эшонгузар маҳалласида) ва иккита бенгаласи (бери Қатортол мавзеида) бўлар, унда болаларни, келип-кеват, неварадлари яшар эди.

Домланинг Қонқусдаги ери катта бўлса ҳам, кўп қисми душончиликка яроқсиз, сувсиз, фақат озгинаси обод қилинаб, унда баҳаво бир қўргон, ташқарисида эса теварагига теч экилган катта ҳовуз, бир неча ишком узум ва анжир, сўма каби мевазор, қовун-тарвуз полиз, соғин бия, сигир ва бин-ўйта қўйи бор эди. У кишининг бир хизматкори бўлиб, ўзини ҳам доим беғ ичидаги гимирлаб, ишлаб юрар эди.

Комолхон домла жуда майни сўзли бўлиб, дадамни «сон»сирадар эди. Дадам сұхбат чогида домлага кўпинча ҳашни-мутойиба қилиб сўзлардилар. Домланинг «қасби» ва «хислат»лари ҳам кўп эди: намозда имомликка ҳам ўтаверар, бөғбонлик ра диний илмлардан маъруза ҳам ўқийверар, ғанилоқ аҳолисига томир кўриб, табиблик ҳам қиласверар, Сотига дам олгани рус меҳмонлари келса (домланинг кекса рус олимийлардан, докторлардан оинмолари кўп эди), улар билан илмий мунозара ҳам қиласверар, ғанилоқ аҳлига тасбеҳ ўтириб, дуо ўқиб, дам ҳам уриб қўяверар, ўрни келса ичкини ҳам ичаверар ва ора-чира кўкнири эзиб ичиб, қора дорига ҳам об туарар эдилар...

Мен домланинг уйида «эрка ўғил» бўлиб яшардим. (Домла унда фақат хотини билан туарар эди. Домла менга табиблик қилиб, ҳар куни қандайдир ўсимлик илдизини (томирдори) дамлаб ичирав, кув пишиб, куни билан кимиз ичинига қистар ва профессор Фитратнинг араб алифбосидаги «Ўзбек адабиёти наумналари» китобидан ҳар куни сиз-оз ўқитиб, дарс берар эди.

Дадам ҳар жума куни әрталааб барвакт (куни қизиб кетмасдан) мени кўргани борар, кечгача домла билан сұхбатлашиб, кечки пайт баъзан мен билан Қонқусда янги ташкил этилган совхозни айланар ва шанба куни әрталааб уйга қайтар эдилар.

Шу вақтларда дадам «Ўтган кунлар»ни қайта нашрага тайёрлар эдилар. У киши бир-икки гал мени кўргани борганиларида, ҳовуз лабида супада дам олиб ётиб, рюкзакда ола чиқсан романни ўзларича ўқир, баъзи жойларини тузатар ва гоҳо романнинг баъзи ўринларини ўзгартириш — ўзгартираслик тўтиларида домла билан маслаҳатлашиб ҳам олар эдилар. Мен домланинг даласида бир ярим ой чамаси туриб, тузалиб уйга қайтдим.

Домланинг тадбиркорлик, ҳаммабоплик хислатлари «Обид кетмон» қиссадиги Хатиб домла образида қисман ўрин олгандек.

Қодирий шу кезлардан бошлаб, қишлоқ, колхоз ҳаётидан ёзмоқчи бўлган ўз асарларига замин ҳозирлай бошлаган каби қўринадилар. У киши ҳар гал Қонқусга келарканлар йўлакай печа-неча қишлоқ, колхозларга қўниб ўтардилар. Буни мен у кишининг Комолхон домла билан қилган сұхбатлари мазмунидан пайқардим. Бир гал Қодирий Қонқусдан шаҳарга қайта туриб, қайсиdir бир қишлоқдами, колхоздаги қўнгиларини, унда чойхонада бир гурӯҳ колхоз зараркундалари устидан суд олиб борилаётган эканлигини ҳикоя қилиб, кулиб шундай деган эдилар:

— Судловчи, пораҳўликда айбланувчи колхоз раисига: «Сиз фалончи қулоқнинг уйида бўлғансиз, зиёфатини егансиз, иқрормисиз?» деб савол беради. Айбдор: «Иқрорман, зиёфатини еганиман, еган зиёфатни емадим десам, кўр бўламан...» деб жавоб қилади. Тингловчилар айбдорнинг содда жавобидан хаҳолаб кулишади...

АЛЕКСЕЙ ТОЛСТОЙ — МЕҲМОНИМИЗ

1933 йил эди шекилли. Иссиқ баҳор ойлари, шийлон қаршиисига экилган эртаги картошкаларни кун қизигида дадам билан бароб қиласар, ариқ ичларипи тутиб кетган палакларни пуштага олиб ётқизиб, картошка бўғзини тупроқ билан кўмар эдик. Кўча эшиги очилиб, икки кипи кириб келди. Уларнинг бириси менга таниш, дадамниг эски ошиналаридан Исмоил Обидов исмли киши бўлиб, иккинчисини биринчи кўришим эди.

Исмоил Обидов (бу киши тўғрисида юқорида дадам ўзтаржимиа ҳолларида бир қадар эслатиб ўтдилар) қозон татари, дадамдан ўн беш-йигирма ёш катта, новча-қотмадан келган, чуқур кўзли, бошида шапка, пенснэ таққан, монгуруч соқол-муртли, оқ кўйлаги устидан сириб камар таққан, қўлтиғида мудом бир эски портфель, узун, эгри муштугини тутатиб юргани-юрган эди.

Дадамнинг айтишларича, бу киши кўхна коммунистиколибди. 1904—1906 йилларда Тошкентда чиққан «Тараққий» газетасининг асосчиси ва муҳаррири бўлган (шуниг учун бўлса керак, уни «Тараққий» лақаби билан ҳам атаниарди). Октябрь инқолобидан сўнг тўрли юқори раҳбарлик ўринларида ишлаган, кейинчалик шахсий пенсияга чиққан.

Исмоил Обидов бизникига тез-тез келиб турар, дадам билан сухбатлашиб қайтар, сухбат муңозаралари аксар сиёсий адабий мавзуларда бўлар эди. У, сезишмича, русчага чечан, Қодирийни «Абдулла!» дерди. Чамаси «Тараққий»нинг салмоқлаб сўзлаши маъқул тушарди шекилли, дадам у кишидан вақтларини аямас эдилар.

Келувчиларнинг иккинчиси эллик ёшларда, баланд, тўла қоматли, оқиши чўзиқроқ юзли, кичкина қорача соқолмуртли, оқ кўйлаги устидан пўта белбоғ боғлаган, хиром этикли эди. Бу киши қиёфаси ва сўзлашидан русга ўхшар эди.

Дадам ишни қўйиб, меҳмонларни қарши олдилар. Чамаси рус кишини ҳам биринчи кўришлари эди. Бегона киши билан кўришгандай қўл олишдилар. Рус киши (менимча) очиқ ҷеҳра, ҳаракатчан, щахтсўз, хуштаъб, тез эл бўлувчи кўрғинар эди. У дадамнинг оқ қалпок, ич кўйлакшитонда, яланг оёқ, терлаб-шишган ҳолатларини аста кузатиб нимадир деб кулди.

Дадам меҳмонларни шийлон таги уйга олиб кирдилар. Уй ташқарига қараганда салқин эди. Шаҳардан пиёда иссиқлаб чиққан меҳмонлар стол теварагига ўтириб, ором олгацдай бўлишди ва дарҳол сухбат бошлалиб кетди.

Мен орада қандай сухбат борганини, буларнинг ташриф сабабини, ҳали русча тушунмаганим учун била олмасам-да, дадамнинг жиддий, ўйчан муомалада бўлишларидан бу киши апчайнин кимса эмаслигини сездим. Дадам бир оз сўзлашиб ўтиргач, менга таом тайёр бўлса, келтиришни буюрдилар.

Шу кун тушлижка мошхўрда қилган эдик. Ойим қатиқ, Ҷайхон, муруч солиб тўрт коса ош сузиб бердилар. Косаларни таштириб қўярканман, дадам гўё «меҳмонларга дурустроғ таом тайёrlамадик» дегандай узрнамо нимадир дедилар. Рус меҳмон узрга аҳамиятсиз қўл силниб, бундай таомни биринчи кўришими аста бир қошиқ totib кўрди ва маъқул тушди шекилли, кулимираб интаҳа билан ича боилиди.

Таом ҷоги сухбат давом этди. Қодирий рус асарларини ўз она тимларидек тез ўқир, катта-катта китобларни икки-

уч кунда ўқиб тушираверар, имло-иншолари ҳам яхши эди. Бироқ ҳадис олмаганлариданми, назаримда, рус тилида унча тез, силлиқ гаплаша олмас, баъзи мураккаб ибора-фикрларни сўзлашга қийналиб, ўйланаб тўхтардилар, чамаси. Шу сабабли у киши сухбатда, ёnlарида бирор русча яхши сўзловчи бўлса, баъзи фикрларини ўз она тилларида ифодалаб таржима эттирас эдилар. Бу гал ҳам шундай бўлди: Қодирий меҳмоннинг саволига жавобанми, ҳар ҳолда шундай бир мазмунни сўзлаганлари ва Исмоил Обидов таржи-ма этгани эсимда:

— Бизнинг шеъриятимиз неча юз ийлардирки шакланган, ўзининг хос услуби, жарангি, лирикаси, анъанаси билан жаҳон адабиётидан тегишли ўринни олган. Аммо насрой реал адабиётимиз ҳали бешикда. У бизда Октябрдан сўнг туғилди. Буни биз гарбдан ўргана бошладик...

Исмоил Обидов таржима этганда рус киши бу фикрга қўшилгандай бош иргаб дикқат билан тинглаб ўтири. Меҳмонлар бир-икки соат ўтириб қайтишди. Улар кетгач, мен дадамдан сўрадим:

— Ада, бу киши ким?

— Рус ёзувчиси Алексей Толстой. Москвадан юмуш билан келган экан... Мен билан танишишни истабди...

* * *

Шу ташрифдан бирор ой кейинми, ҳар ҳолда, ҳусайнин узумлар ҳали гўра ҷоги эди, бир кун дадам:

— Эртага бизга Алексей Толстой хотини билан меҳмон бўлиб қелади,— дедилар ва ойимга меҳмоннинг беш-олтита роман муаллифи эканлигини айтиб, баъзи маслаҳатларни бердилар. Масалан: қаерга жой ҳозирлаш, нима таомлар тайёrlашиб, меҳмонларни қандай кутиб олиш,- ҳоказо...

Эртасига пешиндан кейинпроқ меҳмонлар келиши: Алексей Толстой деярли аввалги кийимда, рафиқаси — Толстойга қараганда анча ёш (дадамнинг айтишларича, Толстонинг биринчи рафиқаси вафот этган, бу иккинчиси эмиш), ўрта бўй, оқ тўтарак юзли, узун, енгиз, қўш этак кўйлакли; ёзувчининг котиби (баҳарҳол менга шундай тушуптиришди) — бўйчан, яхши кийингац ёш йигит ва Исмоил Обидов... (Исмоил Обидовнинг Алексей Толстой билан ҳар вақт бирга юришидан улар эскидан дўст бўлсалар керак, деб ўйлайман).

Алексей Толстой ойим билан тавозеланиб қўришаркан, исм-фамилиясини айтиб нимадир деди. Ойим «тушунмадим» дегандай бош чайқадилар. Исмоил Обидов: «меҳмон,

си ҳатлитаңгизни сўраяпти» деди. Ойим «раҳмат» дегач, Толстой дадамга жиддий қараб, яна нимадир деди ва ҳаммалари кулишди. Кейин дадамдан билсам, Толстой ойимни рус ёки татар аёлига ўхшатган ва у билан русча сўзлашмоқчи бўлган... Дарҳақиқат, Алексей Толстой ақида қилганича, ойим оқ-сариқ тусли аёл, қўшинидар уни «нўгой келин» деб ҳам аташар эди...

Меҳмонлар стол-стулда ўтирмай, шарқча, ерда ўтиришни хоҳлашиди. Зиёфат бошлианди. Мен хизмат қилиб, чой, габоб, манти киритиб турдим. Пиширилган кабоблар чамаси меҳмонларга маъқул тушди шекилли, бир гал кирганимда Алексей Толстой мени тўхтатиб сўради. (Албатта, таржимон орқали):

- Исиминг нима?
- Ҳабибулла.

У исимининг маъносини дадамдан сўраб, сўроқда давом этди:

- Кабобларни ким пиширяпти?
- Мен.
- Жуда мазали, раҳмат. Нечанчи сипғда ўқийсан?
- Еттиңчида.

— О-ҳо, жигит бўлиб қолибсан-ку! — деди қулиб Алексей Толстой ва дадамга қараб, мен ҳақимда нималарнидир сўзланаш бошлиди. Кейин дадамдан билсам, у ўзининг ҳам мендек бир ўғли борлигини, агар рухсат этсалар, мени ўзи билан бирга Москвага олиб кетишни, ўғлига ўртоқ қилиб бирга тарбиялашин, ўқитишни айтган экан...

Зиёфат қизгин давом этаркан, бир гал улар олдига кирганимда, дадам Умар Хайём рубойларидан ўқиб, ўз тилларига таржима этар, Исмоил Обидов эса уни меҳмонларга тушунтириб берар эди. Уша ўқилган рубойларнинг баъзилари қулогимга чалиниб, мазмунни ёдимда қолгани учун қўйидаги икки мисрани Хайём рубойларидан кейинчалик излаб тоғдид:

Май бэҳур, мусҳаб бэсўз, оташ андар, Каъба зап
Сокиний бутхона бошу, мардум озорий макун.¹

¹ Мен бу мисраларни дадам оғзиларидан эшитганимча таржима қиласман: «Майини ич, масжидига ўт қўй, алангасига қуръонни ҳам ташпил ёндири. (Ўз мусулмон динингни инкор этиб — Ҳ. Қ.), бутхонага кириб ибодат қили. (Булавнинг ҳаммаси кечирилиши мумкин, демоқчи — Ҳ. Қ.). Аммо бирорнинг дилини оғритма. (Бу кечирилмайди, демоқчи — Ҳ. Қ.)»

Баъзи шарфшунос олимларимизнинг сўнгги текширувлари, юқоридаги шеър Хайёмники эмас эмиш. Гўё Хайёмдан сўнг баъзи шоирлар, шунингдек, кўнгина шеърларни тўқиб, унинг рубойларига қўшиб юборган эминшар...

Орадан бирмунча ўтиб, шеърхонлик, сухбат давом қиласлар эди, Гулом Зафарий (бу киши тўғрисида сўнгроқда сўз бўлар) потаниш бир рус киши билан кириб келди. Но-таниш киши ўрта бўй, ўрта ёш, кўзойнакли, ҳарбий кийим ва этикда эди. Айтишларича, бу киши ҳам москвалик шоирими, драматургми экан¹ (афсуски, бу кишининг исм-фамилияси хотираамда сақланмаган).

Булар келгач зиёфат янада қизигандай, сухбат авжига мингандай бўлди. Лекин улар келгандан сўнг кўп ўтмай, Алексей Толстойнинг рафиқаси ва котиби негадир жўнаб кетишди. Ёдимда, шунда Толстойнинг рафиқаси биз билан хайрлашаркан, меңга, бир неча ток новдаларидан узуб беришини илтимос қилди ва уни зонтиқ ўрида бошига тутиб жўнаб кетдилар.

Улар кетишгач қизгин мунозара яна анча давом этди. Мунозара айниқса Алексей Толстой билан кейинги рус меҳмони ораларида бордӣ, чоги... Қодирийнинг айтишларича, улар, чамаси қандайдир бир адабий оқиммӣ, назариями тўғрисида келиша олмас эканлар...

* * *

1933 йилнинг кеч кузаги эди, шекилли, дадам бир-икки ой босим ўтириб, «Русча-ўзбекча тўла сўзли лугат»нинг «П» ҳарфини туздилар. Ёдимда, у киши сандалда ўтириб, атрофларига ўнлаб рус, ўзбек, араб, турк лугатларини ёзib қўйиб, алфавит бўйича китоблардан янги сўз излар ва топиб ёзгач, лугатлардан унга яна маъно қидирап эдилар. Ниҳоят, жадал ишлаб у киши ўн бир минг сўзли «П» ҳарфини шу йилми ёки 1934 йилнинг бошлиридан тутагиб нашриётга топширдилар. Лугат 1934 йил ёзида лотин алифбосида босилиб чиқди. Бироқ лугат ҳақи олишга келганда шундай англшилмовчилик рўй берди:

Шундайки, «П» ҳарфини тузишнинг бошида Абдулла Саидов номли киши Ўзбекистон Давлат нашриётидан шартнома тузуб олади. Бироқ Саидов беш юзга яқин сўз-лугат тузгач, қолмишини уддалай олмайди, чамаси, нашриёт лугатни давом эттиришни Қодирийга таклиф қиласди. Қодирий нашриёт билан қайтадан шартнома тузуб ўтирмай, Саидовнинг сўзига илониб лугатни қабул қилиб оладилар ва ўз вақтида битказиб берадилар.

¹ Дарвоҷе, шу йилларда Москвадан Узбекистонга кўп ёзувчилар келишган, улар гуруҳ-гуруҳ бўлаб республика ҳаётини ўрганиб юришар эди.

Ортаги маълум муддат ўтгач, Қодирий ҳақ олгани паштрайти борадилар. Бироқ ҳисобчи «ҳақни шартнома тузган Сандов олиб кетган...» дейди. Қодирий ҳайрон қоладилар...

Бу кўнгилсизликни биз оиласигилар сезган эдик. Бирмунча вақт ўтиб, бир кун ойимми, кимдир бу тўғрида сўз уриниб дадамдан сўрадик. Дадам сўзлашни тиламагандай ҳафсаласиз қўл силтаб, «ундириб бермоқчи бўлишган эди, хоҳламадим», дедилар. Биз «нега?» деб сўрадик.

— Сандовнинг уйига борсан бечораҳол, уч-тўртта майдад болалари бор экан. Шуларга қараб туриб, кечиб юбордим,— дедилар¹.

«ОБИД КЕТМОН»

«Обид кетмон» 1932—1934 йилларда ижод этилган қисса, ёки уни ҳажм ва қисман мавзу жиҳатидан роман дейилса ҳам бўлур.

Бу қисса — совет замони, воқеълигини акс эттирувчи асар. Шу билан бирга у ўзбек совет адабиёти тарихида колхоз — қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилган тўнгич улкан асар ҳамдир. Бу қисса ҳақида Иzzat Султонов ёзади:

«Абдулла Қодирий тарихий жанрда йиққан тажрибаларидан фойдаланиб, совет замонаси ҳаётидан ҳам йирик бадиий асар ёзишга ҳаракат этади. 1934 йилда ёзилган «Обид кетмон» повести ёзувчининг тоявий ва ижодий ўсишда олга қўйган муҳим қадами эди. Бу повестда революциядан аввалги ва колхоз қурилиши давридаги қишлоқни бир-бира га солинтириб тасвирилаш билан ёзувчи қишлоқнинг социализм йўлидан боришининг афзалликларини кўрсатишга бел боғлаган...»²

Албатта, Қодирий дехқончилик имидан хабардор бўлсалар ҳам бу ҳали жуда оз эди. У киши асарни ёзишга жазм қилиб, маълум тўхтамга келиб олгач, ишни қишлоқма-қишлоқ, колхозма-колхоз кезищдан, дехқонлар билан дардланиб, дала ҳаётини чуқурроқ ўрганишдан бошлидилар. Бу даврларни эслаб Раҳмат Мажидий 1967 йили «Фая ва турмул» журнали (7-сон) да босилган «Ажойиб инсон» мақоласида шундай ёзган эди:

¹ Бу тўғрида 1934 йил 11 августда «Қизим Ўзбекистон» газетасида Қодирийнинг «Лугат пурратчилиги ва қуруқ расмийт» деган мақолалари босилган. (Х. К.)

² «Ўтган кунилар» 1958 йили нашрига сўз бошидан.

«1933¹ йил эди... Республика ҳукумати ўзбек адабиётида проза жанрини ривожлантириш мақсадида прозада ёзилган энг яхши асарлар учун конкурс эълон қилган эди. Шу муносабат билан мен бошқа ёзувчилар қатори марҳум ёзувчимиз Абдулла ака билан ҳам алоҳида суҳбатлашдим. У кишини конкурсада қатнашишга тарғиб қилиб, бу хусусда қандай ёрдам зарур бўлса, союзимиз томонидан муҳайё қилинишини айтдим.

Абдулла ака бу яхши ташаббусдан хабари борлигини ва ўзи ҳам бирон асар ёзиб қатнашажагини гапирди. Аммо ёрдам ҳақида ҳеч нима демади. Мен бу тўғрида унга яна бир бор эслатдим.

— Ёрдамга ҳожат йўқ. Лекин, чамамда, бирон жиддийроқ асар ёзиш учун эл-юрт орасида кўпроқ бўлиш тақозо этилади. Бинобарин, шаҳар ва қишлоқларимизни бир айлануб, ҳалқ билан суҳбатлашилса, жуда яхши бўлар эди,— деди Абдулла ака ўйчан.

Мен бу гапни маъқулладим, қанча муддатга ижодий командировка зарур бўлса берилишини айтдим. Шунда Абдулла ака, табассум билан:

— Гап командировкада эмас, йўқ. Эгар-жабдути соз бир отинг бўлса, истаган жойга бориб, истаган жойда қўниб, ҳалқ билан суҳбат қиласанг, унинг йўли бошқа,— деди.

Бирмунча вақтдан сўнг Тошкент обlastining турли кент ва қишлоқларида Абдулла аканинг ўзига хос саёҳати хабарларини эшлиб турдик. Жойларда унинг ким эканлигини бирор билган, бирор билмаган. Шу саёҳат натижасида ёзувчининг «Обид кетмон» асари юзага келди».

Ёдимда, 1932 ва 1933 йил ёз ойларида дадам кўпинча вақтларини Тошкент теварагидаги қишлоқ-колхозларда айлануб ўтказдилар. (Бу тўғрида юқорида қисман сўз бўлди). У киши эрталаб барвақт турардилар-да, сафарга отланар, кўк рюкзагни орқалаб йўлга тушар эдилар. Рюкзагда адёл, ёстиқча, пахтали тўн, сандал-кавуш, қофоз-қалам, бир неча пачка папирос (у киши фақат «Эпоха» папиросини чекар эдилар), гугурт бўлар эди. Ойим «чой ичиб кетмайсизми?» десалар, «йўқ, кун қизигига қоламан, салқипда йўл босиб олай, йўлда чойхонада ионушта қиларман», дер эдилар. Шу кетганча ҳафталаб уйга келмас, қайтгач, беш-үн кун зарур уй-бог ишларига қараб яна жўнаб кетар эдилар.

¹ Менимча, бу суҳбат 1932 йилда бўлган ёки «Обид кетмон» қисссаси бу суҳбатдан олдин ёзилга боплаган бўлса керек. Чунки қисссаси айрим боблари 1932 йилда «Шуро адабиёти» журналида босилган (бу тўғрида сўнгроқда сўз бўлур).

Мен бу сафарларда дадам билан биргә юрмагап эсам-да, қайсы ерларда күпшөк бўлганларини, кимлар билан учрашиб, имма ишлар қылгавларини ўзларидан ва ўзгалардан бир қадар эшитганим бор.

Қодирий асосан ўзларига тажриба-ўрганиш манбай қилиб, негадир, Тошкент шимолидаги Кўктерак қишлоғини ва унинг теварагидаги колхозларни танлаб оладилар. У ерларга бир неча бор яёв чиқиб, бир неча кунлаб турадилар, қишлоқ-колхозлар билан танишадилар...

Кодирий ана шу сафар даврларида (юкорида сўз бўлган) кўтираклик Иноғомжон исмли соҳибкор кекса билан ташишадилар ва у билан то умрларининг охиригача борди-келдиларини узмайдилар.

Иногом ота сүнгти вақтларда (бу киши 1961 йили 86 ёшида зафот этди) мен билан ҳам отақадрдан дўст бўлиб қолган эди. У киши Қодирий билан танишишини эслаб шундай хикоя қилган эди.

«Мен Жулқунбой номини аввалдан эшитиб, Отабек, Күмушшиби китобларини ўқиган бўлсан ҳам ўзларини кўрмаган эдим. «Кўктеракка Жулқунбой келиби» деб эшитдим. Бир кун гузарга чиқсам чойхона ёнидаги ҳовуз-супада зиёфат катта. Колхозимизнинг раиси, бугалтири, ҳосилоти, селсовети, қўйингчи, ҳамма раҳбарлари ўтирадилар. Сўраб билсам, улар орасида Жулқунбой ҳам бор эмиш. Узоқдан иазар солдим, соч қўйган, қора киши эканлар...»

Шу кун кечқуруп борғымыз юмуш қилиб юрсам, танишлардан бириси кириб: «Эшигингизда Жұлқунбай сизни чаңыраётір» деди. Ажабланиб, нима юмушлари борлигини ўйлаб югуриб чиқдим. Күришиб, сүрашиб, уйга таклиф қилдим. Абдулла акам (ота ўп беш-йигирма ёш катта бўлса-да, дадамни шундай атарди — X. K.) ортиқча такаллуғ-сиз кириб меҳмон бўлдилар, сухбатлашдилар. Билсам, у киши, ҳалиги улуглардан: «Мени бирон дехқончилик-богдорчилик илмини дуруст биладиган кексанроқ киши билан ташитиинглар, сухбатлашсам», деб илтимос қилибдилар. Раҳбарлар ўйлашиб мени маъқул кўришибди ва таништиргани одам қўшиб йўллашибди. Абдулла акам шу куни близникида қолдилар. Сухбатлашиб ётдик. Сўз орасида у киши дедилар: «Кохоз раҳбарларингиз машшатни жуда дўст турадиган кишилар экан. Карасам, иш бу ёқда қолиб, зиёфатдан бўшамайдиганман. Секингина ўзимни • четга ола қолдим...» Бу сўзларидан мен қувондим, у кишига муҳаббатим ошиди. Шу-шу дадангиз ҳар Кўктеракка келганларни да тўғри бизникига қўнадиган бўлдилар...»

Иногом ота қорачадан келган, паст бўйли, жиккақ, моси-
гуруч чувак соқолли, кўнгли очиқ, қизиқ табиатли, гацдон,
ўтган-кетганлардан сўзлаб ҳамсуҳбатларини кулдириб ўти-
рувчи, қўшхотини бўлса-да, фарзандсиз киши эди. Иногом
отанинг қўли теккан нарса кўкаради, шунинг учун у киши
гоҳо, «қўлимга етти ёшимдан ток қайчи олганман», деб
мақтаниб ҳам қўяр эди. Дадам бу киши тўгрисида сўзлаб
шундай ҳикоя қиласар эдилар:

«Ингом ота зүр сохибкор, меҳнаткаш, қўли гул киши. Мен ҳам ўзимни, бобонман, деб юарканман... Унинг боғига кириб ҳайрон қўлдим. Ишкомлари кенг-кенг, поя ўрнига баланд-баланд қилиб йўғон-йўғон устунлар қадалган. Ҳосили шу қадар кўпки, тўё атонга осилгандек туж-туж. Узум узмоқчи бўлса, худди нарвонга чиққандек бағазларга оёқ қўйиб ишком устида юраверади. Узум узар вақтида от-арава бемалол ишком ичига кираверади, арава устида туриб узум узилар ва аравага пай уриб шаҳарга жўнатилавера-ди...»

Қодирий Қўқтеракка борган чоқларида Иногом отани «киши кучидан фойдаланган» деб шўрга ҳақсиз қилишган, жамоат ишларидан четлатиб қўйишган бўлади. Қодирий ота билан танишиб, ахволидан хабардор бўлгач, уининг тўрт-беш танобгина ери борлигини, ерини асосан ўз қўл кучи билан обод қилганини ва шўрга ҳақсиз этилиши асоссизлигини сезадилар. Отага ёрдам қўлмоқчи бўлиб, ариза ёзадилар-да, бир кун, у кишини бошлаб Охунбобоев олдига чиқадилар...

Олдин Қодирий ўзлари ҳузурга кириб, Охунбобоевни Иноғом отанинг аҳволотидан хабардор қиласидилар, кейин, отапи чақиритирадилар. Охунбобоев сўрапшиб, у кишини ўтиришга таклиф этади ва кулиб дейди:

- Ха, сизни шүрөга ҳақсиз қилиб қўйишдими?
 - Шундоқ, ота.
 - Киши кучидан фойдалангансиз-да, бўлмаса, ерингиз катта эмас экан.
 - Мен киши кучидан фойдаланган эмасман, тақсир,— дейди жавоб қилиб Ингом ота,— менинг бир эмас иккита бақувват-бақувват хотиним бор. Ана шуларнинг куч-ёрдамида боғимни обод қилганиман...

Отанинг гапидан Охунбобоев хаҳолаб кулади ва аризага ижобий жавоб қиласди.

Кодирийнинг Кўктеракда нималар қилганини хотирлаб, Иноғом ота бундай дерди:

- Абдулла акамлар Күктеракда олдин бир неча вақт гузарда, колхоз идорасида ивиришиб, раис, хосилот, бўғал-

тири, ҳисобчилар билан сўзлашиб юрдилар. Кейин, гоҳ ўзлари, гоҳ менинг ҳамроҳлигимда бригадама-бригада айланниб юриб иш бошида бўлдилар, аъзолар билан суҳбатлашдилар, колхоз ери билан танишдилар. Шундай бир кулигидемда: Бир кун тушки пайт Абдулла акамлар билан айланниб бир бригадага бордик. Аъзолар пахта чопиқ қилишарди. У киши улар тепасига бориб, ҳорма-бор бўл қилиб, ишга разм солиб турдилар, чопиқнинг қоида-усулини сўрадилар. Кейин, бир кетмончига «қани сиз кетмонни бериб, дам олинг-чи, бир ўзимни синаб кўрай», дедилар кулиб ва кетмонни олиб чопиқ қила кетдилар.

Чопиқчилар Абдулла акамнинг бу ишқивозликларидан кулишди, йироқ-яқиндан кўз ташлаб томоша қилишди. Абдулла акам анча ергача чопиқни давом эттириб бордилар; кейин, бригадир, кетмон эгасига имлагач, у кулиб кетмонни олди. Шу кун шу бригада билан бирга ўтириб тушлик қилдик. Чопиқчилар орасида... (номини унутдим — X. K.) қизиқчироқ бир йигит бор эди. Ҳалиги тушмагур, таом чогида Абдулла акамга шундай асқия қилди: «Жўулқуний акамлар жуда чиройлик пахта чопиқ қилар эканлар... Лекин, акамларнинг кетмон ташлашларида нормани бажариш қийин...» Ҳамма хахолаб юборди. Абдулла акамнинг ўзлари ҳам роса яйраб кулдилар...

Шундай қилиб Абдулла акамлар бизнинг «Ўткин» колхозимиз билан эринмай танишдилар; колхоз кишилари ҳам у кишининг кимлигини, нима юмушда келганинни билиб олишди ва колхозимиз раисининг нобонлигидан иолиб Абдулла акамга жуда кўп аъзолар арз қила бошлишди, Абдулла акам, аввалигѓа, раисга тил тегизишдап бир оз истиҳола қилиб юрдилар; ҳатто менга: «Қизиқ иш бўлдій-ку, яхши ниятда келиб, туз берганни тузлигига тушуриш...» деб, маслаҳат солдилар. Мен: «Ёзинг, савобга қоласиз...» дедим. Хуллас, Абдулла акам кўпчиликнинг илтимосини ерда қолдиролмай, «Ўзи хон — кўланкаси майдон» деб газетага бир мақола (фельетон — X. K.) ёздилар¹ ва шундан сўнг ўша ибоп раисдан халос бўлдик...

Албатта, Қодирий материал излашда фақат Кўктерак ва унинг теварагидаги колхозлар билан чекланиб қолмаганлар. Муаллифнинг «Номига МТС ячайкаси»², «Йўловчининг кўрсатмасини бажармаган колхозда»³ ва «Сугорувчилар иш

бошида эмас!» каби, Мирзачўл, Алимкент колхозларидан ёзган мақолаларидан кўрамизки, у киши ўша томонларда ҳам бўлганлар.

Юқоридаги фельетон ва мақолалардан яна шундай мазмун англаниши ҳам мумкин: Қодирий теварак-атрофда рюказ орқалаб кезиб юарканлар, фақат ўз ижодлари учунгина қайғурмаганлар; жамоат иши, колхоз мустаҳкамлиги, тараққиёти, фаровонлиги учун ҳам жонбозлик кўрсатилган. Жойларда учраган бузгунилк, хатолик, камчиликлар ёнидан кўз юмиб ўтмай, қўлдан келган маслаҳатларини берганлар ва кузатганларини матбуотда ёритиб борганлар...

Фикримча, Қодирий материалларни йигиб кейиб дарҳол ўтириб ёзавермайдилар, чамаси. Бизда ҳали колхоз ҳаётидан бирор катта асар йўқ пайтда, муаллиф, эҳтимол қўшни ҳалқ ёзувчилари асарлари билан танишиб чиқсанлар, ўрнак олгандирлар. Масалан, мен Қодирий столи устиди Шолоховнинг «Очилган қўриқ» асарини (руссасини) кўярар ёдим.

«Обид кетмон» ҳозир яшаб турган Самарқанд дарвоза уйимизда ёзилган. Юқорида мен Қодирийнинг асосан қиши кеъзларида ижодий иш билан шуғулланиш одатларини айтиб ўтиб ёдим. Лекин, «Обид кетмон»ни, билмадим зарурат тақозо этибми, тарки одат қилиб, иссиқ ёз кунларида ҳам қўйум ўтириб ёздилар.

Яна ўша сандал-курсига тирсакланиб ўтириб дадам ҳаёл сурғанлари-сурған, қоғоз қоралаб кечани кундузга, кундузни кечага улаб ёзганлари-ёзган... Уйимизда тинчлик. Ҳар бир ҳаракатда эҳтиётлик...

Бир хотира ёдимда: Эз кунларининг бири эди. Дадам ичкари уйда ўтириб «Обид кетмон»ни ёзар эдилар. Эрталаб соат ўн-ўн бирларда шийпонимиз қарпсисидаги олмазорда юмуш қилиб юрсан, кўча дарвазаси очилиб, ўн чоқли киши кетма-кет кириб келишди. Улар яхши кийинган йигитлар эди. Фақат олдинда кирган бириси қирқ беш-эллик ёшларда бўлиб, қорача, барвастадан келган, қиррабурун, қора узун бурама мўйлабли, бошида попукли қалин қийиқ қалпоқ, кўйлаги устидан энли қамар тақсан, этикли киши эди. Бу киши тўғри менга қараб келди. Салом бердим. У алиқ олиб кимлигимни сўради ва деди:

— Дадангиз бормилар?

— Йўқ,— дедим дадамнинг гаплари бўйича.

¹ Бу фельетон 1933 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Йўловчи» имзоси билан босилганди. (X. K.)

² «Ёш лепинчи» газетаси, 4 декабрь 1932 йил.

³ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 12 август 1934 йил.

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 14 август 1934 йил.

Сўрагувчи афсуслангандай бош қимирлатди ва бир оз боғимизни айланаб, шийлонни томоша қилиб хайрлашаркан, мендан сўради:

- Қаерда ўқийсиз?
- Медрабфакда.
- Ҳа-а, бўлмаса менинг қизим Мунирани танирсиз, у ҳам шунда ўқийди?
- Тавийман, Мунирахон рус группасида ўқийдилар¹, дедим ва бу кишини дарҳол танидим.
- Боракалло... Унга ўқишда ёрдам қилиб туриңг, да дадангизга салом айтинг.

Мен бош иргатдим. Мехмонлар дарвозадан чиқишаркан, йигитлардан бириси кейинда қолиб менга деди:

— Узингиз ҳам танигандирсиз, бу киши Молия Халқ Комиссари Турсунхўжаев бўладилар. Дадангизга айтиб ўқярсиз... Кеча Чўпонотага борг сайлига чиқсан эдик, тунаబ, бугун йўлакай дадангизни зиёрат қилиб ўтишни истаб эдик.

Дадамнинг хордиқ чиқариш учун севган әрмакларидан бири олти-етти ёшли Масъуд укам билан ўйнашиб эди. У киши ёза-ёза чарчагач, ҳовлига чиқиб, бодга ўйнаб юрган Масъудни секин чақириб гапга солар, тутал-тутал гапларига кулар, кейин қўлидан ушлаб ўйнашта бошлардиларда, уни йиглатиб, қип-яланғоч очитириб қўйиб юборар эдилар. Масъуд «кайимимни берр!» деб сўкар, юқори ҳовлига чиқиб, уйни кесакбўрон қила бошлар эди. Ниҳоят ойим орага тушиб, дадамни койиб, Масъуднинг кайимини олиб берардилар. Дадам кула-кула ижодхонага кириб кетар эдилар.

«Обид кетмон»ни мен биринчи бор қўл ёзмадан ўқиб чиқсанман. Қодирий ёзарканлар, кўпинча мен сандалнинг иккинчи ёғида жим ўтириб дарс тайёрлардим-да зериккан пайтларимида, у кишининг қалами тагидан чиқсан араб алифбосидаги ёзувни курсидан олиб пешма-пеш ўқиб борар, баъзан ҳатто Қодирий ёзётган қофознинг тўлишини кутиб ўтирас эдим. Менинг бундай ўқиб боришим дадамга сира малол келмас, факат у киши ҳар замонда «дарсингни тайёрламайсанми?» деб қўядилар, холос.

Ёзувчи ўз асарига қанчалик ишонч, муҳаббат билан қарамасин, ҳар ҳолда у асари ҳақида бошқанинг фикрини билгиси келади ва бунга менингча у ҳатто ошиқади ҳам. Бинобарин Қодирий гарчи менинг фикримни сўрамасалар-

да, асарни курсидан олиб ўқирканман, баъзан қизиқроқ жойлари келганда, «маъқулми?» дегандай, менга қараб қўяр, тусимдан бирор маъно англамоқчидай кўринар эдилар.

Баъзан эса, қоғозларни кўтариб чиқиб, әрталабки чой вақтида, ёки кечлиқдан сўнг оиласи ўтиришда ҳаммамизга ўқиб берардилар. Масалан, бир кун әрталаб «Обид кетмон» бобидан мулла Обиднинг дехқончиликдаги муваффақиятларини тасвирловчи шундай парчани олиб чиқиб, кулиб ўқиб берганлари ёдимда:

«Обид кетмон картошка экиби — ҳар биттаси замбаракнинг ўқи; шолғом экиби — ҳар бири сават кўтартганда бошга қўядиган чамбарак; лавлаги экиби — ҳар бири чақалоқ бола; қовоқ экиби — сизга ёлғон худога чин, ҳар бири эшакнинг хўтугидек!. Буларни жойлаш учун Холмирза аканинг ўчоги ҳам бўш қолмай яна ярмиси ортиб қолибди... Илгари омборнинг тайёрлаб ундан кейин дехқончилик қилмайсанми, хотин талоқ!.. — деб, қиплоқда шов-шув қўпади».

Асаддаги прототип (тимсол)лар масаласига келганда, муаллиф бу тўғрида менга чандон бирор фикр айтмаганилар. Лекин, асарга материал тўплаб юрган пайтларимида ёки ёзётган кезларимида, ҳар ҳолда қай бир вақт мулла Обид ҳақида дадамдан шундай бир ҳикояни эшитганим бор:

«(Қайсиур) қишлоққа бордик...¹ (Обид) кетмон бизни яхши кутиб олди. Текислаган тепаси ўрнига яхши бор қилгани, тепанинг ўтасидан озгина кунгира жой қолдириб, устига баҳаво бир шийлон қурган экан. Шийлонда ўтириб дам олдик. (Обид) кетмоннинг моллари ҳам қўп; ҳар бир молига хос ном қўйган экан. (Обид) кетмон «ғўнан, ғўнан!» деб чақирса бир қўйи маъраб келар, «дўнан, дўнан!» деса яна бир тойи кишинаб, югуриб келар экан...»

Бу гапнинг исботи ўлароқ Қодирийнинг ўзлари ҳам «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» мақоласида² шу сўзларни айтиб ўтадилар:

«Ёзувчи ўзидан қўшиши (русча айтганда «Вымысел») адабий асарда катта роль ўйнайди. Лекин, мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим».

¹ Балки Тиктепа қишлоғигадир?... (Х. К.)

² «Қизил Ўзбекистон газетаси, 14 март 1935 йил.

¹ Мунира Турсунхўжаева ўзбек олимларидан, медицина фанлари доктори, профессор ва жамоатчи (1976 йилда вафот этди).

Бу лавҳадан кўринадики, ҳар ҳолда, асардаги ҳамма қаҳрамонлар ҳам ўйлаб топилмаган, батзи бирлари айнан бўлмаса ҳам воқе, турмушда кўрилган қаҳрамонлардир.

Эшонгузар маҳалламида Юнус ака исмли оқ кўнгил, хоксор таъб, фақир бир қўшнимиз бўларди. Унинг Солиҳа исмли хотини, Манзура исмли биргина қизи бўлиб, эртакеч ироқи дўпни тикишар, тивит йигиришар, рўзгорга кўмаклашар эдилар. Юнус аканинг ўзи кексайиброқ қолганиданми, бирор ерда ишламас, кўпинча қишида танчанинг бир ёгини обод қилиб ётгани-ётгаи, «Ҳабо-ҳабо» деб мен билан «улфатчилик» қилгани-қилган эди. Бу киши ўтизинчи йилларнинг бошида вафот этди.

Юнус амаки жилла ҳам танбал эмас, тириклик тақозоси билан ивирсиб у-бу иш ҳам қиласиди. Қиши кезлари ёғочдан қоркурак чошиб бозорга тушириб сотар, янги шашар кўчаларини айланиб ҳар кимларнинг қорини куарар, ўтинини ёрат, савағичдан чиройли-чиройли қафаслар ясад саъва тутиб сотар, тўр қовоқ тўқиб сайратма бедана боқар; ёз кунлари эса сават тўқир, шериклик қулупнай экар, ҳар кимларнинг дарахтини кесар, саржин қиласиди, тахта тилар, томсувоқ ва ҳоказо ишлар билан шутгуланиб юради. Шу сабабдан, муз-болтадан тортиб ойболта, лўлаболта, даст аррадан тортиб катта арра, олчин тўқмоқ, чўкич, теша, кетмон, бел, белча, болға, пона, исказа, поракаш, ўроқ, ранда, андава, газчўп, чилчўп, эгов, қўйингчи «дувёдаги жами» асбоб-ускуналар, темир-терсаклар унинг ўйидан топилар эди. Кимки бирон юмушга, асбобга муҳтоҷ бўлиб қолса, бу кишининг эшигини тақиллатиб келар, ҳазиллашиб «Юнус фаранг!» деб чақиришар эди.

Юнус амаки сажия жиҳатдан бўлмаса ҳам иш тутиш, ҳаёт қечириш жиҳатларидан баъзи ўринда Берди татар образига жуда ўхшаб кетади; гўё, Берди татар ҳаётининг маълум қисмига, Юнус амаки ҳаётидан ямоқ олиб солингандай туйилади, менга.

Худди шунга ўхшаш ҳолат асардаги Мирвали банди тасвирида ҳам учрайди.. Самарқанд дарвоза маҳалламида Икромхўжа амаки деган кексайиброқ қолган йироқроқ қўшнимиз бўларди. Улар тенгкурлари Икром сатанг деб ҳам аташарди. Ўзи жиккак, қотмадан келгап, айтгаплариdek сатанг кийинувчи, чапани табиат, чакказарб, тажанг киши эди. У мудом дарвоза гузаримиздаги чойхонада қолиб кетгани-кетган, ёз кунлари чаккасида атиргул, бир қўлида бедана, иккинчисида чой қайтариб ичиб ўтиргани-ўтирган; ёнида эса чиройли яраклаган жез чилим, ўқтин-ўқтин гулллатиб тамаки, наша чеккани-чеккан, нос отгани-отган

эди. Чойхўрлар ҳам, ўтган-кетганлар ҳам унга ошна-таниш; унинг тилини қичитиш учун ҳамма гап қотгани-қотган...

Икром амаки кўп йиллар чойхоначилик қилган, шу боисдан унинг ўз таъбирича, онаси чойхонада туқсан. У ҳушига ёқмаган киши билан сўзлашмас, доим тажангланга-ни-тажангланган, чўидан ҳам, хасдан ҳам аччиғланниб сў-кинаверадиган, лекин сўкиши ҳеч кимга оғир тушмайдиган, аксинча, кулги қўзғатадиган киши эди. У ҳамма нарсадан хабардор, бугун маҳаллада ким-ким билан урушди, кимни-кимда ўчи бор, кимни чўнтағида қанча пули бор, ким ни-мага муҳтоҷ, кимницида тўй, кимницида аза, қимор кимницида ўйналади, ҳамма-ҳаммасидан хабардор эди.

Икром амаки дадам билан жуда иноқ эди. Дадам қаҷон чойхонага чиқсалар тўғри шу кишининг ёнига бориб ўтирас, унинг гапларига кула-кула бирга чойхўрлик қиласиди. Бир гал у кишининг дадам билан шундай «ширин» суҳбатлашганини әшитганиман. Дадам ундан сўрашдилар:

— Икромхўжа ака, дейман, қачон кўрсан чойхонадасиз... Отин ойимнинг олдиларига ҳам кирасизми, ўзи?..

Икромхўжа амаки чирт этиб туфлаб, четга қаради:

— Мен ҳали ҳез очганим йўқ, хотинлар олдига кириб, почакилашиб ўтиришга...

Дадам унинг жавобидан қотиб-қотиб қулдилар. Бундан азчиқланган Икром амаки эса баттарроқ тажангланди.

— Кул-а, Жулқун, кул! Ҳе, кулгини чиқарганни уйи күйсин!..

Мен ҳар вакт «Обид кетмон»дан Мирвали банди образини ўқисам, кўз олдимга шу марҳум қўшнимиз Икромхўжа амакини келтираман; унинг сиймоси, чойхонада тажангланиб ўтириши ёдимга тушиди. Бироқ Икромхўжа амакидаги тарқоқ, «эгри-бугри» сажиялар Мирвали бандига маълум бир қолипга — ўлчовга солинган каби, холос...

Юқорида Қодирий: «Мен колхозда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг батзи хусусиятларига эга бўлгани бир типни кўрдим», — дейдилар. Шунингдек, ўрни келиб, муаллифнинг ўзини ҳам, қисман бўлса-да, Обид кетмонга тимсол қилиб кўрсан бўлмасмикин?.. Ахир у киши ҳам кўп вақтларини пешона болгаб қўёшда ер чопиш, тепа бузуб замбилиғлатақда тупроқ ташиш, ер очиш, дехқончилик қилиш билан кечиргандар, ширкат аъзоси ва унинг раҳбарларидан бирп бўлганлар-ку...

1932 йилнинг қузи (ноябр)дан бошлиб 1934 йил охиригача «Обид кетмон»нинг пеш ёзилгани пеш «Ўзбекистон

шуро адабиёти» журналида¹ мунтазам босила бошлади ва шу билан бир вақтда асар пешма-пеш русчага таржима қилиниб (таржимон, Л. Соцеротова) «Литературний Узбекистан» журналида ҳам чиқа бошлади. Асарнинг баъзи боблари эса «Берди татар», «Бир кулки ва бир тулки» номлар билан алоҳида-алоҳида китобча шаклида ҳам нашр этилди.

Ўрни келиб шундай бир далилни айтиб ўтай: ўқиганлар балки хотирлар, асарда «Қуёш билан ҳам курашаман», деган бир боб бор. Бу боб китобдан жой олишига қараганда 1934 йилда ёзилган бўлиши керак. Чункъ у асарнинг охирогида; асар эса 1934 йили тугалланган. Бирок, бу боб «Узбекистон шуро адабиёт» журналида 1932 йили 20 июля босилган. Демак, бу бобни муаллиф олдин ёзиб қўйгаплар...

Мен, Қодирийнинг матбуотда босилган ҳамма асарларини эътибор билан кузатиб борганим учун бу олдин-кетинлик фарқига бордим ва бир кун у кишидан шу ҳақда сўрадим.

— Ҳа, тўғри пайқагансан, — дедилар дадам жавоб бериб, — шунча асар ёзиб, фақат шу бобнигина олдиндан ёзиб, кейин, китобга киритганман. Ёзувчиликда умуман бундай ҳоллар тажриба қилинмайди.

1935 йилнинг бошларида «Обид кетмон» алоҳида китоб бўлиб босмадан чиқди. Бу ҳақда «Узбекистон совет адабиёти» журнали 1935 йил февраль сонида эълон тариқасида шундай изоҳ бериб ўтади: «Журнализминг ўтган сонларида босилиб чиқсан «Обид кетмон» Узбекистон Давлат насприётида босилиб чиқсанни учун, унинг давомини босишдан тўхтатдик». Ва шу йил китобнинг русча таржимаси ҳам алоҳида китоб бўлиб чиқди. Қодирий бу икки тилдаги китоблардан бир неча нусха келтириб ўз ёр-дўстларига улашдилар.

Маълумки, янги асар чиққач, унинг яхши-ёмонлиги тўғрисида китобхонларда дарҳол фикрлар ҳам туғилади. Қодирий қўлидан тарихий романлар ўқишига ўргангандан халқ «Обид кетмон»ни ўқиб турлича талқин қила бошлади. Улар муаллифнинг ўзига бир нарса дея олишмаса ҳам баъзилар менга «Отангизнинг бу китоблари, албатта, анавилярдек эмас» деб эътиroz билдира бошлашди. Бу эътирозларга мен баъзан қўшилар, баъзан аччиғланар ва дадамга

¹ Бу журнал 1933 йилдан «Узбекистон совет адабиёти», кейинчалик эса «Шарқ юлдузи» номлари билан чиқа бошлади. (Х.Қ.)

сўзлар әдим. Дадам эса кулар. «Қўяйвер»деб қўл силкир әдилар. Бир кун шу тўғрида жиддий сўз бориб, дедилар:

— Тушунмайсан... Одамлар «ёзувчи қўлига қаламини олса бас, қойил қиласеради», деб ўйлашади. Бу хато. Ҳаёғ чексиз, ўнинг ҳамма томонини бир инсон ўрганиб етолмайди. Ёзувчи ҳам инсон, у ҳам ҳаётнинг ҳамма томонини бирдек билавермайди.Faқат у ҳаётнинг бир соҳасинигина қизиқиб дурустроқ ўргангандан бўлиши ва шу соҳадан дурустроқ ёза олиши мумкин. Рус ёзувчиларида шундай тахминий бўлиниш бор: бир ёзувчи фақат тарихий, иккинчиси сиёсий-инқилобий, учинчиси завод-фабрика қурилиши ҳаёти, тўртингчиси қишлоқ, колхоз турмуши, бешинчиси шаҳар маданият-имл-маърифат соҳаларида, яна бириси болалар дунёсидан мавзу ташлаб ёзади. Ҳаммалари ҳам ўз соҳаларида моҳирлар... Шунингдек, менинг учун янги бу мавзу жилла ўхшалмаган ва баъзиларга ёқмаган бўлса бордир...

Қодирийнинг шоир Ўғунга айтган шу сўзлари ёдимга тушиб кетди: «Менга: «фақат тарихий мавзуларда ёзасиз, ҳозирги давр, завод-фабрика ҳаётидан ёзмайсиз» дейипади. Ахир, завод-фабрика ҳаётини яхши билмасам қандай ёзай. Келажак балки менда бу соҳаларда ҳам қизиқиш уйғотар, шунда бу мавзуларда ҳам ёзарман...»

Баъзи дўстлар «Обид кетмон»ни ўқиб, ҳазиломуз, дадамнинг Жўлқунбой лақаби ёнига «Кетмонбой» лақабини ҳам кўшиб атапиа бошлашди. Шунда, яна мен аччиғлаадим... Дадам яна кулиб «бу яхши, кетмон меҳнат рамзи» дедилар. Дарҳақиқат асарда меҳнат шавқи табиий тасоирланади. Журналист Ваҳоб Рӯзиматов шундай деган эди: «Мен китобдан мулла Обиднинг фавқулодда кетмон билан тепа бузган бобини ўқисам, завқланиб кучга тўлиб кетаман, кетмон олиб тепа бузгим келади...»

ОХУНБОБОЕВ БИЛАН УЧРАШУВ

1934 йил, баҳор эди. Бир кун дадамни бир рус киппи йўқлаб келди. У — Ман фамилияли, рассом, рассомлар союзидан дадамнинг суратини чизиш учун келган экан. Дадам ҳар куни бир неча соат маълум ҳолатда тек ўтиришлири, рассом эса у кишига қараб сурат чизиши керак эди.

Дадам бу кезларда ҳам кўп ишлардилар. Кунига биринки соатдан ортиқ ўтира олмасликларини айтиб таклифна қабул қилдилар.

Рассом ҳар куни маълум вақтда келиб, у кишининг суратини чизар ва иш чоғида иковлари қизғин сухбатлашар, мунозара қилишар эди.

Рассом ўрта ёши, баланд бўйли, серқош, узун буруп, ўсиқ сариқ сочли киши эди. У бир куни чой ичишиб ўтириб дадамга шахмат ўйнашин таклиф қилди. У киши билмайман, деб бош чайқадилар (дадам шахмат ўйнамасдилар. «Юриш қоидаларини билсам ҳам ўйнагим келмайди, вақтни олади» дердилар).

Бора-бора дадам рассомнинг кун сайин пиёда узоқ йўл босиб қатнашига ачипдилар шекилли, унга иши битгунча шийпонда яшашни таклиф этдилар. Ман, рассомлик ишхонасини кўчириб келиб ёзи билан бизнинг боғда турди ва шунда Қодирийнинг суратидан ташқари яна бир неча расмлар чизди (масалан, фото расмига қараб, мой бўёқда Садриддин Айнининг ҳам катта суратини чизган эди). Дадам, чамаси ўрганишиб қолганилариданми, дам олиш чоқларида доим у билан сўзлашиб ўтирас ва менга унинг ош-таомидан хабар олиб туришни тайинлар эдилар.

Рассом Ман бир неча хомаки суратларни бизнинг уйда қолдириб, шу йил кузакда кўчиб кетди ва мен уни бошқа кўрмадим. Қодирийнинг Ман чизган расмлари «Обид кетмон»нинг титул бетида босилди.

* * *

Шу йил, дадам «Обид кетмон»ни ёзиш билан бир вақтда, янги ташкил қилинган «Ёзувчилар боғи»нинг обод қилиш ишларига ҳам ёзи билан раҳбарлик қилдилар. Бу тўғрида Раҳмат Мажидий шундай ҳикоя қиласди (1967 йил, «Фан ва турмуш» журнали, 7-сон, ўша мақола):

«...Ўзбекистон партия · Марказкоми ва ҳукумати Тошкент шаҳри чеккасидаги Инжиқобод деган жойдан ёзувчилар учун бօғ ажратиб берди. Богни обод қилиш, уни ёзувчилар дам оладиган ва ижодий иш қиладиган илҳомбахш гўшага айлантириш зарур эди. Мен Тошкентнинг Самарқанд дарвоза томонида Абдулла акайнинг нашъали боғи борлигини ва уни ёзувчи ўз қўли билан меҳр қўйиб обод қилганини әшиятган эдим. Шу эсимга тушиб, мазкур боғни қандай обод қилиш хусусида Абдулла акадан маслаҳат сўрадим. Икковлон биргалашиб Инжиқободга жўнадик.

Боғ яхши жойда, аммо қаровсиз ҳолда эди.

— Боғ жуда яхши, ишни ҳозирданоқ бошлайвериш керак. Лекин катта иморат қуриш кўп вақтни талаб қиласди. Шу боисдан менимча ишни битта шийпон қуриб, атрофини гулзор қилишдан бошлаган маъқул,— дедилар.

Абдулла ака тез кунда бир миришкор бօғбон топиб келди. Иноғом ота исмли бу кекса шоиртабиагт киши экан. У

богни ҳам, ёзувчиларни ҳам ёқтириб, шу ерда истиқомат қиладиган бўлиб қолди.

Абдулла ака боқса тез-тез келиб турса-да, ёзувчилар даврасига кам қатнашар, ҳар доим бօғбон ота билан дараҳтзорлар оралаб, алланарсаларнинг маслаҳатини қилиб юрганини кўрардик. Бундай кезларда у ўзининг ташқи қиёфаси, уст-боши ва характери билан ҳамсұҳбати — бօғбон отадан кам фарқ қиласди.

Улуг адаб, ажойиб инсоннинг бу қадар оддийлиги ва қамтарлиги, одамларга нисбатан ғамхўрлиги ҳаммамизниң қалбимизда ҳурмат ва эҳтиром уйғотади».

* * *

Ўша йили ёзда, Ҳамза номли театрда драматург Комил Яшиннинг «Тор-мор» пьесасининг премьераси ўйналадиган бўлиб, дадамга «сиз ҳам тушиб кўринг, мулоҳаза айтарсиз», деб билет беришади. Кечликтан сўнг, дадам мени театрга бирга олиб кетдилар.

Томоша «Акмал Икромов» (ҳозирги «Пушкин») боғида «Мирмуҳсин» театрида (у вақтда ёзлик Ҳамза театри шундай аталар эди) ўйналарди. Биз ўйин бошланишидан ўнбеш-йигирма минут олдинроқ бориб иккинчи қатор ўртасидан жой олдик. Тасодифки олдимизда (биринчи қаторда) Йўлдош Охунбобоев ва Зиё Сайдий (Ҳамза театрининг директори), Анқабой (танқидчи) лар ўтиришпар эди. Охунбобоев дадамни сезиб ўгирилиб сўрашди.

— Дехқонбува, саломатмисиз, келган эканлар-да?

— Ҳа, тушган эдик, ота...

Охунбобоев орқасига ўгирилиб сўзлашиб, ўтиришни ноқулай сезди шекилли, Қодирийни ёнига чақириб олди. Охунбобоев хушқомат, чўзиқ юзли, қорамтир қош, қисқа мопш-гуруч соқол-муртли, чуст дўппи, жужун кителъ ва этик кийган эди. У Қодирийга деди:

— «Обид кетмон»нингизни журналдан ўқиб боряпман, мулла Абдулла, менга маъқул...

— Раҳмат.

— Айтгандай, анча бўлди, Марғилон боргандага ҳамшашар эски дўстлар билан кўришган эдим... (...)¹ ота деган бир кекса «Абдулла Қодирийни кўриб турасизми, салом айтинг» деб эди. У «Ўтган кунлар»нингизни эрта-кеч ўқир эмиши...

— Раҳмат, ота. Соғ бўлсин...

¹ Номини упутдим. (X. K.)

Ўйин бошланди. «Охунбобоев келибди» деб хабар тарқалди, шекилли, танағфус пайтларида саҳна яқинига иккя томондан аста-секин томошабинлар келиб, йироқдан Отани кузатиб кета бошлашди...

МАКСИМ ГОРЬКИЙ ҲУЗУРИДА

1934 йил ёзида Москвада Бутуниттироқ ёзувчиларнилг биринчи съездини чақириш ва съезд кунлари СССР ҳалқлари адабиётининг кўргазмасини ташкил қилиш белгила-нади. Шу муносабат билан Ўзбекистон ёзувчилар союзчи ҳам бошқа республикалар қатори съездга қизгин тайёргарлик кўрар, кўргазма ташкил қилиш учун китоблар тўплар, Қодирийга эса ҳалиқ ичидан кўплаб араб-туркий ҳарфида ёзилган эски ўзбек классик китобларни сотиб олиш вазифаси юклатилган эди. Ёдимда, шунда дадам бир неча марта араб ёзувидаги (қўлёзма, тош босма, михбосма) эски китобларни кўплаб кўтариб келиб стол устига йиғдилар, кейин уларни қаергадир олиб бориб топширдилар ва ёз кунларининг бирида съездга қатнашиш учун Москвага жўнаб кегдилар...

Драматург Зиннат Фатхуллин ўша даврни хотирлаб шундай ҳикоя қиласди:

«Кўргазмага китоблар сотиб олишни Абдулла акамга топширилганининг сабаби шундаки, союзда эски шарқ асарларини Абдулла акадан кўра яхшироқ билувчи ва олиандиган китобларни тўғри қадр (баҳо)ловчи йўқ эди. Мен бу ёшда Абдулла акага ёрдамчи (разнаци) этиб тайинланган эдим. Абдулла ака мен билан бозорга тушшиб эски ёймачи китобфурушлар олдига ўтириб олиб китоб кўрар, улардан адрес олиб, маҳаллама-маҳалла юриб, ҳар кимларнинг уйида уйилиб ётган эски китобларни кўздан кечириб танлар ва китоб маъқул тушса савдолашар әдилар. Абдулла аками ҳамма ерда танишар, китоб бор ерларга уйма-уй бошлаб юришар ва ҳатто меҳмон ҳам қилишар эди.

Шундай қилиб, биз иккя-уч юз нусха эски ўзбек классик китобларини сотиб олдик ва съезд кунларига ўн-үн беш кун қолганда союз раиси Раҳмат Мажидийнинг маслаҳати билан Абдулла ака иккимиз кўргазмани тайёрлаш учун китобларни юқлаб Москвага вақтлироқ жўнадик.

Москвага бориб билсак биз анча кечикибиз... Горький номли бор (парк)да ташкил қилинган кўргазмага ҳамма республика вақиллари биздан аллақанча олдин келиб яхши жойларни эгаллаб олишиб, бизга кимса бормас чет бир бурчакдан кичкина жой қолдиришган экан. Биз жуда бўшашиб

тушдик. Иккев маслаҳатлашиб, дурустроқ жой талаб қилгани СССР Езувчилар Союзига (Воровский кўчага) бордик ва съезд кўргазма ишларига мутасадди этиб тайинланган раҳбар (фамилиясини унугтганман) олдига кириб тилагимизни айтдик. У киши гапимизга ортиқ аҳамият бермай, «жойни ўзгартга олмаймиз» деб қўя қолди.

Умидсизланиб союздан чиқдик. Абдулла ака: «Бўлди, кўргазмани ўша кўрсатган ерларига бўлганича очаверип керак», дедилар. Аммо шу онда бошимга М. Горький ҳузурига кирсан қандоқ бўларкин, деган фикр келиб қолди-ю, ниятини Абдулла акамга айтдим. Бу фикр аввалда у кишига маъқул тушмагандай кўринди. «Шу арзимас иш билан у кишининг олдига кириш учча маъқул бўлмас», дедилар. Кейин, ўйлаб кўриб биргалашив киришга рози бўлдишар. Горькийнинг қабул кунини кутиб, иккя кун оралатиб союзга бордик, навбат кутиб иккя-уч кишидан сўнг унинг ҳузурига кирдик.

Горький очиқ чехра билан саломлашиб бизга ўтиришта жой кўрсатди. У расмдаги каби оғзи, баланд қадди бир оз букилган, мош-гуруч қисқа соқол ва мўйлабли, вазмини ҳаракатчан киши эди. Русча сўзлашга чечанроқ бўлганим учун гапни мен бошладим. Тошкентдан келганимизни айтиб, ўзимизни танитдим.

Горький чамаси Абдулла аками исми-фамилияси билан танимас экан. Жўлқунбой тахаллусларини эшитгач, кулиб ўрнидан турди, стол устидан узун бўйини чўзисиб Абдулла акам билан қўл олишиб кўришидик. Улар орасида шундай сўз бўлди. Горький деди:

— Жўлқунбой исмингизни эшитганман, сиз яхши сатирачи ва романчисиз, танишганим учун хурсандман.

Абдулла ака бош иргатиб жим ўтирадилар. Горький бир оз тўхталиб олиб давом этди.

— Афсус, асарингиз русчага таржима қилинмаган, ўқимаганман. Ҳозир бирон каттароқ асар ёзяпсизми?

— Ёзяпман.

— Қандай мавзуда, кечирасиз?

— Қишлоқ-колхоз ҳаётидан, «Обид кетмон» номли қисса.

— Жуда яхши, мен худди шунинг учун бу савонни бериб эдим. Хурсандман. Адабиётимиз шунингдек мавзудаги асарларга камбағал; кўпроқ ёзиш лозим. Асарларингизни рус тилида ўқишни орзу қиламан. Таржима масаласида, умуман, ижодингизда, ҳаёtingизда бирон монелик туғилса хат ёзинг, ёрдамга тайёрмиз...

— Раҳмат,— деди у киши.

Горькийнинг бу меҳрибон сўзларидан Абдулла аканинг мамнун бўлганликлари юзларидан сезилиб турар эди. Биз асосий мақсадга кўчиб, илтимосимизни баён қилдик. Горький ўзиниң масалага тушуниб, ўйланиб қолди ва сўради:

— Кўргазмага қандай китоблар келтирдингиз?

Абдулла ака бир неча ўзбек классик ёзувчи-шоирларининг иомини айтдилар. Булар орасида албатта Навоий исми ҳам бор эди.

Горький сўради,

— Навоийнинг қандай асарларини келтирдингиз?

Абдулла ака жавоб қилиб, келтирилган китоблар орасида машҳур хаттотлар қўли билан битилган ягона нодир нусхалар борлигини, уларни ҳеч қандай қиммат билан тенглаштириб бўлмаслигини айтдилар.

Шундан сўнг Горький ҳалиги биз биринчи учрашган раҳбарни чақирди ва бизга истаган еримиздан кўргазмага жой ажратиб беришини буюрди. Раҳбар бизни машинага ўтказиб, олиб бориб РСФСР ҳалқлари адабиёти кўргазмаси ёнидан жой кўрсатди.

Съезд бошланишига икки-уч кун қолганда менинг тезликда қайтишим тўғрисида Тошкентдан телеграмма бориб қолди ва мен съездга қатнашмай Тошкентта қайтдим. Абдулла ака эса Москвада қолдилар».

Хотиридам, дадам съезддан қайтгач, мени Алексей Толстой ва Максим Горькийларни кўрган-кўрмаганликларини сўрадим. У киши дедилар:

— Алексей Толстой билан банкетда бирга ўтиридик. Бечора жуда хафа. Ўша бизга меҳмон бўлиб келган хотини хасталаниб вафот этиби... Горький раёсатда ўтириди, нутқ сўзлади, банкетда қадаҳ кўтарди, лекин ичмади. У касал...

СЎФИЗОДА, ОЙБЕК, САДРИДДИН АЙНИЙ

1935 йилнинг қип кунлари эди. Бир кеч, шоир Сўфиизода, Ойбек ва яна кимdir (ёдимда йўқ) бир киши бизнинг уйга меҳмон бўлиб келишиди¹.

Сўфиизода ўрта бўй, қорачадан келган, тўла кулча юзли, оқ оралаган қисқа соқол-муртли, бошида фарғонача дўппи, ёғинидаги узун кулранг сирма паҳталик камзули устидан қийин қоғалаб, қора сатин қавиқ тўн кийган, кавуш-маҳси-

¹ 1935 йил 29 январда Тошкентда Мухаммадиариф Сўфиизоданинг (1870–1937) 61 ёшга тўлишини нишонлаб юбилей ўтказилиди. Шоир балки шу муносабат билан Намангандан келганда бизнисига ташриф қилганми?..

ди, қадди бирмунча чўйкан киши эди. У майин, камтар габиат, камгац, босиқ сўэли, кулимсираб сўзловчи шахс эди.

Ойбек эса галстук тақиб, европача кийинган, ўсиқ силлиқ қора соchlарини чуст дўппи билан бостирган, ўттиз ёшлиларда, барваста қоматли, оқ тўла юзли, ўткир қора қийик кўзли, очиқ чеҳра, чиройли йигит эди. У ҳам босиқ, майин табиатли, ҳар бир сўзни ўйлаб, кулимсиб сўзловчи, ўтиришида ёшликка хос бир турур намоён эди.

Бу икки зот ҳам бизнисида менимча биринчи бор бўлишлари эди. Улар шу кун сандалда алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришиди, эртасига наҳорликдан сўнг жўнаб кетишиди. Мен, уларга хизмат қилиб турсам-да, ёnlарида ўтира олмаганим учун, ажаб сухбатларини тинглай олмаганман.

— Сўфиизода ўткир ҳажвчи шоир, бир вақт ҳазил қилиб менинг ҳажвчилигимни ҳам ҳажв қилган¹. У жаҳонгашта, кўп тилларни билади ва сўзлаша олади; форс тилларида ҳам шеърлар ёзади. Бир вақтлар у Афғонистонда вазир муовини ҳам бўлган,— дердилар Қодирий баъзан Сўфиизода тўғрисида сўз борганда.

Шоир Уйғун: «Абдулла акам камтар, салобатли, жасоратли, тўғри сўз, ўз фикрини дадил айта олувчи, ёшлиарни жуда ҳурмат қилувчи, ёш ёзувчilar билан ўз тажрибаларини ўртоқлашувчи эдилар» деганидек, Қодирий ҳақиқатан зиёли кишиларни, айниқса ўз ҳалқидан ўқиб етишаётган ёшлиарни кўриб жуда қувонар, уларни ниҳоятда ҳурмат қиласар эдилар. «Фалончи ўнинчи синфий тамомлаган, дорилғунунни битирган» деган сўзларни у киши шу қадар фаҳретурор билан айтардиларки, гёё ўқишини бирор эмас ўзлари таҳсил қилгандай... Бу албатта кўпчилик ҳалқимизнинг саводсиз бўлганидан ниҳоятда куйинганликлари ва эндиликда эса уларга маърифат эшиклари кенг очилганлигидан ўзларида ийқ қувонганиларни аломати бўлса керак.

Шунингдек Қодирий Ойбек билан ҳам ифтихорланардилар, «Ойбек Ленинградда ўқиган, САГУни тамомлаган, қобилиятли, покиза олим. У ёш бўла туриб дорилғунунда дарс беради, бунинг устига шоир ҳам», дердилар ҳаваслашиб.

Қодирий Ойбеклар уйида бир неча бор меҳмон бўлганликларини айтардилар. «Ойбекнинг рафиқаси Зарифа Сайдиносирова ҳам кимёгар олма, дорилғунунда дарс беради, дорилғунун талабаларига кимё дарслиги китобини ёзган. Пекин, у, «мен олимаман» деб сира кибрланмайди, ўзини камтар тутади, эрини ҳурмат қиласди» дердилар Қодирий.

¹ Мен бу шеърни излаб топа олмадим. (Ҳ. Қ.)

Дарҳақиқат Ойбекнинг иғтихорга сазовор кимсалиги ҳаммага аён. У, Қодирий айтганларидек, адабиётда фақат — шоиргина бўлиб қолмади. Кейинчалик атоқли ўзбек совет романчиси даражасига ҳам кўтарилилдики, бу ҳақиқат ҳам кўз ўнгимизда.

Бир вақт (вафотидан бирор йил бурун) мен муносабати келиб, Ойбекнинг уйига бордим. Бу галги учрашув дастлабки учрашувдан ўттиз икки йил сўнг эди. Разм қўйиб ўтириб ёзувчининг сиймосида шундай тафовут сездим; энди, ёзувчининг сумбатдек қомати хийла чўккан, этлари қочиб, гўё суяклари йўғонлашгандай кўринар эди. Момиқдек чиройли юзларига ажинлар тушган, бир-ярим оқ оралаб мажнунона ўсган сочи устига қўндирилган чуст дўйпилиси энди унга яратмагандек эди. Кўз қарашлари, хатти-ҳаракатлари янада оҳисталашиб, салобат кашф этган эди. Кечирган асабий хасталиги асорати бўлса керак, унинг сўзларида ҳам тутилиб сўзлаш ҳолати сезилар эди.

Суҳбатлашиб ўтириб, Қодирийни эсладик... Ойбек Қодирий билан кўп мулоқатда бўлиб, табиатини бирмўнча яхши билар эди. Сўз уриниб, Ойбек: «Абдулла акам ўз сўзли эдилар...» деб кулди.

— Бизада ёмон одат бор — бу келишувчилик, ҳақиқагдан юз ўтириб, сен менга тегма — мен сенга... Қўшнинг кўр бўлса кўзингни қис, мақолига амал қилиш... Ахир, биз, оқни — оқ, қорани — қора демасак, ҳар мақомга йўргаласак, ҳазрати Ихсанлигимиз қаерда қолади!.. Агар бир безори бир бечорага жабр қилаётган бўлса, наҳотки, «ҳой» демай, «менга тегмаса бўлди-да» деб, ўтиб кетавериш ёки бир шахс кўзингга бақрайиб турив ёлғон сўзлаётган бўлса, «сенники тўғри» дейиш ва ёки сукут қилиш керак,— дердилар, Қодирий...

Ойбек, балки, Қодирийнинг шупингдек хислатларини назарда тутиб «ўз сўзли» дедими?..

* * *

Ойбек, Қодирий ҳақида «Абдулла Қодирийнинг ижодий ўйли» номли бир китобча¹ ва «Адабиёт, тарих, замонавийлик» сарлавҳали бир мақола² (мақола катта, фақат унинг бир қисми Қодирийга бағишиланган) ёзган. Бу икки асарида

¹ Китобча ЎзССР Фанлар Комитети нашриётида 1935 йилда чоп қилинган.

² Бу мақола 1966 йилда «Дружба народов» журналининг август сонида ва «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1 октябрь сонида босилган.

Ойбек Қодирийнинг ижодини ва қисман ҳаётини, шахсини текширади, баён қиласди. Ўттиз йил оралатиб ёзилган бу икки асарни ўқиб мұқояса қилинса ёзувчи (Ойбек)нинг Қодирий асарлари хусусидаги мулоҳазалари ва умуман адабий, назарий қарашлари нақадар чуқурлашганини, кенг доирага кўтарилиганини яққол кўриш мумкин.

* * *

Дадамнинг кичик насрый асарларини йигиш, тўплаш, пашар этиш муносабати билан менга хийла архив — кутубхоналарда бўлишга, йигирманчи йиллар ўзбек матбуотини эринмай кўздан кечиришга, у кишининг деярли ҳамма майда асарлари билан танишиб чиқишга тўғри келди.

Бу кўхна матбуотни синчиклаб ўрганилганда, дадамнинг кўпгина мақолаларида Садриддин Айний тилга олиб ўтилганлиги кўрилади. Масалан, бир мақолада «Айний, «Бухоро жаллодлари»ни ёзи, дейилса, иккинчисида «Айний матбуотда кам кўриниянти» деб ўпка, ўртоқлик ҳазили қилинади, ҳоказо...»

Шунингдек, Айний домла ҳам «Одина» асарида:

Кеча-кундуз ишлаган
Нон дебон тош тишлаган
Охир исёни бошлаган,
Мардикорлар қулмиди?
Е эгаси улмиди.

деган шеърни ёзиб, шеър тагига «Шу тўрт банд шеър Абдулла Қодирий (Жўлқунбой)нинг «Мехробдан чаён» отли романининг «Қирқ қизлар» бобида «Назми» тахаллуси билан ёзилган шеърига шакл жиҳатдан ўхшатмадир (А.)» деб илова бериб ўтади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг Самарқанддаги собиқ муҳбири пенсионер Салим Каримов бир учрашувда шундай деган эди:

«Айний домла билан мен яқин эдим. Ўларига баъзан бориб суҳбатлашиб турардим. Домла Қодирийни кўп тилга олар, «Жўлқунбой «Одина»ни кўриб яхши маслаҳатлар берган эди» деб ёдлар эдилар...»

— «Одина»ни ёзиб, Жўлқунбойга тоширидим,— деган ёкан Айний ҳикоя қилиб Салим Каримовга,— у, ўқиб: «Асарингиз яхши, домла, бироқ, озгина ўт бериш керак², ўқинили бўлади» деб маслаҳат берди.

¹ Садриддин Айний асарлари, 4-том, 67-бет, Тошкент бадиий адабиёт нашриёти, 1965 йил.

² Яъни асарга муҳаббат аралаштириш керак, демокчи. (Х.К.)

Бу келтирмалардан демоқчиманки, Қодирий — Айний лар ўртасидаги таниш-билишлик, ўзаро ижодий қизиқиши, ҳамкорлик муносабатлари хийла эскидан, инқилоб аввалиридан бошлангандек кўринади...

* * *

Дадамнинг яна бир ҳамкасб дўстлари Ғулом Зафарий ёди. У йўғон, баланд гавдали, чўзиқ, чўтири козли, қиши кезларида узун олача қавиқ тўй кийиб юрувчи, ҳоксор — очиқ табиатли, мулоим кулиб сўзловчи, Қодирийдан беш-ён ёш катта киши ёди. Ғулом Зафарий асли қўқонлик, Тошкентга қачон кўчиб келгани менга номаълум. Унинг Эшонгузар маҳалламида боғча, ҳовлиси бўлиб, бизга ҳаммаҳалла, дадамга ҳам улфат — гапхўр ёди.

Ғулом Зафарийнинг онаси (биз уни «Қўқонлик ойи» деб атар ёдик) эса Жосият бибим билан тенгдош, ўртоқ, бордикелдилари қуюқ ёди. «Қўқонлик ойи» ҳам жуда мулоим, хушмуомала, ширин сұхбат, Қўқон ҳаётини, хонлар замонини яхши билувчи, уни бизга ҳикоя қилиб ўтирувчи аёл ёди.

Ғулом Зафарий ўзбек театри асосчиларидан бири ёди. У «Ҳалима», «Чин Темир ботир», «Эрк болалари», «Мақтан-чоқ киши» ва шунингдек кўпгина катта-кичик саҳна асарларини яратган ва шу билан бирга унинг «Инқилоб», «Ер юзи», «Билим ўчоги», «Гўзал ёзгичлар», «Маориф» журналларида адабий ходим бўлиб ишлаганини, адабиёт тарихига, театр санъатига оид анчагина мақолалар ёзганини ва 1925—1926 йилларда «Учқун» мактабида дарс берганини эс-эс хотирлайман. Сўнгги пайтларда у (бу киши Ватан уруши йилларида вафот этди) Тошкент тарих музейида илмий ходим бўлиб ишлар ёди.

Ғулом Зафарийнинг айниқса «Ҳалима» драмаси йигириманчи ва ўттизинчи йиллар бошида саҳнадан тушмай шуҳрат қозонган, томошибинларни ўзига мафтун этган асар ёди. Бу асар ўз жозибаси, гояси билан бутун бир ўзбек бўғинига таъсир кўрсатган, десам балки муболага бўлмас¹... Қоди-

¹ «Ҳалима» драмасининг қисқа мазмуни: Ҳалима исмли бир ўз қиз камбагал косибининг ўғли — Неъмат билан севишади. Қари бир бой эса катта қалин эвазига Ҳалимани зўрлаб хотиликка олмоқчи бўлади. Неъмат ишқ жудолигидан хасталаниб ётади. Бойга сотилган табиб Неъматни даволамоқчи бўлиб заҳарлаб ўлдиради. Бу хабарни эшитган Ҳалима эса никоҳ кечаси ўзини осиб ўлдиради. Бу драматизм саҳнада жуда ҳаяжонли ашула ва музика билан берилади. Саҳна иккига бўлингап, бир қисмида карнай-суршай, Ҳалиманинг никоҳи бўлмоқда, иккинчи қисмида эса Неъмат заҳарланиб жон бермоқда, бечора ота-она йиглаб, аза тутмоқда...

рийнинг 1923 йилда «Туркистон» газетасида босилган «Тилак» номли ҳангома мақолаларидан қуийдаги парчани кўчирамиз:

«Биз, кўпдан-кўп муҳаррир, адиб ва шоирларга муҳтоҷмиз. Шунинг учун бу йўлда ибтидоий мактаб битирмаган талантли муҳаррир ва адиблар, саводи чиқмаган шоирлар «майдони матбуотимиз»га қадам ранжида қўлгай, эдилар! Ҳозирги шоир ва адибларимиздан: Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлшопга жипнилик, Ғозига тўзим, Санжарга ялқовлик, Ҳожи Мўйинга Самарқандда чиққан янги «сирлар», Ғулом Зафарийга «Ҳалима»нинг кайфидан ҳушёрлик, Садриддин Айнийга «Бухоро жаллодлари», Абдураҳмон Саъдийга домлалик учун Умар ғазали билан Яссавий, Шаҳид Эсонга «Шарқ ҳақиқати»дан бўшаб «Туркистон» газетасига атак-чечак, Мирмуҳсинга партиядан узилмайдиган ғоя, Ашурали Зоҳирийга имло жанжалига ҳафсала, Усмонхонга 19 идорадан хизмат (токи чопа-чопа оёғидан йиқилисин), энг охирида Кабир Бакирга Пиён бозордаги бутка ўрнига муҳташам магазин тилаймиз...»

Ғулом Зафарий баъзан-баъзан бизнисига меҳмон бўлиб келарди-да, дадам билан адабий-илмий мунозаралар, турмуш уринишларидан сұхбатлар қуриб, узоқ ўтириб қайтар ёди. Бу сұхбатлар мароқли, беозор, ҳузурбахш, гўзал бўлар ёди.

1932 йил бўлса керак, қиши кезлари ёди Ғулом Зафарий бир кун бизнисига меҳмон бўлиб келди-да, дадам билан сандалда сўзлашиб ўтиришди. Мен чой қўйиб сұхбатларга қулоқ солдим:

— Яқинда Самарқандга бориб ёдим, — деди Ғулом Зафарий.— Қўриб ўтайди, деб Айний домланикига кирдим. Домла уйда экан, хурсанд қабул қилди. Чой-нон, дегандай анча гаплашиб ўтиридик, домланинг қизи лаганда ош олиб чиқди, тъомдан сўнг хўшланиб чиқдим... Кейин Фитратни ўйида бўлдим. Сўялашиб ўтириб, таш уриниб, Фитратга «Айнийникода бўлдим, сұхбатлашдик, ош дамлаб кузатди», дедим. Фитрат лоқайд баш чайқаб: «Ёлғон айтасан, у ош дамлаб меҳмон кутмайди», деди. «Нега?» дедим. «Мен уникода бўлганман, сипаганман» деди. Мени ёлғончи қилди, хафа бўлдим...

Дадам кулиб, Зафарий ҳикоясини тинглаб ўтирилар.

— Фитратнинг Айний домла тўғрисидаги фикри нотўғри, — дедилар дадам ниҳоят ва Айний билан бўлган ўз мулоҳатларини сўзлаб кетдилар.— Ўтган йил иш билан Самарқандга бориб Шокир Сулаймоннинг ўйида қўндим (бу вақтлар Шокир Сулаймон УзГУда адабиётдан дарс берган —

Х. К.) ва бир кун газета идорасидан чиқиб кела туриб Айний домла билан тасодиғ келиб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрашчик. Домла мени шу кун кечқурун ўз уйига меҳмонга таклиф қилди. Мен ваъда бердим. Кечқурун озгина дам олгач, Шокир билан меҳмонга бордик.

Айний бизни шу қадар яхши кутдики, асти қўйверасиз. Бундай қуюқ зиёфатни мен кам кўрганман. Қази-қартаю, кирқ йиллик винолар... Домланинг ўзи ҳам жуда очилиб, сўзлаб ўтириди. Зиёфат охирлаб, домла бизни кузатаркан, босмадан янги чиққан «Дохунда» романидан бир-бир китоб устига ёзib тақдим этди¹... Домланинг бу қадар тўкин зиёфатидан завқланган Шокир кўчага чиққач ёқасини ушлади... Бунда мен демоқчиманки, Айний домла ёқтирган кишисига дастурхонини аямайди.

Фулом Зафарий кетгач, мен қизиқиб дадамдан сўрадим:

— Ада, нечун Айний сизни бунчалик ҳурматлади?

Дадам жилмайиб, ҳазиломуз мақтавчилик билан дедилар:

— Чунки биз романчиликда устозмиз-да...

1935 йилнинг қиши чиқиши, ерда онда-сонда қор бор, ёмғир-эрувгарчилик эди. Бир кун кечки пайт Садриддин Айний, Шокир Сулаймон ва Фулом Зафарийлар бизнигига меҳмон бўлиб кетишид².

Айний кенг елка, йўлон, барваста гавдали, тўла юзли, оқ оралаган соқол-муртли, бошида қулоқчин, сирма пахтаклик устидан чакмонга ўхшаш узун куранг тўн кийган, оёғида қўн этик эди. У киши йўғон овозда сўзлар эди. Шокир Сулаймон дуркун қоматли, европача кийинган, соч қўйиб қўзойишак таққан, дадамдан ёшроқ киши эди (мен унинг биргина «Қотил» номли катта ҳикоясини ўқиганман).

Айний домла кафшандозда ечиниб уйга киаркан, мен у кишининг этигини тортишга кўмаклашдим. Домла исмимни сўраб раҳмат айтди ва дадамга деди:

— Мулла Абдулла дейман, жойларингиз жуда қизиқ, паст-баланд?

¹ С. Айнийнинг бу биринчи напр этилган романи алҳол менна сақланади. У 1931 йили араб алифбесида тоҷик тилида босилган. Китоб устига сиёҳ қалам билан араб ҳарфида шу сўзлар ёзилган: «ўртоқ Абдулла Қодирийга, ёзувчи томонидан арзимас ёдгорлик. 18 июль, 1931. Самарқанд, Айний».

² Шу кунларда «Ҳамза» театрининг ўи беш йиллик юбилейи бўлган, шу муносабат билан Айний ва Шокир Сулаймонлар (юбилейни табриклагани) Самарқанддан келишган ва юбилейдан сўни бизга ташриф буюришган эди.

Дадам кулиб негадир жавоб қилмадилар. Бу сўздан мени Айнийнинг бизнигига биринчи бор келишини англадим. Сандалга ўтиришиди.

Айний домла шу кун жуда хушчақчақ сұхбатлашиб ўтириди. Уларнинг бу сұхбатидан қулогимга шу ўринлари чалинган эди (чамаси бу сұхбат Ҳамза номли театр юбилейни таассуротидан келиб чиқди). Инқилобдан олдинги йилларда бўлса керак, дўйни бозордаги «Турон» театрида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш»¹ пьесасини саҳнага қўйишмоқчи бўлади. Бироқ, артистлар йўқ, айниқса аёллар роли мушқул... Эркак артистларнинг борлари ҳам пьесадаги қовоқхоначи ширсиён ва бузуқ хотин ролларида чиқишига унамайдилар. «Ширсиён бўлмайман», «Бузуқ хотинга муқаллидлик қилмайман» деб, тайсаллайдилар... Ниҳоят, вўрлаб аллақайси бир чойфурушини ширсиён ролида ва яна кимнидир (эркак кишини) бузуқ хотин ролида чиқардилар... Ширсиён ролида чиққан чойфуруш бечора эса, кейин, ўла ўлгунча «ширсиён» лақаби билан аталиб кетади...

Айний домла яна шу кун Бухоро хотираларидан қайси бир ҳолвачи танишишинг саргузаштини сўзлаб ҳаммани кулдириб ўтириди. Домланинг одатларидан бири шу эканки, у киши тўлқинланиб, ҳаяжонланиб сўзлаган чогида қўлларини кўп ҳаракатлантирас экан...

Зиёфат чоги таом олдидан мен дастшўй ва обдаста олиб кириб меҳмонларнинг қўлига сув қуя бошладим. Айний домла қўл ювиб мейдан сўради:

— Қаерда ўқийсиз, мулла Ҳабибулло?

— Медрабфақда.

У киши сўзимга тушунмагандай дадамга қаради ва изоҳ олиб менга деди:

— Ҳа, ҳа, доктор бўлмоқчиман денг, боракалло,— домла дадамга қаради,— ўғлинигизни ҳам ўз соҳангизга тортмабсиз-да, мулла Абдулла?

Қодирий кулимсираб, ўйланиб жавоб қилдилар:

— Олдин доктор бўлиб олсин-чи, домла... Бизнинг соҳа, биласиз, маҳсус билим талаб этмайди... Истеъодод, интилиши бўлса бас... Кейин, қўйинг, бизниги сержанжал...

¹ «Падаркуш» пьесасининг мазмуни шундай: Бир қари бойнинг ўқимаган ўғли қиморбоз, безориларга қўшилиб доим қовокхона-Фоҳишаоналарда мавзат қилиб кун ўтказади. Кунларнинг бирида у безори шериклари билан тунда келиб отасининг шул садигини болта билан бузиб очади ва пулларни олиб турганда отаси билиб қолиб ўғлига ташланади. Ўғли эса отасини болта билан чопиб қочади ва сўнг полиция томонидан қўйла олинади.

«СҮЗИ ЎЗИМИЗНИКИ», «ЎҚИШ-УРГАНИШ». ҚОДИРИЙ ҚОЗОН ШАҲРИДА

1935 йилнинг бошларида Қодирий «Шубҳа» ҳикоясини ёздила. Ҳикоя катта, бирор жузъдан ортиқ, ғояси колхоз қурилиши зааркундаларига қарши қураш... Воқеа колхозда кечади: колхоз хўжалик мудири Зуҳировнинг уйига шаҳардан эски коммунист дўсти — Тўйчибоев меҳмон бўлиб чиқади. У Зуҳировникида бир неча кун дам олади, қўргон ташқарисида ҳовуз лабида ётиб китоб ўқиди, чўмилди... ва ўзининг ўткир идроки, фавқулодда жасорати билан колхоз зааркундачиларини фош қилишда ёрдам беради.

Мен бу асарни ўқисам, негадир ҳамиша Камолхон домланинг Қонқусдаги дала-қўргонини, катта ҳовуз лабидаги супани, дадамнинг увда китоб ўқиб ётганларини ва ҳовузда чўмилгандарини эслайман. Ҳикоя воқеалари гўё ўша ҳовуз лабида ва кенг далада кечгандай туюлади.

Бир вақт Абдулла Қаҳҳор, уйда бўлганимда, ҳикоя қилган эди:

— 1935 йилда мен «Шўро адабиёти» журналида масъул котиб бўлиб ишлар эдим. Бир кун Абдулла акам журналга ҳикояни бостириш учун келтирдилар. Ўқидик. Ҳикоя яхши ёзилган эди. Бироқ унинг номи бизга унча ёпишиб тушмади. Номини ўзгартириш кераклигини у кишига айтишга эса истиҳола қилас, журъатланолмас эдик. Охир, кимдир, эътиrozимизни мулоҳаза тариқасида айтди. Фикримиз маъқул тушиб, ҳикояга «Шубҳа» деб ном қўйдилар...¹

* * *

Қодирийнинг аввалда театр ишларига қизиқдани, саҳна асарлари ёзив фаол қатнашгани маълум. 1934—1935 йилларга келиб Қодирий бу фаолиятни яна тиклагандай бўладилар, Ҳамза театрида адабий ҳамкорлик қила бошлиядилар. Шу йиллар миёнасида у киши «Ҳамза портфелида» номли бир пьеса ёза бошлиғанлари ёдимда. Бу асар энди уч-тўрт қоғоз ёзилган бўлиб, мен уни сандал устидан олиб ўқиган эдим.

Пьесада иштирок қилувчилар кўп эмас, беш-олти шахс бўлиб улардан бирининг исмими, лақабими Кал эди. Асарнинг хотирамда эс-эс қолган мазмунидан Калнинг мугом-бири, айёр, тадбиркор, кулдирувчи бир шахс әкалиги сезилар эди. Менимча, бу асар қандайдир комедия ёки фожиа-вий бўлиши керак эди.

¹ Бу ҳикоя 1935 йилда Ўздавнапр тарафидан алоҳида китобча этиб босилган,

1935 йилнинг қунида Қодирий Гоголнинг «Ўйланиш» асарини таржима қилдилар ва таржима ўша йили Ҳамза номли театр саҳнасида ўйналди. Бу тўғрида газеталарда «Ўйланиш»нинг саҳнага қўйилажаги, ўйналгани ва таржиманинг яхши чиққани тўғрисида кўплаб эълон ва мақолалар босилди.

Ҳамза театрида режиссёр бўлиб ишлаган Шариф Қаюмов ҳикоя қилган эди:

— Абдулла ака таржима қилган «Ўйланиш» пьесаси менинг биринчи режиссёрлик ишнимдир. Абдулла акам таржимани битириб келтирдилар. Чўлпон (ўша чоғларда бизда адабий консультант эди), театр директори Зиё Саидий ва кўпчилик артистлар таржимани муҳокама қилишга тўпландик. Абдулла акам камтар эдилар. Асарни ўқишига таклиф қиласканлар, «унча-мунча таржимада кечган камчилик ҳатоларни ўйлакай бамаслаҳат тузатиб борамиз-да» деб қўйдилар. Биз таржимани «ўзингиз ўқинг» дедик. У киши бош чайқаб «ўйқ, сизлар ўқингиз, артистсизлар, оғангани ўрнига қўясизлар», дедилар... Асарни мен ўқидим...

— Таржима жонли чиққан эди,— деб хотирини давом эттиради, муҳокамада қатнашган ва ролда иштирок қилган, ҳозир ҳам Ҳамза театрининг кекса артисти Жўра Тоғиев — ўқиши бошдан-оёқ кулиги билан кечди. Албатта «Ўйланиш» ўткир асар, аммо таржимаси ҳам маҳорат билан қилинган, аслидаги кулиги кўзгатувчи ҳар бир сўзга ўзимиздан худди ўхшаш иборалар қидириб топилгаёт эди. Масалан: «Русларда шундай исмлар борки, эшиттан замонинг наузашибилло ўқиб ёқаңни ушлайсан, атрофининг тупурасан... Дунёда шундай маҳлуқлар борки, чоти айри-ю, боши юмалоқ, одамларга ҳазил-мазах, эски маҳси, эски увада, шода бут, қотма, хода ютган ҳаромзода, мoshovahўr, чулчit!» каби иборалар хотирамда ҳамон сақланиб қолган. Бу кулиги ибораларининг бир қиммати шундаки, ўқимишли олимга ҳам, беданавоз чапанига ҳам бирдек мос тушади. Шунинг учун шу икки табақа ҳам театримизниң қайта-қайта томошабинлари бўлган эди. Охунбобоев ҳам томошамизга тез-тез келиб турар эди. У «Ўйланиш»ни икки-уч бор келиб кўрган ва бир гал шу сўзни айтган эди: «Кийими русларники-ку, сўзи ўзимизники...»

— Таржимада баъзи шахсларнинг исм-фамилияси ҳам таржима қилинган эди. Масалан: Қавшқайтараров (Жевакин), Ғилдиракбосганов (Подколёсников), Қўймоқов (Ячиников),— деб хотирлайди, театрнинг кекса суфлёри Тиллахўжа Исматхўжаев.— Гоголь албатта бу исмларни кулиги учун атайлаб танлаб олган. Бинобарин, Абдулла ака ҳам

кулдириш учун юқоридаги каби баъзи исмларни ўзбекчага айнан таржима қилган әдилар. Бироқ исмлар таржима қилингаслигини ҳисобга олиб, ўзича қолдирилди. (Аммо асар ўша ҷоқларда, Андикон театрдиа исмлари ҳам таржима қилинган ҳолда ўйналди.)

Ўша йили ёзда дадам Фаргона, Андикон, Наманган томонларга сафар қилиб, бирор ой юриб қайтдилар. Бу сафарлардан мақсад мазкур шаҳар, қўшилок, колхозлар билан танишиб, бирор асар яратиш ва ёзмоқчи бўлган «Амир Умархоннинг канизи» романига маълумот тўплаш эди.

Қодирий бу сафар натижасида, шу йил «Фирвонли Маллабой ака» номли катта бир очерк ёздилар. Очерк Наманган яқинидаги Фирвон қишлоғли, ўша вакъларда (1930 йиллар) пахтачиликда зўр муваффақиятларга эришиб донг чиқарган Маллабой Боқибоев ҳаётига, фаолиятига багишлади. (Бу очерк 1936 йилда «Пишондорлар» альманахида босилиб чиқди.)

* * *

Дадам қўлимда бирор китоб кўрсалар, «Қани?» деб олиб кўрар, ёқса «дуруст» дегандай бош иргаб, қайтариб берар, ҳатто китобни илгари ўқигаилари учун ундан баъзи қизиқ эпизодларни қулиб айтиб ҳам берар әдилар. Ёқмаса ёвқараш қилиб, «шап» этиб олдимга ташлар әдилар...

— Бизда адабиёт¹ ҳали жуда оз, ўқишига арзирлиси қўл билан санарли. Сен рус, форс, турк, араб тилларини ўрган. Шунда битмас адабиёт газинасига кирасан. Сендек чоғимда мени рус адабиётидан анча асар ўқиб чиққан әдим,— дердилар у киши.

Баъзан бирон китобни кўтариб келардилар. Мен олиб кўрардим. Орадан бир-икки кун ўтгач, ҳалиги китобни ўқи-моқчи бўлиб сўрар әдим.

- Йўқ, эгасига қайтариб бердим,— дердилар.
- Нега, ўқимадингизми?— сўрардим.
- Ўқиб битирдим,— дердилар.

Қодирий таржима ишлари билан кам шуғулланардилар. Шундай бўлса ҳам бу ишдан ўзларини ажратиб қўймаган, оз-оздан бўлса-да (севганиларидан бўлса керак, чунки таржимон, менимча, ўзи севмаган бадиий асарни таржима қилимас), рус ва Европа ёзувчиларининг баъзи асарларини завқланиб таржима қилиб қўярдилар.

¹ Қодирий бунда, албатта, реалистик адабиётимизни кўзда туғадилар.

Масалан, у «Үйланиш»дан сўнг, 1936 йилнинг бошлирида Чеховнинг «Буқаламун»¹ ҳикоясини таржима қидаларда, ҳикоя босилиб чиққач, «ўқиши-ўрганиш (майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак)»² деган бир илмий мақола ёзиб, «Буқаламун» ҳикоясига чуқур таҳлил ҳам берадилар.

«Майда ҳикоялар устаси Чехов,— деб ёзадилар Қодирий мақола муқаддимасида,— сўз тўғрисига келганда ҳаддан ташқари ҳасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, керакликларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қиласди. Ўзи айтади: «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни ортиқча исроф қилгандан кўра керакликларини ҳам мумкин қадар озроқ ишлатиш керак». Унинг ҳикояларида сўз исрофгарчилигига сабаб бўладиган ортиқча деталлар ҳам бўлмайди. У бутун деталларни ўзи айтган асосда ишлатади. «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртичи кўринишда албатта отилиши керак, ўйқса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдир». Унинг «Буқаламун» ҳикояси ҳам бошқа кўп ҳикояларидай юғат сиқиқ, қуюқ ёзилгандир. Унинг сўзга ҳасислиги ўқувчига малол келмайди. Яъни, айтмоқчи бўлган фикринг тушувилишини оғирлаштиришмайди. «Буқаламун»да воқса йилнинг қайси фаслида бўлаётгани айтилмайди, аммо бундаги сўзлардан фаслини аниқлаш мумкин. (Албатта бу сўзлар йилнинг фаслини билдириш учунгина келтирилмайди — А. К.) «Пальтомни еч-чи, Елдири... Кун жуда исиб кетди... Эмрир ёғса ҳам ажаб эмас...»

«Чехов услубидаги айрим хусусиятни сезган Л. Толстой бундай деган әди,— дейдилар Қодирий мақола охирида,— «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилимасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан». Толстойпинг бу сўзи Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дейди: «Табиатни тасвир қилишда майда бўлаклар олини ва буларга шуңдай тартиб бериш керакки, ўқиб кўзингни юмганингда кўз олдинига бир манзара келсин». «Буқаламун» ҳикоясининг бирон сўзини чиқариб ташлаш ёки бирон сўзни қўшиш мумкин бўлмаганлиги, сўзга нақадар диққат қилганинги кўрсатади».

¹ Бу таржима 1936 йилда «Совет адабиёти» журналининг 3-сонида босилган.

² Бу мақола ўша ўша журналинг 4-сонида босилган.

Бу көлтирмалардан Қодирийнинг рус адабиётини нақадар кўп ўқиганлари, чуқур билғанлари, унинг классиклари, та бўлган зўр муҳаббатлари, улардан ўз тажрибаларида фойдалангандар кўриниб туради. У киши Чеховни ҳикоячиликнинг отаси деб билсалар, Лев Толстойни романчиликнинг пири деб билар ва уларни зўр ҳурмат билан тилга олар эдилар.

Рахмат Мажидий ҳикоя қиласди:

«— Абдулла ака иккимиз, бир куни, Карл Маркс кўчасида сұхбатлашиб борардик. У киши деди: «Тушимда Лев Толстойни кўрибман. У билан «Ҳожимурод» асари тўғрисида сұхбатлашдим... Мен ҳам «Ҳожимурод»га ўхшаш бирор асар ёёсамикин, деб турибман...» Абдулла аканинг ёмоқчи бўлган «Намоз ўғри» асари балки шу эмасмикин?...» (Бу асар тўғрисида сўнгроқда сўз бўлур — X. K.)

Дадам Лев Толстойни тушда кўрганларини бир оиласи ӯтиришда бизга ҳам ҳикоя қиласан эдилар:

«Лев Толстой тушимда: «Сен катта бир боғ обод қил, иккита сигир бок, сутини ичиб, ёз... Бир ойда бир жузъ асар ёсанг бас», деди.

* * *

1936 йилнинг июль ойида Жосият бибим вафот этадилар. (Мен бибим вафоти чоқларида Арашон курортида даволанар эдим.) Дадам эса бир-икки кун дағи маросимиши ўтказиб, Ўзбекистон Ёзувчилар союзидан вакил бўлиб, Қован шаҳрига, Татаристон ёзувчиларининг қурултойига қатнашгани кетадилар. У киши мен курортдан келгач, бирор ҳафтадан сўнг Қозондан қайтдилар.

Қозон сафарида дадам билан ҳамроҳ бўлган Зиннаг Фатхуллин ҳикоя қиласди:

— Қозонга Абдулла акам, Зиё Сайд, Шокир Сулаймон, Рафур Ғулом ва яна бир неча ёзувчилар биргаллашиб бордик. Татаристон ёзувчилари бизни кутиб олишиди. Қурултой иккни кун давом қилиди. Сўнг бизни Татаристон Марказий Ижроия Комитети ҳузурига зиёфатга чақирдилар ва хоҳлаганларни Татаристон бўйлаб саёҳат этишга, танишишга таклиф қилидилар.

Ғафур Ғулом ва яна кўп ёзувчилар, вақтлари зиқлигиданми, узоқ турмай жўнаб кетдилар. Мен, Абдулла ака, Шокир Сулаймон яна бир оз муддатга қолдик.

Абдулла аканинг «Ўтган кунлар», «Мехробдан чаён» романларини, «Калвак маҳзум...», «Тошшўлат тажанг...» каби ҳажвий асарларини ўқимаган татар зиёлиси, китобхони камдан-кам экан, Шунинг учун Абдулла акани унда

айниңса ҳурмат қилишар, «Абдулла обий» деб, қариялар маҳаллама-маҳалла зиёфатга чақирар эдилар.

Абдулла ака Волга бўйидаги Верхний Слон (Татаристон Ёзувчилар союзининг боги)да бир неча кун дам олдилар, ёзувчилар билан улфатлашдилар, кейин татар огулларини айлануб танишишга хоҳиш билдиридилар.

Ёзувчилар союзи маҳсус извош ажратди: ўзи Бухоро мадрасаларида ўқиган, ўзбек тилини яхши билувчи, Татар Академик театри кутубхонасида мудирилик қилувчи қариоқ бир кишини (исмини упутганиман) кучер қилиб тайинлади ва ҳозир Татаристон Ёзувчилар союзининг раиси таникли романчи Иброй Гозини Абдулла акага ҳамроҳ қилиб, татар огуллари бўйлаб саёҳатга жўнатди.

Абдулла ака татар огулларини ўн беш кундан кўпроқ айлануб қайтдилар ва саёҳатдан олган таассуротларини Ёзувчилар союзи йигилишида бирор соат сўзлаб бердилар. Ёдимда, у киши қўлларидағи ёзув дафтарларига қараб-қараб огуллардаги ободонлик, колхоз, совхоз, қурилишлари, ўзига хос табиат гўзаллиги, ёшлар, қарилар билан бўлган баъзи сұхбатлар, огулларда ишлатиладиган кўп сўз-ибораларнинг икки (ўзбек-татар) тилда ҳам муштараклиги тўғриларида фикр-мулоҳазаларини сўзлаб берган ва «Татар дехқонлари билан сұхбатлашдим, бир-биримизни бемалол англашдик», деган эдилар.

Абдулла ука унда Қавий Нажмий, Шариф Камол, Фатхудла Бурнаш, Тўғон Тулумбайский, Иброй Гози, Тинчурин каби ўша давришиг кўзга кўринган ёзувчи, шопрлари билан яқиндан танинидилар, дўстлашдилар¹. Ёдимда, бир гал ӯтиришда Қавий Нажмий Абдулла акага деди:

— Абдулла обий, ирозада бизга устозсиз, сизга ташаккуримиз зўр...

— Ёзувчиник ҳунари шундай, ҳамма бир-биридан ўрганиди,— деди Абдулла ака.— Сизлар менинг устоз билсангиз, менинг ҳам сизларнинг улуг ёзувчиларинингиздан ўрганган жойларим бор...

Қодирий Қозондан қайтгач, «Качида икки ҳафта», «Татар овулида» каби (сўнгиси босилмай қолган) сафар таасуротларини бэдилар.

ХАСТАЛИК. БУКУР ҲИКОЯСИ

1936 йилнинг кеч кузагидан дадам хасталаниб қолдилар. Бошларида чинқон каби яралар, қўл-оёқларида сувланувчи

¹ Қодирий қайтишида, шу ёзувчиларнинг баъзиларида бўлса керак, автограф ёзиб таҳдим этилган бир неча татарча китоблар кельтирган эдилар (X. K.).

тоцималар пайдо бўлиб, ўқтин-ўқтин қичир, беҳузурлик берар эди. Доктор-табибларниң дори-дармони ва буюрга парҳезларидан (дадам гўшти таом, қази-қарталарни жуда севар, бу таомларни ейиш у кишига тақиқланган эди) чандон наф кўрилмас эди. Қасаллик баъзан зўраар, баъзан тузалгандай бўлар, зўрайган чоқларда кўчага ҳам чиқолмас, ёзув-чиズувга ҳам қаролмас, ҳолсизланиб сандал четида ёлғиз ётар эдилар.

Баъзан ёлғизлик таъсир қиласди, шекилли, у киши мени чақириб ёнларига ўтказар, ундан -бундан суҳбатлашар, «Кўчаларда нима гап, қаерларга бординг, чойхонага чиқдингми, кимларни кўрдинг, нималарни сўзлашдинг, қандай китоблар ўқияпсан?» деб суриштирас ва баъзан ўқиган китобларим тўғрисида сўз юритиб, ўз фикр-мулоҳазаларини айтар эдилар.

Бир гал орамизда шундай суҳбат бўлган эди: ўша кунларда мен инглиз ёзувчиси Данисэль Дефонинг «Робинзон Крузо» номли саргузашт асарини тожик тилида ўқиган эдим. Маълумки, асарда Робинзон исмли ёш бир инглиз сайёҳи Атлас океанида жанубий Америка соҳилларида сузуб юриб, бир кечаси қаттиқ тӯғонга учрайди ва кемалари қандайдир номаълум бир орол қирғогига зарб билан урилиб қаттиқ шикастланади ва кема ичига шиддат билан сув кира бошлади. Тун қоронғисида даҳшатли тӯғон ва кема ичи сувга тўла бошлашидан саросимага тушган йўловчилар ва кема ходимлари жон сақлаш учун ўзларини сувга ташлайдилар ва қирғоққа томон суза бошладилар. Бироқ булардан фақат Робинзонгина қирғоққа сузуб етиб, омон қолади. Қолганлари гарқ бўлиб кетадилар. Робинзон чиқкан қирғоқ ҳали инсон қадами етмаган кичик орол эди. Эрталаб у туриб кўрса, тӯғон босилиб денгиз тинчланган, кема эса қирғоқдан бирмунта сув ўртасида ерга санчилган ҳолда юқ-қайиб турар эди. Робинзон, «Кема чўкмабди, кеча шошиб ўзимизни сувга ташламаганимизда ҳаммамиз омон қоларканмиз», деб афсус қиласди ва сол ясад кемадаги буюм, асбоб, озиқ-овқатларни қирғоққа ташиб, кимсасиз оролда қарийб ўттиз ийл ёлғиз ҳаёт кечиради...

Асар мароқли ёйилган. Мен бу саргузаштни ўқиб чиққанлигимни дадамга айтиб, ачиниб дедим:

— Робинзон айтганидек, кемадагилар шошиб ўзларини сувга ташламай, кема қирғогига чиқиб турганларида-ку, ҳаммалари омон қоларди. Кема чўкмас эди...

Дадам кулдилар:

— Ёзувчи ҳаммани омон қолдиришни ва кемани чўктиришни истамаган-да...

Мен у кишининг муддаоларига тушунмай, дедим:

— Нега?

— Ёзувчи кемадаги одамларни ҳалок қилиб, фақат Робинзонни тирик қолдирмоқчи, уни кимсасиз оролда ўттиз ийллаб ёлғиз ҳаёт кечиртироқчи бўлган... Унинг бундан кутган мақсади бор, албатта...

— Қандай мақсад?

— Фарб сиёsatчилари, ижтимоётчилари орасида «жамоатсиз ҳаёт кечириш мумкинми — мумкин эмасми?» деган қарама-қарши ғоялар юради. Ёзувчи бир жиҳатдан китобхонга қизиқ саргузашт ҳикоя қиласа, иккинчи ёқдан «жамоатсиз ҳаёт кечириш мумкин», деган ғояни исботламоқчи бўлади...

Мен, Дефонинг бу асарини анчайин бир саргузашт, кечмиш воқеа деб ўйлаб эдим. У кишининг сўзидан сўнг асар замирига яширилган сиёсий-ижтимоий мазмунга бир қадар тушуниб етдим. Ўланиб яна аста сўрадим:

— Демак, исбот қилинишча, жамоатсиз ҳаёт кечириш мумкин экан-да?

Дадам ётган кўйи сандал устидан папирос олиб тутатдилар. Яралари қичий бошлади шекилли, қўллари билан бошиб-бошиб қўйдилар.

— Дефо ўз асарида гарчи инсон жамоатсиз ҳаёт кечириши мумкин деган ғояни исботламоқчикек бўлса ҳам, бироқ у буни исботлай олмаган. Масалан, мана, ўқидинг, Робинзон қарийб ўттиз ийл оролда ёлғиз яшади. Хўш, у қандайдан восита ва манбаларга суюниб яшади? У шикастланган кемадан бир неча милтиқ, анча вақтга етадиган ўқ-дори болта, арра, курак каби асбоблар, деҳқончилик қилиш учун допуруглар, озиқ-овқат ва яна ҳаёт учун керакли кўп нарса-буюмлар олиб ўтди (ёзувчи шунинг учун кемани чўқтирамаган эди...) ва шулар ёрдамида узоқ ийл жамиятдал ажралган ҳолда ёлғиз яшади, инсон каби ҳаёт кечирди. Милтиқлар ёрдамида ов қилиб қорин тўйғизди, одамхўрлар билан олишиб голиб чиқди, курак билан ер қазиб бугдой эди, болта билан дараҳт кесиб турар жой қурди, қайнот ясади ва ҳатто шу қуроллар ёрдамида кимсасиз оролдан кутулиб ватанига қайтишга муваффақ бўлди. Ёлғизлик жонга теккандан бўлса керак, Жумабой сингари ваҳший одамларни ром қилиб, бирга яшади, тарбиялади. Агар бу қуроллар, Жумабой каби ҳамроҳлар бўлмаганда эди, у аллақачон ҳалок бўлган ёки ваҳшийга айланган бўлар эди... Хўш, унинг жонига ора кирган бу қуролларни ким яратган? Албатта инсоният, жамият. У даъвосини исбот қила олмаган...

Мен асарининг бу тариқа таҳлил этилишини биринчи борни унда антаганимай.

Дадам ўша йили (1936—1937 йил қиши кезлари) бир оз тұжаншы, дінға қарши бир ҳикоялар мажмуасини русчадаң таржима қылдылар.

Едемде, у қиши мажмуани таржима қыларканлар, завқ-ланғанларидан бўлса қерак, бир кеч, оиласвий ўтиришда «Николо Маҳдум иштони» номли ҳажвий бир ҳикоядан атайлаб бир парчани олиб чиқиб ҳаммамизга ўқиб берган өдцидар. Бу ўқилган парчадан хотиримда тахминан шулар қолган:

Николо Маҳдум номли сўзамол, тадбиркор, алдоқчи бир мулла (поп) ўз содда қавмларига минбардан туриб қайси-дир бир авлиёнинг «қароматлари» ва у авлиё билаң ўзининг мулоқоти тўғриларида узун ваъз қилади ва сўзининг исботи учун «ана ўша авлиёнинг куйиб кўмир бўлғаң табаррук қапотларини мен сизларга ҳозир кўрсатаман», дейди. Николо Маҳдум олдидағи чамадончасини очиб кўйган қанотни ваъз тингловчиларга кўрсатмоқчи бўлади. Тингловчилар эса шундай азиз нарсани кўриш шарафига ноил бўлгандаридан ниҳоят қувониб, маҳлиё бўлиб қараб турадилар. Бироқ ажаб! Николо Маҳдум чамадонни очиб кўрса куйган қанот йўқ, ўрнида эски бир йиртиқ иштон ётар эди (буни Николо Маҳдумнинг ҳазилмандлари жўрттага алмаштириб кўйишган бўлади), Никола Маҳдум бирдан шошиб қолади. У ахир аиқайиб турган содда халқа куйган қанот кўрсатмоқчи эди-да. Аммо у дарҳол чамадони ёлиб, сўзни усталик билан иккинчи бир авлиёнинг кароматлари ва мулоқоти хусусига буриб юборади ва сўзлаб-сўзлаб, тингловчиларнинг бошини айлантириб, «Иккинчи авлиёнинг табаррук иштони»ни чамадондан олиб ҳаммага кўрсатади... Унинг бу муғомбironona найрангидан ҳазилмандлар бир чеккада завқланиб кулиб турадилар...¹

Мен бу лавҳадан Қодирий бирор яхши асар ўқиб завқ-лансалар, ўз ҳисларини дарҳол бирор билан ўртоқлашишни истаб қолишиларини айтмоқчиман. У қиши узун қиши кечалари бозсан бизга эски шарқ китобларидан «Маликаи Гул-чехра», «Шайх санъон», «Шаҳри бежон», «Қаҳрамон қотил» каби ҳикояларини ўқиб берардилар ва ҳикояларнинг

¹ Ағусски, Қодирийнинг бу таржима мажмуалари тўлиқ босилемай қолди. Фақат унинг бир қисми 1941 йили «Ўзбекистон нағис адабиёт давлат нашриёти» томонидан «Коллектив таржимаси» имзоси билан босилиб чиқди. Қодирий ўзлари бу таржималари ҳақида шундай иккита хат-хужжат қолдирганлар (бу ҳужжатлар «Навоий» адабиёт музейида сақланади).

оригинал ҳаётий, ихчам, уста ёзилганилигидан завқланирдилар.

I. РЎЙХАТ

«Динга қарши адабий мажмуага қилиб берган таржималарим рўйхати (араб ҳарфида ёзилган — X. Қ.)

1. «Чонилла маҳдум» (новелла) — Бокачо асари.
2. «Жирало маҳдум» (новелла) — Мозучио асари.
3. «Николо маҳдум иштони» (новелла) — Мозучио асари.
4. «Роҳиба» (парча) — Дени Дидро асари.
5. «Саодатли Августининг азиз дуоси» — Альфонс Доде асари.
6. «Дабдаба ва тиланчилик» (хотира) — Марк Твен асари.
7. «Муқаддас инквизиция» (хотира) — Марк Твен асари.
8. «Роҳиблар ғаройиботи» (хотира) — Марк Твен асари.
9. «Патр Амарининг жинояти» (новелла) — Эса де Керуш асари.
10. «Лурд» (парча) — Эмиль Золя асари.
11. «Рома» (парча) — Эмиль Золя асари.
12. «Эвиргард авлопёнинг каромати» (парча) — Эмиль Золя асари.
13. «Үртоқ» (ҳикоя) — Виктор Маргрит асари.
14. «Қахитинка» (ҳикоя) — Гусев Оренбургский асари.

2. «ВАКОЛАТ»

Динга қарши адабий мажмуага қилиб берган 14-қисм таржимам учун Ўзнатшдан оладиган таржима ҳақимни олиш ваколатини Ҳабибулла Абдулла ўғлига тошираман.

имзо. (Абдулло Қодирий).
(Қодирий ўзлари хаста бўлгандаридан учун бу лотин ҳарфида ёзилган ваколатни менга тоширган эдилар — X. Қ.)

1937 йил баҳори, дадам ҳамон хаста эдилар. У иннина кимлардир, «бизни менсимайди, ўзини четда тутади, союз ишларига аралашмайди», деган мазмунда газетада бир-икки бор танқид қилиб чиқишиди. У қиши танқидларга қарши Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига — Акмал Икромов номига «қўпдан бери хастаман, ҳолимдан хабар олиш ўрнига ҳақсиз танқид қиласидилар», деган мазмунда бир хат ўйладилар.

Хатдан сўнг Ёзувчилар союзидан ҳол сўрагани кетма-кет келишмалар, моддий ёрдам кўрсатилилар бопланди. Лит-фонд мудири бир гал Тошкент Медицина институтида тери-таносил касалликлари профессори Картамишевни чорлаб келди. Профессор дадамни кўриб, бир-икки ҳафта (текшириш учун) ўз касалхонасига ётишини таклиф киради. У қиши таклифга ижоб этиб, ТошМИ тери-таносил клиникасига ётдилар.

Профессор дадамнинг хасталигини тахминан сувланувчи экзема доб аниқлади. Айтишларича, бу касаллик кўпин-

ча асабга боғлиқ бўлиб, у кишига тинчлик, ижодий иш билан вакъинча шуғулланмасликини, кўпроқ дам олишни маслаҳат берилади ва тегишли дори-дармонлар қилина бошлиайди. Бирор ҳафта ётиб озгина тузала бошлагач, дадам «қолмиш даволарни уйда қиласман», деб қайтиб келдилар ва ижодий ишларга ортиқча қарамай ёзи билан боф ишлариға овора бўлиб юрдилар.

Шу йил бошларида дадам Ўзбекфильм студиясидан Чеховнинг «Олчазорда» асари асосида ишланган картина сўзларини ўзбекчага таржима қилиб беришни шартлашиб олган эдилар. Ман қиласланларига қарамай у киши баъзан-баъзан шу таржима билан ҳам шуғулландилар. Бироқ, барибир таржима тугалланмай, ярим-ёрти бўлиб қолди.

Август ойи келди. Имтиҳон топшириб Тошкент Медицина институтига -кирдим. Биринчи сентябрдан ўқишлар бошланиб кетди. Бироқ икки ои ўқир-ўқимас яна бел оғриши касалим зўрайиб кетди. Баъзи докторларнинг маслаҳати билан машҳур рус профессори (хирург) Войно-Ясенецкий қабулига кирдим. Войно-Ясенецкий жуда қариб қолгац, салобатли кипши эди. Мени текшириб кўриб, «эртага даданг билан кел», деб буюрди. Эртасига дадам билан қабулга бордик. У, мени ташқарига чиқариб, дадамга: «Ўғлингизни касали оғир, унда умуртқа суяқ сили хасталиги бор. Агар олди олимнисаса букур бўлиб қолиши мумкин. Давоси фақат тахтакач (гипс) да камида олти ой ётиш...» дебди.

Профессор маслаҳати бўйинча ўқишдан яна бир йилга касаллик отпускаси олиб, ноябрь ойларидан гипс тахтакачга ётдим. Тахтакачда ётиш албатта оғир эди. Ўриндан турмай, ўтирамай, ёнбошламай фақат осмонга қараб олти ой ётиш... Аммо бунга мажбур эдим.

Дадам уйимизнинг биринчи қаватида турад, мен иккими қаватида ётар эдим. У кипши тез-тез чиқиб мендан хабар спар, зерикмасин деб турли бадиий, тарихий, илмий китоблар келтириб берар, ёнимда сухбатлашиб ўтирас эдилар. Шу сухбатларнинг бирида у киши менга, далда бериш учун бўлса керак, шундай бир воқеий ҳикояни сўзлаб берган эдилар (чамаси у киши бу ҳикояни эски тиббий китоблардан менга даво излаб ўқиган бўлсалар керак):

Ёш букур бир подшоҳ бўлар экан. У ўзининг ҳукмдор подшоҳ бўла туриб букур бўлишидан ҳамиша ғамгин юрар экан. Бир куни у «дунё»га шундай эълон тарқатади: «Ким-ла-ким буқримни тузатса, хазипнамнинг ярмини унга ҳадя қиласман...». Шунда Муҳаммад Зиркиё исмли машҳур бир ҳаким узоқ мамлакатдан келиб, подшоҳни тахтакачга ётқизиб турли нодир дори-дармонлар билан муолажа қила бошлиайди.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан 4

I БОБ

Ўн икки болани ерга қўйиб	5
Мактабда	10
Қодирий приказчик	14
Биринчи қадам	16
Ижодий ўсим	17
Инқиlob йилларида	21
Эски шаҳарда ишчилар конференцияси	28
«Лениндан руҳ олиб...»	29
«Фельветонлар қироли»	33
«Жулқунбой» касал...»	39
Калвак Маҳзум...	39
Тошпӯлат тажанг...	44
Москвада	48
«Жулқунбой» тўғрисида	48

II БОБ

«Момақалдириқдек кириб келди...», «Ҳалами турма эди...»	54
«Ўтган кунлар»	62
Сиз ойи эмассиз-ку?	65
Шаҳар ҳовлимиз. Қодирий ижодхонада	68
Хордиқ чөғларида	72
Боғда	76
Чорсу бозорида	86
Ўхшаб кетади	95
«Ўтган кунлар» китобхоналар қўлида	99
«Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида батъи изоҳлар	106
Хатлар, нашрлар, таржималар	113
Бўлаш-бўлаш. Шифо истаб	118

III БОБ

«Мехробдан чаён»	122
Образлар қаёқдан олинди?	129
Туш	134
Роман босилиб чиққандан сўнг	137
Саёҳат	142
Шайлон	145
Қодирий ширкат аъзоси	147

IV БОБ

Янги асар тараддуни. Конкүста қимизхўрликка
 Алексей Толстой — меҳмонимиз
 «Обид кетмен»
 Охунбобоев билан учрашув
 Максим Горький ҳузурида
 Сўғизода, Ойбек, Садриддин Айний
 «Сўзи ўзимизники», «Ўқишишурганиши». Қодирий Қозон шахрида
 Хасталик. Букур ҳикояси

V БОБ

«Амир Умархоннинг қанизи»*
 «Намоз ўғри»*

©Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

Хабибулла Кафыри

ОБ ОТЦЕ

Воспоминания

Редактор Э. Усмонов

Рассом А. Ли

Расмлар редактори А. Қиқа

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Д. Зохидова

ИБ № 2067

Босмахонага берилди 23.12.82. Босишта рухсат этилди 5.03.83. Р 18346
 Формати 84×108 $\frac{1}{3}$. Босмахона қарози № 2. Оддий янги гарнитура. Юкори
 босма. Шартли босма л. 13,65+0,24 дж. Шартли ҳуҷ-оттиск 12,23. Нашр,
 12,99+0,2 вкл. Тиражи 60 000. Заказ № 19. Баҳоси 95 т.
 Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навои
 қузаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб саидоси ишлари бўйича УзССР Давлат
 Митти Тошкент «Матбуот» полиграфия ўзилаб чиқарниш бирланшиши, 2-босма
 қонаси, Янгикул ш., Самарқанд кучаси, 44.